

ગંભીર ફરિયાદનામું

સૈનિકોના યુદ્ધોત્તર હવનનું અહીં વર્ણન છે. પણ તેમના તડાફતી કરનારા વર્તનની જ વિગતો ઉતારવાની હોત તો આ પુસ્તકના અનુવાદનો કોઈ અર્થ નહોતો. તેમનાં તોફાનો, તેમની અરછટ ભાષા, તેમનું ઝૂંટ, તેમની દોસ્તી ને દિલાવરીનાં હુઝૂર બધાનો અહીં હવતાં થાય છે. પણ એની પાછળ તો શેરી ફરજના પડી છે. યુદ્ધે તેમને એક ક્યો હતો. ગિરાદરીની ગાંઠ આંધી હતી. એક સાદું તસ્વ વળે મોતને આરંભેથી મળ્યું હતું. પણ એની પાછળ કેવી છેતરાગણી, મેલી ને ભયંકર રમત મંડાઈ હતી એની બાજુર તેમને ઘરને આંગણે પાછા કરતાં પડે છે. તેઓ જુએ છે તો તેમના ઘરના પાયા જ ઊભા પડી ગયા છે. તેઓ ક્યાંયના નથી રહ્યા. યુદ્ધની ભૂતાવળને સાંપી કાઢ્યાં તેમની માણુસાઈને જ હરી લેવાનું કાવતરું રચ્યું છે. દોસ્તીની દીવાલ પણ કાણે ભાંગે કુમાડાની અનેલી નીકળે છે. આવી હવાદોરી જેવી વસ્તુ જ્યારે ભ્રમણા નીકળે ત્યારે માન-વીના અસહાય અંતરમાંથી જે કાળી ચીન શહે એ આ પુસ્તકને પાને પાને સંભળાય છે. અને કોણ છે આ કરતૂકના કરનારો? કોને ખાતર તેઓ અગ્નિખાતમાં દેકાઈ વિરૂપ વેપે અબળ્યા મુલકના વારી જેવા પાછા ક્યો છે? યુદ્ધ, તેને સળગાવનારા સત્તાધારીઓ ને રવાર્થી મૂડીપતિઓ સામેનું આ પુસ્તક ગંભીર ફરિયાદનામું છે, માણુસાઈ ને ગળાકાંસિ દઈ ખેલનારા સામે એ ખુદકું તહામત મૂકે છે.

પ્રંથાલય

વિભાગ]

કેમલ ૪-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

પો. સ્ટ. ઓ. કસ. નં. ૬૭૮. મું. બ. ૫-૧

પો. સ્ટ. ઓ. કસ. નં. ૭૩. અ. મ. દા. વા. ૬

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૨૭૧ કિમલ ૪-૦-૦

ગ્રંથનામ દરને માર્ગ

વર્ગિક ૪૪૧૨:૩

ધરને મારગે

['ROAD BACK' નો અનુવાદ]

મૂળ લેખક

ઝેરિશ મેરિયા રેમાર્ક

અનુવાદક

મકરન્દ દવે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

મીમરાજ બિહિંગ : ૪૦૫ કાલ્યાણી રોડ : અંબઈ ૨

[સર્વ હકક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૬૨૭૧
કિંમત
૪-૦-૦

પ્રકૃત :

भारती साहित्य संघ लि. वती
नारायणंद माणिक्यंद रवाण्णी
इरना-डीळ पुढ नीचे: गांधी रस्तो
अमदावाद

ગોવિન્દલાલ મોહનલાલ જાની
શ્રી કીશ્વ પ્રીન્ટરી, રતનપોળ
અમદાવાદ

કથન

‘પશ્ચિમને સમરાંગણે’ (All quiet on the western Front) થી વિખ્યાત થએલા જર્મન લેખક એરિશ મેરિયા રેમાર્કના એક બીજા પુસ્તક Road Back નો આ અનુવાદ છે. યુદ્ધ પછીનું સૈનિક જીવન અહીં આલેખવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધ પછીના બીષણ કાળનું સાથે અહીં ચિત્રણ છે. અને સૈનિકાને જે યુદ્ધના કેફમાં નહોતું મળ્યું એવું ત્યાર પછીના જીવન વિગ્રહે આપેલું જગતનું આંખો ઉઘાડનારું દર્શન પણ અહીં પડ્યું છે.

સૈનિકાના યુદ્ધોત્તર જીવનનું અહીં વર્ણન છે. પણ તેમના તડાફાડી કરનારા વર્તનની જ વિગતો ઉતારવાની હોત તો આ પુસ્તકના અનુવાદનો કાઈ અર્થ નહોતો. તેમનાં તોફાનો, તેમની બરછટ બાષા, તેમનું ઝનૂન, તેમની દોસ્તી ને દિલાવરીનાં દુઝદુઝાયાનો અહીં જીવતાં થાય છે. પણ એની પાછળ તો ઘેરી કરુણતા પડી છે. યુદ્ધે તેમને એક ક્યાં હતા. ગિરાદરીની ગાંઠ બાંધી હતી. એક સારું તત્ત્વ જાણે મોતને બારણેથી મળ્યું હતું. પણ એની પાછળ કેવી છેતરામણી, મેલી ને બચકર રમત મંડાઈ હતી એની ખબર તેમને ધરને આંગણે પાછા ફરતાં પડે છે. તેઓ જૂએ છે તો તેમના ધરના પાયા જ ઊખડી ગયા છે. તેઓ ક્યાંયના નથી રહ્યા. યુદ્ધની ભૂતાવળને સોંપી દેખાએ તેમની માણસાઈને જ હરી લેવાનું કાવતરું રચ્યું છે. દોસ્તીની દીવાલ પણ ધણે ભાગે ધૂમાડાની બનેલી નીકળે છે. આવી જીવાદોરી જેવી વસ્તુ જ્યારે બ્રમણ્ય નીકળે ત્યારે માનવીના અસહાય અંતરમાંથી જે કાળી ચીસ ઊઠે એ આ પુસ્તકને પાને પાને સંબળાય છે. અને કાણુ છે આ કરતૂકના કરનારાઓ ?

કોને ખાતર તેઓ અગ્નિખાઈમાં ફેંકાઈ વિરૂપવેષે, અજણા મુલકના વાસી જેવા પાછા ફર્યા છે ? યુદ્ધ, તેને સળગાવનારા સત્તાધારીઓ ને સ્વાર્થી મૂડીપતિઓ સામેનું આ પુસ્તક ગંભીર ફરિયાદનામું છે. માણસાઈને મળાફાંસો દષ્ટ ખેંચનારા સામે એ ખુદ્દું તડોમન મૂકે છે.

અહીં યુદ્ધ પછીની વિપદ અવસ્થાનું આલેખન તો છે જ. લડવિગ શ્રેયર જેવો આ કથાનો વીરનર પણ એની આગમાં હોમાઈ જાય છે. પણ આ પુસ્તકનું સૌથી સુંદર તત્ત્વ એની રાખમાંથી જ જળી ઊઠે છે. અન્ડર્ને એ મારગ ચીંધતો જાય છે. પડતો, આપડતો, ભાંગી જતો ને પાછો ઊભો થતો આ વારતાનો કહેનારો અન્ડર્ એ પરિસ્થિતિને માથું નથી નમાવતો, તેની પાસે હાર નથી ખાતો પણ સૌને માટે સુખશાંતિના ધરતો મારગ ખોળતો આગળ વધે જાય છે. ૧૯૧૮ માં ‘પશ્ચિમને સમરાંગણે’નો પોત્ર બોમ્બર મરી ગયો એમ અન્ડર્ સમાચાર આપે છે. અને જાણે સળગ બનેલી માનવતાનો કર્તવ્યમાર તેને ખબરે એ મૂકતો ગયો છે. સામાન્ય માનવીને જગાડીને આ યુદ્ધની હેવાનિયત ટાળવાનો તેને મારગ જડે છે. પણ ધર કેટલું દૂર છે ? છતાં ધરને મારગે એકાદ માનવીનાંય કદમ પડે છે એ બિજાની નિશાની નથી ?

‘ધરને મારગે’—આ અનુવાદ ગુજરાત સમક્ષ મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. મૂળના શબ્દોના અર્થને જ ન વળગતાં તેના ભાવ ને વાતાવરણને આપણી ભાષામાં ખડાં કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. રંજ માત્ર એટલો છે કે છેવટનું રૂપ આપતાં પહેલાં પુસ્તકને હું મઠારી નથી શક્યો. તેની કાટછાંટ ને રંધો-રોગાન કરવાનું મારાથી નથી બની શક્યું. બીજી આવૃત્તિ થશે તો ને ત્યારે મારો એ વસવસો વેગળો થઈ શકશે.

તા. ૧૧-૬-૪૭
‘સ્મૃતિકા’
ગાંડલ

}

મકરન્દ દવે

પ્રાર્તાવિક

બે નંબરની પલ્લટનના રજાસલા આદમી મોખરા પાછળની ભાંગીવૂટી ખાઈમાં વેરવિખેર પડ્યા છે. ઘણાખરા તો ઝોઝાં ખાય છે.

‘આ વળી નવી જાતના બોમ્બ!’ અચાનક જ્યુપ બોલી બેઠો છે.

‘એટલે?’ ફર્ડીનાન્ડ કોસોલ બેઠો થઈ જતાં પૂછે છે.

‘કાન તો માંડી જો!’ જ્યુપનો એ જવાબ. કોસોલ કાને હાથ ધરી સાંભળે છે. અમે પણ અધિકારમાં સાંભળી રહીએ છીએ. પણ બંદૂકોના એકધારા ભડાકા ને બોમ્બ પડવાના અવાજ સિવાય કાંઈ સાંભળાતું નથી. જમણી બાજુ મશીનગન ગાળે છે ને કોઇવાર તેની સાથે ચીસ પણ બળે છે. પણ આ તો વરસોથી અમે અનુભવતા આવ્યા છીએ. એમાં નવીન કાંઈ નથી. કોસોલ શકિત નજરે જ્યુપ તરફ તાકી રહે છે.

‘હવે તો એ બંધ થઈ ગયું,’ જ્યુપ પોતાના બચાવમાં કહે છે. પણ કાસોલ તેના તરફ એક બારે નજર નાખી કહેતો જાય છે, ‘તારા ભૂખ્યા પેટમાં જ આ બધા બામ્બ ફૂટે છે. તારે માટે સારામાં સારો રસ્તો તો એક જિંદગી ખેંચી કાઢવાનો છે.’ અને માટીના ઓશીકાને ઠેણું મારી, જોડા પાણીમાં ન પડી જાય એની કાળજી રાખી એ પોતાની જાતને લંબાવે છે.

‘હું કહું છું કે કાંઈક તો એમાં છે ને છે જ.’ એક ખૂણામાંથી જ્યુપનો અવાજ આવે છે.

કાસોલ એક આંખ ઉઘાડીને તેના તરફ સખ્તાઈથી જોઈ રહે છે. ધડીભર તો લાગે છે કે તે કદાચ ફરીવાર જિભો થશે. ‘ખડુ મશ્કરી કરવી રહેવા દે બીકણુ છોકરા!’ એ કહેતાંની સાથે તો તેનાં નસ્કોરાં પણ ગાજવા માંડે છે.

જ્યુપ મને તેની નજીક સરકા આવવા નિશાની કરે છે. એડોલ્ફ જેઈકના પગ વળોટી હું તેની પાસે બેસી જઈ છું. ઘસલસાટ જિંદગી કાસોલ તરફ ત્રાંસી નજર નાખી જ્યુપ મને કહે છે: ‘કળવણી શું કહેવાય તેનું આવા લોકોને લાન પણ નથી હોતું.’

લડાઈ પહેલાં જ્યુપ કાલોંમાં એક સોલિસિટરની ઓફિસમાં કારકૂન હતો. અને ત્રણ વરસ થયાં સિપાહીગીરી કરવા છતાં એ પોતાની જાતને જિંદગી ગણે છે. આ રણમોખરા પર પણ એ અભ્યાસ ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પણ એનો ખરો અર્થ તો તે પણ નથી જાણતો. આ પહેલાં તેણે ઘણું બધું સાંભળ્યું કરાવ્યું હશે પણ એક ‘અભ્યાસ’ શબ્દ તેની સાથે રહ્યો છે. અને તે પણ દરિયામાં તરવા કોઈ પાટિયું જડ્યું હોય એમ તેને એ વળગી રહ્યો છે.

બીજી બાજુ અભ્યાસનું નામ પડ્યે કાસોલનો મિનજ ગરમ થઈ

નય છે. એક યા બીજી રીતે અભ્યાસની સાથે તે જિંઆ કાલરને સાંકળી દે છે. અને તેને માટે એ પૂરતું છે. અત્યારે પણ એ શબ્દની તેના પર અસર થાય છે. પોતાની જિંબમાં જરા પણ ડખલ પાડ્યા વિના એ ગરજ ઊઠે છે: ‘આ લોહિયાળ લેખણવાળા.....!’

દયા ખાતો હોય એમ ન્યુપ પોતાનું માથું હલાવે છે. જાતને ઠૂંક આપવા અમે પડખો પડખ શાંતિથી બેસી રહીએ છીએ. રાત બીની અને ઠંડી છે. માથા પર વાદળાં વરસી વરસીને ચાલ્યાં નય છે અને વરસાદ રહે ત્યાં સુધી અમે પાથરેલ વોટરપ્રૂફ શિર પર ધરી રાખીએ છીએ.

આકાશમાં ખંદૂકની આગના બડકા ઊઠે છે. એમ લાગે છે કે ત્યાં એકી ઠંડી હશે. મજનનાં રંગીન અને રૂપેરી ફૂલો જેવા તણખા તોપખાનાના બડકા ઉપર જગી નીકળે છે. એક ખેતરના ભાંગેલા અવશેષો પર બીની હવામાં મોટા અને લાલ ચંદ્રમા તરતો નય છે.

ન્યુપ મારા કાનમાં કહે છે, ‘આપણે થેર જવાના એમ તને લાગે છે?’ હું ખબ્લા હલાવું છું. ‘અફવા છે કે.....’ ન્યુપ મોટેથી નિસાસો નાખી કહે છે, ‘ઠૂંકબર્યો ઓરડો, પલંગને રાતના રખડવાનું—તને હજીએ સાંભરે છે!’

વિચારનાં વર્તુલ મને થેરી વળે છે. હું કહું છું:

‘ગઈવખતે રગ્મમાં મેં એ બધું અનુભવ્યું છે. પણ હવે મને એમાં રસ નથી રહ્યો. આ વખતે મારે કોઈ નવી ચીજ શોધવી પડશે.’

સહેરી જીવનનાં આ સ્વપ્ને ક્યાં અજબ લાગે છે? પણ એની સાથે કેટલાય વિચિત્ર વિચારો દોડતા આવે છે ને બધું બેસ્વાદ બની નય છે.

ન્યુપ બેધ્યાનપણે પોતાનું નાક ખંજોળતાં કહે છે: ‘દુકાનો, કાફે, સીઓ ઓહ દોસ્ત!’

‘ખાળકૂંડીમાંથી થોડી ઘડી બહાર નીકળી, પાછો અહીં આવ્યો તે માટે ઈશ્વરનો પાડ માન!’

‘બરાબર!’ પોતાના નાભુકને નમેલા ખબ્બા પર વોટરપ્રૂફ બેંચતાં ન્યુપ કહે છે.

‘તારે અહીંથી જઈને તું શું કરવાનો?’

‘હું? મારાથી હસ્યા વિના નથી રહેવાતું. ફરીથી નિશાળે બેસીશ ખીભું શું? વિલી, આલ્બર્ટ, હું ને પણ રહેલ લડવિગ પણ.’ ખાંખની એક તરફ ખોદી કાઢેલા પ્રેવેશદ્વાર પાસે બે મોટા ફાટ લાદીને પડેલી એક વ્યક્તિ તરફ આંગળી ચીંધી હું કહું છું.

‘બલા બગવાન! પણ તું ખરેખર તો એમ નહિ કરે, નહિ?’ ન્યુપ ખૂબ પાડી ઊઠે છે.

‘કાંઈ ખબર ન પડે. કદાચ કરવું પણ પડે,’ હું જવાબ આપું છું અને કશાય કારણ વિના ગુસ્સે થઈ જઈ છું.

પેલા મોટા ફાટ નીચે સળવળાટ થાય છે. ફિક્કો અને પાતળા ચહેરા ઊંચો થાય છે ને કણસે છે. એ મારો નિશાળનો દોસ્ત, અમારી પલટનનો કમાન્ડર લેફ્ટેનન્ટ લડવિગ ધેયર છે. તેને ફેટલાંક અકવાડિયાં થયાં મરડો થયો છે, પણ ઈસ્પિતાલમાં જવાની તેની ઈચ્છા નથી. શાંતિની વાતો સંભળાય છે. એમ થતાં અમે તેને અમારી સાથે જ લઈ જઈશું. ઈસ્પિતાલમાં ગિરદીનો પાર નથી અને એકવાર ત્યાં પગ મૂક્યો કે મોત ઢૂકું જ સમજો! મેક્સ વેઈલ — અમારી ઝોળી ઊંચકનારે ધેયરને ઝાડા અટકાવવા માટે એક જાતનું પ્રવાહી પ્લાસ્ટર આપ્યું છે. છતાં દિવસમાં વીસ કે ત્રીસવાર તેને

જવું પડે છે. અને અત્યારે તેને ફરી ઝાડે જવું હોય ક્ષેમ લાગે છે. હું એક ખૂણા વળોટવામાં તેને મદદ કરું છું.

‘ સાંભળ, જો આ ફરી શરૂ થયું ! ’ ન્યુપ મને ઇશ્વારતથી કહે છે.

‘ શું ? ’

‘ હું પહેલાં વાત કરતો હતો એ બોમ્બાડિંગ ! ’

કોસોલ હલે છે ને બગાસું ખાય છે. બોમો થઈ પોતાનું મજા જૂત કાંડું સૂચકપણે તપાસી, ન્યુપ તરફ પ્રશ્નાર્થભરી નજર નાખી એ કહે છે: ‘ ઠીક છે, અચ્ચાહ, જો અમારા પગને તે ફરીવાર બહાર ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તો તારા હાડકાં ગાજરનાકોથળામાં જઈ પડશે એ ધ્યાન રાખજો ! ’

અમે સાંભળી રહીએ છીએ. સૂસવતી બોમ્બ ઝડીતી વચ્ચે અચાનક એક વિચિત્ર, દીર્ઘ ને ધર્ધર અવાજ આવે છે. એ એટલો અપરિચિત ને નવીન છે કે મારું માંસ ચચણી બેઠે છે.

‘ ગેસ બોમ્બ ! ’ વિલી કૂદકો મારી ખૂમ પાડે છે. અમે બધા સન્નગ બની એકાગ્રપણે સાંભળીએ છીએ.

વેસસિંગ આકાશ તરફ આંગળી ચીંધી કહે છે, ‘ એ રક્ષા-
-હંસ ! જંગલી હંસ ! ’

બૂખરાં વાદળની સામે જાણે એક કાળી રેખા ચંદ્ર તરફ આગળ વધતી જાય છે. ચંદ્રની લાલ થાળીને એ વચ્ચેથી ભેદે છે. કાળી છાયાઓ રપટ દેખાય છે. અદ્ભુત અવાજોનો સ્તંભ જાણે દૂર દૂર ઓગળતો ને આથમતો ચાલ્યો જાય છે.

‘ એ જાય ! ’ વિલી ધૂરકતો બોલે છે ‘ જહન્નમમાં જાય બધું જો એક વાર એને પાડી દેએ ! ’

હેનરીક વેસલિંગ હંસની પાછળ પાછળ પોતાની નજર આંખાવે છે. ‘શિયાળો ગાળવા’ એ ધીમેથી કહે છે. એ ખેડૂત છે ને આ બધું જાણે છે.

નબળો ને નંખાઈ ગયેલો બ્રેયર માટીના એક ઢેકાને અઢેલીને બેસતાં કહે છે, ‘જિંદગીમાં આવું મેં પહેલી વાર જોયું.’ પણ કાસોલ એકદમ મોજમાં આવી ગયો છે. વેસલિંગને એ પોતાને ફરીવાર સમજાવવા પૂછે છે—ખાસ કરીને તો આ જંગલી હંસ, પાળેલાં જેવાં જ પુષ્ટ હોય છે કે નહિ એ તેને જાણવું છે.

‘કાં વધારે કાં ઓછા.’ વેસલિંગ જરાબ આપે છે.

કાસોલનાં જડખાંતો ઉશ્કેરાટ બરાબર કળાય છે. ‘આ અદ્દર ઊંડે છે તેમાંથી પંદર વીસનું તો ફક્કડ જમણુ થઈ જાય !’ તે બરાડે છે.

ફરીવાર પાંખોનો ફફડાટ અમારી ઉપર જ સંભળાય છે. ફરીવાર અમારા કાળજમાં સોંસરો ઊતરી જતો પેલો ધર્ત્રર ધ્વનિ ! ફફડતી પાંખો, એ ઉત્કંઠિત અવાજ, અને સાથે પવનની વધતી જતી લહરી હૃદયમાં એક તીવ્ર લાગણી જન્માવે છે—સ્વાતંત્ર્ય અને શ્વનના ધબકાર ભરી.

ધડાકા થાય છે. કાસોલ પોતાની રાઈફલ નીચી કરી બૂખી આંખે આકાશમાં તાકી રહે છે. ઊડતાં ટોળાંની વચ્ચે જ તેણે નિશાન તાક્યું છે. જો એક પણ હંસ પડે તો તેને ઝીલી લેવા જેડન તેની બાજુમાં ઊભો છે. પણ પંખી તો હેમખેમ ઊડતાં પસાર થઈ જાય છે.

‘યા નસીબ !’ બેથકે કહે છે, ‘આ આખી ગંદી લડાઈમાં એ પહેલો જ સમજણુ ભર્યો ખહાર ગણી શકાત.’

કાસોલ કંટાળીને રાઈફલ નીચે ફેંકી દે છે. ‘જો પાસે થોડા કારતુસ હોત !’ અને એ કારતુસથી શું શું થઈ શકત તેનાં સ્વપ્નાં ધડતો એ અંધારામાં બેસે છે. બેઠાં બેઠાં એ બેખ્યાનપણે આવે છે. ન્યુપ આ બોધને કહે છે, ‘હા, બૂંજેલા ખટાટા લહેજતદાર ચટણી ને...’

કાસોલ ઝેરીલી આંખે તેના તરફ જોઈ રહે છે. ‘ચૂપ કર !’ તે કહે છે, ‘આ વેદિયા લેખણવાળા...’

ન્યુપ દાંત પીસીને કહે છે, ‘તારે વિમાની દળમાં બેડાનું બોધનું હતું. તો હતુ પણ પતંગિયાં પકડવાની જાળ લઈ તું એની પાછળ પડી શક્યો હોત !’

‘ખાડમાં પડે બધું,’ છેવટનો જવાબ આપી કાસોલ ફરીવાર ઊંઘવાની તૈયારી કરે છે. અને તે ઉત્તમ વાત છે. વરસાદ તડામાર પડે છે. અમે વોટરપ્રુફને માથે વીંટાળી એકબીજાને ઓડીંગણ દઈ બેઠા છીએ. અમારી નાનકડી ખાઈમાં કાળી માટીના ઢગલા જેમ અમે પડ્યા છીએ. ધૂળ, યુનિફોર્મ અને તેની નીચે ઢંકાઈને પડેલું ધબકતું નાનું જીવન.

અચાનક કઈશ અવાજે થાય છે અને હું જાગી જાઉં છું. ‘આગે ચલો !’ ‘આગેકદમ !’

‘શું છે ? શું થયું છે ?’ ઊંઘના ઘેનમાં હું પૂછું છું. ‘આપણે મોખરા પર જવું પડશે.’ પોતાનો સામાન બાંધતા કાસોલ કહે છે.

આશ્ચર્યચકિત બની હું કહું છું, ‘પણ આપણે તો હતુ હમણાં જ અહીં આવ્યા છીએ.’

‘લડાઈ પૂરી થઈ, કેમ ! જીવલેણ ને હરામી લડાઈ...’ વેસલિંગનો ફૂંફવતો અવાજ સંભળાય છે.

‘ઊઠો ! આગે બઢો !’ અમારો ટૂંકડીનાયક હીલ પોતે અમને બહાર કાઢે છે. ઉતાવળે પગલે તે ખાઈમાં ફરી રહ્યો છે. લડવિગ એયર તૈયાર થઈને ઊભો છે. થોડા હાથઆમ્મ એ સાથે લઈ લે છે.

એડોલ્ફ એથેક તેના તરફ જોઈને કહે છે, ‘તારે અડી રહેવું જોઈએ લડવિગ, આવા મરડામાં તું અમારી સાથે કેવી રીતે આવી શકીશ ?’

પણ એ માથું હલાવે છે.

પટ્ટાને તંગ કરવાનો ને રાષ્ટ્રક્રોધને કમરખંધમાં બાંધવાનો અવાજ આવે છે. તે સાથે પૃથ્વીમાંથી જાણે એકાએક મૃત્યુની ઝેરી હવા જાગી ઊઠે છે પણ આખરે તેમાંથી કાયમ છૂટી જવાની આશાએ અમારા હૃદયમાં ધર ક્યું છે.

શાંતિની વાતો વીજળીવેગે અમારામાં પ્રસરી ગઈ છે. માત્ર વિચાર ને વાતો. અમે તેને માનતા નથી ને સમજી પણ શકતા નથી છતાં એ અફવા સાંભળતાં જ થોડી પળોમાં અમારામાં ફેરફાર થઈ ગયો છે. પહેલાં એ માટે મહીનાઓ લાગત. અત્યાર સુધી તો લડાઈના એક પછી એક કમનસીબ વરસોની સવારી કદમલીડીને આવતી હતી. એ લાંબા વરસોમાં માણસને થતું કે સમયને જાણે પાંખો આવી છે. પણ હવે ? કોઈ અણધારી પળે શાંતિ આવીને ઊભી રહેશે એ સાંભળ્યું છે ત્યારથી જાણે એક એક કલાક પર હજારગણો ભાર મુકાઈ ગયો છે. વીતેલા વર્ષોના સામગ્ર વખત કરતાં અગ્નિવર્ષા નીચે અત્યારે ગાળવી પડતી એક ઘડી પણ ઘણી કઠણ, ઘણી લાંબી બની જાય છે.

અચાવની દીવાલોના અવશેષો તરફથી પવન સૂસવે છે. વાદળો અંદરને આવરી લે છે ને તેજાયાની ગૂંથણી રચાતી જાય છે. અમે

પણ જ નજીક નજીક, એકબીજાની પાછળ કૂચ કરીએ છીએ. પડાયાનું ટોળું જાણે આગળ વધે છે—જીવતી કરુણતા સમું. જે નંબરની પલટનમાંથી—હવે તો એને પલટન કહી શકાય એવી પણ સ્થિતિ નથી—માત્ર મુઠ્ઠીભર માણસો બચ્યા છે. પણ આ જીવતા રહેલા બધા ચુનંદા સૈનિકો છે. તેમાંથી ત્રણ તો ચૌદની સાલના જૂના જોગી છે—એથેક, વેસલિંગ ને કોસોલ.

તેઓ બધું જાણે છે. ને લડાઈના શરૂઆતના દિવસોની વાતો કોઈ પુરાણકાળની કથા કહેતા હોય તેમ ઘણીવાર કહે છે.

આખરે નવું થાણું આવે છે. અમે બરાબર ગોઠવાઈ જઈએ છીએ પણ અહીં તો કશું વધારે કરવાનું નથી. આગના તણખા, મશીનગન ને ઉંદર અમારા સાથી છે, વિલી એક આત્માદ લાત મારી એક ઉંદરને અદ્ધર ઉછાળે છે ને કોદાળી ચતી હવામાં જ તેના બે કટકા કરી નાખે છે.

થોડા છૂટા જવાયા બહાર થાય છે. ને ડાખી આબુએ દૂરથી હાથ—બામ્બના ધડાકા સંભળાય છે,

‘આંહી શાંતિ રહે તો સારું!’ વેસલિંગ કહે છે.

‘શું ગળામાં રાખી ફેરવવા?’ વિલી માયું ધૂણાવે છે.

વેલેન્ટિન મનમાં જ બબડતો હોય એમ કહે છે, ‘માણસના નરીબમાં જ હોય તો નાક ચોળતાંય આંગળી ભાંગી જાય.’

લૂવિંગ પોટરપ્રક પર નીચે બેસે છે, એ પાછળ રહ્યો હોત તો ચાલી શકત. વેઈઝ તેને દવા આપે છે ને વેલેન્ટિન થોડો દારૂ લેવા સમજાવી રહ્યો છે. લેડરહાઉસ એક લાંબી અશ્વિચ વાત કરવા જાય છે પણ તેને કોઈ સાંભળતું નથી. અમે ત્રાંખા થઈને પડ્યા છીએ ને સમય સરકતો જાય છે.

હું અચાનક ચમકીને શિર ઊંચકું છું. ખેંચકેને ખેંડા થઈ જતાં હું જોઉં છું. જેડન પણ ખડે પગે થઈ જાય છે. જરૂર કાંઈક નવા જૂની થવી જોઈએ. શી એ તો અમે પણ નથી જાણતા. વરસોથી રેવાયેલી લાગણી એની આગાહી આપી રહી છે. જાણે કાંઈ અપરિચિત, અજાણી ચીજનાં પગલાં અમારા તરફ પડે છે. માથું ઊંચું કરી, આંખો ફાટી અમે અંધકારમાં તાકી રહીએ છીએ. દરેક જણ સજાગ છે. એકે એકે જ્ઞાનતાંત્રુ ખેંચાઈને તંગ બની ગયા છે. એકે એકે સ્નાયુ એ અજાણી, ચાલી આવતી વસ્તુનો સામનો કરવા ઈતેન્નર છે. ભય સિવાય અહીં બીજું શું હોઈ શકે? અમારામાંથી સૌથી સરસ રીતે બોમ્બ ફેંકનાર વિલી ગોઠલુભર આગળ વધે છે ને સાથે હાથ બોમ્બ ઘસડાવાનો અવાજ આવે છે. જમીનમાં નખ ખોડીને તરાપ મારવા તત્પર ખિલાડી જેવા અમે દમ્પાઈને ખેંડા છીએ. મારી પડખે લૂવિંગ બ્રેયર છે. તેના સખ્ત બનેલા ચહેરા પર માંદગીનું નામ નિશાન નથી. યુદ્ધ-મોખરા પર સૌના ચહેરામાં વસતી ઠંડી મોતની ભાવરેખા તેના મોં પર તરવરે છે. અમારી સ્પૃહ ચેતનાએ એકાએક જગવેલી અસરથી અમારી લાગણીઓ જાણે ફરીને હિમ થઈ ગઈ છે. આ ઉત્સુકતાનું કારણ જાણવાની તેમનામાં સોં નથી.

ધુમ્મસ ઘેરાતું ને વિખેરાતું જાય છે, અચાનક આ ઉત્તેજનાનું કારણ મને સમજાય છે. ચારે તરફ સૂનકાર વ્યાપી ગયો છે. અભેદ સૂનકાર. મશીનગનની તત્કાલી કે અંદકના ભડાકા નહિ, ફક્ત શાંતિ ફરી વળી છે, સંપૂર્ણ શાંતિ.

અમે એકબીજા તરફ જોઈ રહીએ છીએ પણ કાંઈ સમજાતું નથી. આખી લડાઈમાં પહેલીવાર જ આવી શાંતિ અમે ભાળી છે. આનો અર્થ જાણવા અમે હવાને સૂંઘી જોઈએ છીએ. એસ તો નથી આવતો ને? પણ પવન જોરદાર છે ને તેને અનુકૂળ નથી. ત્યારે શું નવું હલો આવે છે? પણ એની

વાત તો આ શાંતિએ જ આગળથી કહી દીધી હોત. શું હશે આ ? મારા હાથમાં રહેલો ઓમ્મ બીનો થઈ જાય છે, ઉસ્કેરાટથી હું પર-સેવે રેબજેય થઈ જઈ છું. લાગે છે કે જાણે નસેનસ તૂટી પડશે. પાંચ મિનિટ, દસ મિનિટ, પછી લેહર ખોલે છે.

‘ પા કલાક થઈ હવે. ’ ધુમ્મસ વીંધતો તેનો અવાજ જાણે કબરમાંથી ઊઠતો હોય એમ લાગે છે. પણ કાંઈ બનતું નથી. હણી નહિ, દુમલો નહિ, ફક્ત અધકાર તોળાઈ રહ્યો છે ને ડાયાઓ વિસ્તરે છે...આ કોઈ રીતે સહન થઈ શકે એમ નથી. યુદ્ધના અવાજથી અમે એટલા બધા ટેવાઈ ગયા છીએ કે અચાનક તેનો બોલો ઊતરી જતાં બલૂનની માફક ઝાંચે ઝાંચે ઊડીને અમે તૂટી પડશું એમ લાગે છે.

વિલી કહે છે, ‘ કેમ આ તો શાંતિ થઈ ગઈ ! ’ ને તેનો અવાજ ઓમ્મ માફક અમારા કાળજીમાં અથડાય છે.

અમારાં મુખ ઝાંખાઝપટ થઈ જાય છે. હત્તનચત્તનમાંયે હેતુ-વિહીનતા ને અનિશ્ચિતતા તરી આવે છે. શાંતિ ! અવિશ્વાસથી અમે એકબીજા તરફ જોઈ રહીએ છીએ. શાંતિ ! મારા હાથમાંથી ઓમ્મ પડી જાય છે. લડવિગ ધીરે ધીરે પોતાના વોટરપ્રૂફ પર બેસી જાય છે. શાંતિ ! બેથકની આંખો ઉપરથી લાગે છે કે તેનો ચહેરો હમણું કટકે કટકા થઈ જશે. વેસલિંગ જડની જેમ ઝેમો છે. પાછું વળી એ જુએ છે ત્યારે તેની આંખોમાં જલદી ઘેર પહોંચવાની ઉતાવળ દેખાય છે.

પણ ફરીવાર એ શાંતિ ચીરીને અવાજ આવે છે. બહેર મારી મચેલી લાગણીઓથી અમે તેને તરત પારખી નહોતા શક્યા. બંદૂકાના ભડાકા ને દૂરથી આવતો મશીનગન ફૂટવાનો અવાજ. અમને જંપ

વળે છે. મૃત્યુનો પરિચિત ને વિશ્વાસુ સાદ સાંભળતાં અમને છેવટ આનંદ થાય છે.

આખો દિવસ શાંતિ રહી છે. રાતે અમે જરા પાછા હઠ્યા છીએ. અમારા આ દુશ્મનો અમારી પાછળ પડે છે ને ત્રાટકે છે. અમે તૈયાર થઈ રહીએ તે પહેલાં સખત બોમ્બઝડી વરસે છે ને આગના લાલચોળ ફૂવારા અંધકારમાં ઊંચે ચડે છે. થોડીક વાર ચૂપકાદી છવાઈ રહે છે. વિલી ને જેડન માંસના એક ડબ્બાને ત્યાં ને ત્યાં સફાચટ કરી નાખે છે. બીજાઓ આડા પડ્યા છે ને રાહ જુએ છે. કેટલાય મહીનાઓ તેમણે અડી ગાળ્યા છે ને બચાવ કરવાનો વખત આવે ત્યાં સુધી સૌ બેકિકરા બની રહે છે.

અમારો ટૂંકડીનાયક હીલ ધીરેથી સરકી આવે છે શેર બકાર વચ્ચે તે પૂછે છે, ‘તમારી પાસે બધું છે ને ?’

‘દારૂગોળો ખત્રાસ થવા આવ્યો છે.’ બેથક જૂમ પાડે છે. પણ હીલ ખબ્બો હલાવી બેથકે તરફ એક સીગારેટ પસાર કરે છે. આભુઆભુ બોચા વિના જ બેથકે માથું હલાવે છે.

‘જે હોય તેનાથી ચલાવી લેવું જોઈએ,’ કહી હીલ મીબ્બ રક્ષણના ખાડા તરફ ચાલ્યો જાય છે.

અને પાસે હોય તેનો આ બધા સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરી શકે છે એની તેને ખબર છે. આ અનુભવી લડવૈયામાંથી ગમે તે એક તેના જેવો જ શક્તિશાળી ટૂંકડીનાયક થઈ શકે.

અંધારું થાય છે. ફરી બોમ્બઝડી વરસે છે. રક્ષણ માટે અમારી પાસે ખાસ કંઈ સાધન નથી. કોદાળી અને હાથ વડે અમે બચાવ માટે ખાડા ખોદી કાઢીએ છીએ. જમીન સાથે જડાઈને આલ્મટ, બેથક અને હું પડ્યા રહીએ છીએ. અમારો ખૂબજ નજીક એક

બોમ્બ પડે છે. પૂરા વીસ વાર પલુ આધે નહિ હોય. સૂસવાટા મારતો બોમ્બ આવે ત્યારે અમે કાનના પડદાને બચાવવા મોઢું ફાડીએ છીએ. છતાં તે અમને અરધા બહેરા કરી નાખે છે. આંખો ધૂળ અને કચરાથી ભરાઈ જાય છે. ગંધક ને દારૂની તીવ્ર વાસ ગૂંગળાવી નાખે છે. જાણે ધાતુઓનો વરસાદ થાય છે. બોમ્બની એક કરચ સાથે કાઠનો દાથ બીડીને બેથકના માથા પાસે પડે છે.

હીલ અમારા રક્ષણના ખાડામાં આવે છે. ભડકાઓના અંજવાસમાં તેનો ચહેરો ક્રોધથી ભભકતો દેખાય છે. ‘લગાઓ !’ ઉશ્કેરાટથી હાંફતા એ કહે છે, ‘સામને લગાઓ !’

બોમ્બની તડામાર બોલે છે. ને ઘડાકા સાથે પછડાતા એ તૂટી પડે છે. પૃથ્વી ધ્રુજે છે ને વાતાવરણ ગાછ બેઠે છે. અગ્નિનો પછેડો ફરી વાર બેચકાય છે. પાછળ ને પાછળ સરતો જાય છે. અને દાઝેલા, કાળાભટ્ટ માનવીઓ ધરતીમાંથી બિભા થાય છે-હાથમાં બોમ્બ ધરી, સાવધાન ને તત્પર.

‘આરતે કદમ પીછે !’ હીલ ગર્જના કરે છે.

અમારી ડાબી પાંખ પર હલ્લો થયો છે. મશીનગનના એક ચાણા માટે ધીંગાણું મચ્યું છે. મશીનગન ગડગડે છે ને સાથે હાથબોમ્બના ભડકા નાચી બેઠે છે. અચાનક મશીનગન ફૂટતી અટકી જાય છે. એ બંધ પડી કે તરત જ મથક તરફ ધસારો થાય છે. દુશ્મનના હાથમાં જવાને હવે તેને થોડીક જ વાર છે. હીલ એ બુઝે છે. બચાવની દીવાલ પર ચડી જઈ એ બૂમ પાડે છે.

‘જોશ કદમ આગે !’

અમે આગળ ધપાએ છીએ. વિલ્હી, બેથક ને હીલ ત્રણે

બોમ્બ ફેંકી શકવાની મર્યાદામાં આવી ગયા છે. તેમના હાથ જોછળે છે. હીલ ફરીવાર ફૂટી પડે છે—આવે ટાણે તે સાવ ગાંડો બની જાય છે, જાણે જીવતો રાક્ષસ !

પણ પ્રયત્ન સફળ થાય છે. મથક પરના અમારા દોસ્તોમાં નવી હિંમત રેડાય છે ને મશીનગન ફરીથી ગરજે છે. જેવટે અમારું તેમની સાથે જોડાણ થઈ જાય છે ને સાથે મળી અમે પાછળ રહેલા સીમેન્ટના ભાંડક્રિયા તરફ ધસી જઈએ છીએ. આ બધું એટલીવારમાં બની ગયું છે કે ટોમીએને ખપર સુદ્ધાં નથી પડી કે અમોએ મથક ખાલી કરી નાખ્યું છે. મશીનગનના એ ઉજ્જડ થાણામાંથી આગના ભડકા ઊડે છે.

બધું શાંત પડતું જાય છે. લડવિંગ વિષે મારા મનમાં ચિંતા ઘેરાય છે. પણ એ તો પળે રહ્યો. એથક અંદર આવી ખૂમ પાડે છે ‘વેસલિંગ !’

‘ક્યાં છે વેસલિંગ ! વેસલિંગ શું કરે છે !’

‘વેસલિંગ ! વેસલિંગ !’ અવાજ જીંચો ચડે છે.

‘શું છે ?’ હીલ આવીને પૂછે છે.

‘વેસલિંગ ગૂમ થયો છે.’

પાછા ફરવાનો હુકમ થયો ત્યારે જેડન તેની સાથે હતો. ત્યારપછી તેણે એને જાયો નથી.

‘ક્યાં હતા તમે ?’ કાસોલ પૂછે છે.

જેડન જમ્યા ચીધે છે. કાસોલ ને એથક એક બીજા સામું જુએ છે. આ કદાચ આખરી લડાઈ છે તેમ બંને જાણે છે પણ કોઈ આંચકો ખાતું નથી. અધકારમાં એવ વિલીન થઈ જાય છે. હીલ

તેમની પાછળ બહાર નીકળે છે. ત્રણે પર હુમલો થાય તો ખબરદાર રહેવા લડવિગ તૈયારી કરે છે. પહેલાં તો 'બધું' શાંત છે પણ પછી બોમ્બની જવાબાઓ ઊડે છે તે તેમની વચ્ચે ગોળીબાર થાય છે. અમે એકદમ આગળ વધીએ છીએ લડવિગ અમારી મોખરે છે. પણ ત્યાં કાંઈને વોટરપ્રૂફમાં ઝોંચકીને પરસેવે નીતરતા એથકે તથા કોસોલ દાખલ થાય છે. કાણુ છે એ ? હીલ ? ના, આ તો વેસલિંગ વેદનાથી ગંદકારા કરે છે. થોડીવારમાં હીલ પણ આવી પહોંચે છે. બોમ્બના જવાબમાં ગોળીબાર કરનાર તે હતો.

‘આખા ટોળાને રક્ષણના ખાડામાં વળાવી આવ્યો. તે એ જાણુને રીવોલ્વરનો સ્વાદ પણ...’ એ ખૂમ પાડી કહેવા જાય છે ને પછી નીચો વળી વેસલિંગ તરફ જોઈ કહે છે, ‘કમ છે !’ પણ વેસલિંગ કાંઈ જવાબ આપતો નથી.

કસાઈની દુકાન જેવું તેનું પેટ ઉઘાડું પડ્યું છે. ત્રા ખૂમ ઊંડા છે. બની શકે તેટલી સારી રીતે અમે તેને ખાંધીએ છીએ. વેસલિંગ પાણી માટે તરફડે છે પણ તેને એ આખી શકાય તેમ નથી. પેટના ઝખમવાળાથી પી ન શકાય. પછી તે ધામળા માગે છે. તેને ખૂમ લોહી પડ્યું છે ને તેથી તે જાણુ કરીને ડીકરું થઈ ગયો છે.

હજુ પણ પાછા હડવાનો હુકમ લઈને કાસદિયો આવ્યો છે. વેસલિંગને અમે સાથે લઈ જઈએ છીએ. સ્ટ્રેચર ન મળે ત્યાં મુઝી રાઈફલ બરાવીને વોટરપ્રૂફમાં અમે તેને ખેંચી જઈશું. સાવચેતી-પૂર્વક એક પછી એક અમે અમારો રસ્તો કાપીએ છીએ. ધીમે ધીમે અજવાળું થતું જાય છે. ઝાડનાં નાનકડા ઝૂંડમાં રૂપેરી ધુમ્મસ પથરાયું છે. યુદ્ધભોરયાની હદમાંથી અમે વિદાય લઈએ છીએ અને તેનો પરચો પણ તરત મળે છે. એક ગોળી સૂસવતી આવે છે તે

લડવિગ શાંતિથી પોતાની આંચ ઊંચી ચડાવે છે. તેના હાથમાં એ ત્રાણી વાગી છે. વેરલ તેને પાટો બાંધે છે, અમે જઈએ છીએ— પાછા અને વધુ પાછા.

માર્ચ મહીનો બેઠો છે અને તેથી હવા ખુશનુમા છે. આકાશ સ્વચ્છ આછા આસમાની રંગે ચમકે છે ને સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ રસ્તાની બાજુમાં આવેલાં તળાવોમાં ઝળકે છે. પોપ્પર ઝાડની એક વીથિકા નીચે અમે પસાર થઈએ છીએ. માર્ગની બંને બાજુએ જિંચા ને આબાદ વૃક્ષો ઊભાં છે. આગળના પ્રદેશની જેમ લડાઈ નો વિનાશક હાથ અહીં સુધી પહોંચ્યો નથી. પીળી ઘટા નીચે અમે ચાલ્યા જઈએ છીએ અને હવામાં તરતાં તરતાં પાન ખરે છે.

ઈસ્પિતાલ આવે છે પણ તેમાં જરાયે જગ્યા નથી. કેટલાક ધવાયેલા માણસો બારણા પાસે બહાર પડ્યા છે. વેસલિંગને થોડા વખત માટે અમે ત્યાં રાખીએ છીએ પણ ઈસ્પિતાલ ખાલી કરવાની છે ને તેથી ધવાયેલાઓની સફેદ બાંધેલા પાટા સાથે બહાર નીકળવા માટે કતાર ખડી છે. નવા આવેલાઓને તપાસવા માટે એક દાકતર અડધી જાય છે. ઘૂંટણ આગળથી એક જણનો પગ લબડી ગયો છે. ઉપરાંત તેના પગને ઊંધી રીતે વાળીને પાટો બાંધ્યો છે. દાકતર તેને તરત જ પાટો કાઢી નાખવા કહે છે. જેવીતેવી પાટાપીંડીથી પીડાતો વેસલિંગ બહાર પડ્યો છે ને અર્ધબેભાન અવસ્થામાંથી અડધી દાકતર તરફ પાછળ પાછળ જોઈ રહે છે.

‘ક્યાં જાય છે એ ? શું કામ ચાલ્યો જાય છે ?’ તે પૂછે છે.

‘હમણાં આવશે વેસલિંગ, અબધડી આવી પહોંચશે.’ હું છું.

‘પણ મારું ઓપરેશન ? મને અંદર લઈ જાઓ, મારે અંદર જવું છે.’ તે ઉશ્કેરાઈ જાય છે. વેદનાથી તેના ચહેરા પર લીલાશ તરવરે છે ને ડીલે પરસેવો ચાલ્યો જાય છે.

તે ચીસ પાડે છે, ‘એની પાછળ દોડ એડાલ્ફ ! એને તું
અહીં ખેંચી લાવ !’

બેથક થોડીવાર અચકાઈને ઊભો રહે છે. પણ વેસલિંગની
નજર સમક્ષ ખીન્ને ઉપાય નથી. તેને ખબર છે કે દાકતરને મળવાથી
કોઈ અર્થ સરવાનો નથી પણ એ જાય છે ને દાકતર સાથે વાત
કરે છે. વેસલિંગ બની શકે ત્યાં સુધી આંખો તાણીને તેની તરફ
જોવા મથે છે. એ માથું ફેરવવા ગડમથક કરે છે ત્યારે એ દેખાવ
જાયાનક બની જાય છે.

બેથક આવીને વેસલિંગ ન જોઈ શકે તેમ એક ચક્રર લગાવે
છે અને માથું હલાવી આંગળીથી એકની નિશાની કરે છે. મોઢા
પર ભાગ્યે જ સમજાય તેવા ભાવથી તે કહે છે. ‘એક ક્લાક—’

અમે સહુ પ્રસન્ન મુખ રાખીએ છીએ. પણ મરતા ખેડૂતને
કોણું હંતરી શકે ? હજી તો બેથક તેને સમજાવે છે કે ધાને પહેલા
આવા દઇ પાછળથી તેનું ઓપરેશન કરવામાં આવશે ત્યાં જ એનાથી
કોઈ વાત જાની નથી રહી. થોડીવાર શાંત રહો જોરથી તે ચીસ પાડે
છે, ‘હા, તમારું તો ફંવાડું’ એ ખાંડું નથી થયું, ને સૌ સામ્ન
નરવા ઘેર જશો. ને હું ? હું ? ચાર વરસ પછી આ—ચાર
વરસ વીતી ગયા ને હવે હું તો—’

‘તું સુખેથી ઈસ્પિતાલમાં દાખલ થઇ શકીશ હેનરિક !’ બેથક
તેને આશ્વાસન આપતાં કહે છે. પણ તેને ક્યાંયે એન નથી પડતું.

પણ ત્યારપછી તે કોઈ બોલતો નથી. અંદર જવાની ઇચ્છા
પણ તેને થતી નથી. ઈસ્પિતાલ એક નાનકડા ટોળાવ પર આવેલી
છે. અને ત્યાંથી પેલા પોપ્લર વૃક્ષોની વીચિકા ને દૂર દૂર સુધી જોઈ
શકાય છે. બધું જાણે સોને રસ્યું ને સુંદર સુંદર લાગે છે. સુંવાળા
ને સમૃદ્ધ ધરતી ક્યાંય સુધી વિસ્તરેલ પડી છે. ઈસ્પિતાલની બાજુ-

માં જ ખેડાએલા ખેતરોની ભૂરી પટ્ટીઓ રહી છે. જ્યારે પવનની લેરખીમાં લોહી ને પરુની વાસ ઊડી જાય છે ત્યારે તાજેતરમાં ખેડાયેલી ધરતીની સોડમ દોડી આવે છે. અધું શાંત છે ને આવે નીલાકાશ મૌન ધારી રહ્યું છે—યુદ્ધ મોરચો અહીંથી ધણો દૂર ખસેને !

વેસલિંગ નિશ્ચલ પડ્યો છે. ઝીણી આંખે તે દરેક વસ્તુને નીરખી રહ્યો છે. તેની આંખો ચોક્ખી ને ચળકતી છે. ખેડુનો દીકરો રહ્યો એટલે ધરતી સાથે તેને એક ગાંઠ છે. અને અમારા કરતાં તે એને ભુદી રીતે ને વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. તેને ખખર પડી ગઈ છે કે હવે તેનું જવા ટાણું થયું છે. એટલે કાંઈ ચીજને ભૂલી જવા તે માગતો નથી ને તેની ઉપરથી નજર ખસેડવા શે ધ્વંષિતો નથી. હરપળે તેનો ચહેરો ફિક્કો પડતો જાય છે. આખરે તે જરા હલે છે ને ગણગણે છે, ‘અર્સ્ટ !’

હું તેના મુખ પાસે નમું છું.

‘મારી વસ્તુઓ બહાર કાઢ !’ તે કહે છે.

‘તેના માટે હજુ ધણો વખત બાકી છે હેનરિક !’

‘ના, ના, ચાલ, ઊભો થા !’

હું તેની ચીજ વસ્તુ તેની પાસે પાથરું છું. એક ખીસાડાધરી ચપ્પુ, હડિયાળ, પૈસા—ને ડાયરીની અંદર તેની પત્નીનો રહેલો ફોટો.

‘મને જોવા દે. ’ તે કહે છે.

હું તે જોઈ શકે તેમ ફોટો રાખું છું. એ ઊજળા ભૂરા ચહેરા તરફ તે મીટ માંડે છે. પછી બખડે છે, ‘અસ પૂરું થયું’. તેના હોઠ કંપે છે ને આખરે તે બીજી બાજુ માથું ઢાળી દે છે.

‘એને લઈ લે !’ તે શું કહેવા માગે છે તે સમજાતું નથી. પણ સવાલો કરવાનો આ વખત નથી. તેથી ફોટાને હું માસ

ખિસ્સામાં નાખું છું. ‘આ બધું તેને આપજો-’ તે બીજી ચીજો તરફ જોઈ કહે છે. અને ઉમેરે છે ‘તેને કહેજો કે—’ ડાળા ફાડી તે વિચિત્ર નજરે મારા તરફ તાકી રહે છે, કંઈક બબડે છે ને માથું ધુણાવી દુઃખથી ઊંઠકારા કરે છે. હું સાંભળવા ને સમજવા મર-ણિયો પ્રયત્ન કરું છું પણ હવે તો તેના ગળામાંથી ઘર ઘર અવાજ નીકળે છે. તેને આંચકી આવે છે. ડચકાં સાથે તે ધીમે ને ઊંડા શ્વાસ લે છે, ફરી એક વાર ઘેરો નિઃશ્વાસ ને તેની આંખો ખોટી પડી જાય છે—મૃત્યુની શ્રન્યતા સંધરતી.

બીજો દિવસે સવારે મોખરાપરની ખાઇઓમાં અમે છેલ્લેલ્લા આવીએ છીએ. ભાગ્યે જ કોઈ ગોળીમાર થાય છે. યુદ્ધનો અંત આવ્યો છે. એક કલાક પછી અમે પાછા ફરશું. અહીં હવે આવવાની અમને જરૂર નથી. કાયમ માટે હવે આ ધરાની અમે વિદાય લઈએ છીએ. એ ત્રણ ભોંયરાઓને ભાંગી તોડી નાખવાના છે. એ કામ પૂરું થતાં પાછા ફરવાનો અમને હુકમ થાય છે.

કેવી વિચિત્ર ઘટી છે ? અમે પડખો પડખ ઊભા રહીને મોરચા તરફ નજર નાખીએ છીએ. આજા ધુમ્મસની બિજાત જમીન પર પથરાઈ રહી છે. રક્ષણના ખાડા ને ખાઇઓની રેખા સ્પષ્ટ દેખાય છે. કેટલી વાર અમે કદમ બદાવતા તેની વચ્ચેથી પસાર થયા છીએ અને તેમાંથી કેટલા ઓછા જણ છવતા પાછા ફર્યા છીએ ! અમારી સામે ભૂખરી જમીનનો પટ પડ્યો છે. બળી ગયેલ ઝાડનાં ટૂંકાં, થોડાં તૂટ્યાં ફૂટ્યાં લાકડાં ને એક ખેદાન મેદાન થયેલું ગામડું અમારી આંખ સામે ખડાં છે. એ ભાંગીને ભૂકા થયેલ ગામની અધ-વચ વિનાશની આગમાં યે અખણિયારો રહેલી એક ઝાંચી ને અટૂલી દીવાલ ઊભી છે.

‘ચારવરસ—’પરાંપર ચાર વરસ સુધી આપણે ત્યાં એકા છીએ. ’એથકે ધ્યાનમમ્ બની કહે છે.

‘જવા દે ને હવે’, કાસોલ માથું હલાવે છે. ‘એ તો અધું આથમી ગયું.’

વિકી પાછળની વંડીએ એટલી ઊભો રહેતાં કહે છે, ‘મોજ પડે એવું છે નહિ ?’

અમે સહુ ઊભા રહી જોઈ રહીએ છીએ. ખેતર વચ્ચે ઊભેલું પેલું ધર, જંગલ ને ઝાડીના અવશેષ, ટેકરા ને ક્ષિતિજના પગ તથા સર્પિશી જેમ પડેલી ખાઇઓ—કેવી ભયાનક એ દુનિયા હતી ! ને જીવન પણ જાણે પિસાઈ, ચગદાઇને વહેતું હતું—ભારે મોજ તથા ધસડાવું.

પણ હવે તો એ દોઝખને પાછળ મૂકી અમે જમ્યો છીએ. એક એક પગલે તે ઓસરતું જશે. ને કોને ખબર ? એની સ્મૃતિ પણ એક દિવસ એમ જ ખરી પડશે. જાણે કોઈ દિવસ એ બન્યું જ નહોતું. એની હસ્તી જ નહોતી.

પણ અમે ખડખડાટ હસી ઊડીએ કે આનંદથી નાચી ઉડીએ છતાં કોણ જાણે કોઈ અજ્ઞાત પીડા અમારા હૃદયમાં જનમ ધરીને બેઠી થાય છે. શું કહેવું તેની કોઇને ગમ નથી પડતી. લડ્વિમ જોયર એક ખાઇ તરફ વળે છે. તેના અંગેઅંગમાં થકાવટ ભરી છે ને એ હાથ હલાવે છે—જાણે ત્યાં કોઈ માણસ ઊભું છે ને તેની હવે એ રજા માગે છે.

હીલ આવે છે.

‘તને છોડી જવાનું નથી ગમતું કેમ ? ખેર, હવે ક્યારે તો છે જ.’ તે કહે છે.

લેડરહાઉસ તેના તરફ આશ્ચર્યથી જોઇ રહે છે.

‘શું તમે શાંતિ વિશે કહો છો ?’

‘હા, એ જ. એ જ કચરો.’ કહીને તે ચાલ્યો જાય છે. તેની મા મરી ગઈ હોય તેમ મોઢું વીલું પડી ગયું છે.

‘એને બહાદરીનો ચાંદ ન મળ્યો ને ! એટલે તેને પેટમાં દુઃખે છે.’ લેડરહાઉસ બોલે છે.

‘મોઢું બંધ કર !’ આલ્બર્ટને એ નથી ગમતું.

બેથક કહે છે, ‘ચાલો આપણે જઈએ’ પણ તેના પગ નથી ઊપડતા.

‘આપણા કેટલા બેરખંધ ત્યાં સૂતા છે !’ લડ્વિગ કહે છે.

‘હા, પ્લાન્ડ, મૂલર, કેટ, હેઈ, બોમર, બર્ટોન્ક.

‘સેન્કસ, મેઈન્ડર્સ, લુગો, બર્નાર્ડ—

‘બલો થઈને હવે બંધ કર બાઈ !’

અમારામાંથી ઘણા ત્યાં પોઢી ગયા છે પણ અત્યાર સુધી અમે તેનો ખ્યાલ સુદ્ધાં નહોતો કર્યો. આજ સુધી તો અમે સહુ સાથે જ હતા. તેઓ કચરમાં અને અમે ખાઈઓમાં. અમારી વચ્ચે માત્ર થોડાં ધૂળના ઢેફનો જ તફાવત હતો. પહેલાં તો તેઓ અલ્પ સંખ્યામાં હતા. પછી હમેશાં તેમની સંખ્યા વધતી ચાલી અને અમે ઓછા થતા ગયા. ઘણીવાર તો અમે તેમના જેવા જ છીએ કે નહિ તેની પણ અમને ખબર નહોતી પડતી. કોઈ વખત બોમ્બ તેમને અમારી વચ્ચે ખેંચી લાવતા. હાંડકાંના ટૂંકડા, યુનિફોર્મના લીરા ને બીના ને લગભગ માટીમાં મળી ગયેલા હાથ-પડખ ને અગ્નિવર્ષાના અવાજ સાથે તેમના દટાયેલા ભોંયરામાંથી રણમેદાન પર આવી પડતાં. અમને તેમાં બચકર જેવું કશું નહોતું લાગતું. અમે તેમની કેટલા નજદીક હતા ? અને હવે ? હવે અમે જીવનમાં

પાછા ફરીએ છીએ અને તેઓ અહીં પડ્યા રહેશે. અહીં પૃથ્વીની ઠંડી હિમભરી પથારીમાં.

લડ્ડવિગનો પિત્રાઈ ભાઈ આ સ્થળે કાયમી નિદ્રામાં પડ્યો છે. મોખરા પર લાંબી દષ્ટિ ફેંકી, મુખને હથેળીમાં ઢાંકી તે પાછો ફરે છે. અમે પણ ધીરે ધીરે તેની પાછળ જઈએ છીએ. પણ થોડી વાર અમે અટકી જઈ આસપાસ નિહાળી લઈએ છીએ. ફરીવાર પગ ખોડી જિભા રહેતાં અમને લાગે છે કે આ યાતનાઓની ભૂમિ, આ બોમ્બ ને બંદૂકોની ઉજ્જડ ભૂખરી ધરતી અમારા હૃદયનો કબજો લઈ બેઠી છે. અમારું ઘર બની ગઈ છે. જાણે અમે આ જ મુલકનાં છોરુ છીએ.

અમે માથું ધુણાવીએ છીએ. અમારાં વીતેલાં વરસો અહીં ભમતાં ફરે છે, અમારા દોસ્તો અહીં દફનાઈને પડ્યા છે, ને આ પૃથ્વીના કણેકણમાં કાળી વેદના ભરાઈ રહી છે.

પણ અમે કૂચ કરીએ છીએ. અમે કૂચ કરી જઈએ છીએ.

પ્રકરણ પહેલું

અ કાટ ધરતીની વચ્ચે દૂર દૂર સુધી વિસ્તરતા રસ્તાઓ પડ્યા છે. ઝાંખા ભૂરા પ્રકાશમાં ગામડાનાં આછાં ટપકાં કળાય છે વૃક્ષોની વચ્ચેથી પવન સરસી રહ્યો છે તે પાન ખરખર કરતાં સરી પડે છે. રંગ ઝેડી ગયેલા ગંદા ખાખી ગણ-વેષમાં પગલે પગલું મિલાવતા સૈનિકાની કતાર ચાલી જાય છે. લોહાના ટોપ નીચે હજમત વધી ગયેલા ચહેરા નિસ્તેજ આંખે આગળ વધી રહ્યા છે. જૂખ ને યાતનાએ, મૃત્યુ ને મરદાનગીએ તેમનાં મોં પર વિવિધ રેખાઓ આંકી છે. મૂંગાં મૂંગાં એ માર્ગ કાપે છે. બહુ બોલવાની તેમને આવડત નથી. કેટલીયે ખાધ ને ખાડાઓમાં, ભોંયરાઓમાં કે બોમ્બઝડીથી દાઝતી ધરતી પર તે આમ જ, એક પછી હરફ ઉચ્ચાર્યા વિના દોડી ગયા હતા. અને આજે એ જ રીતે મૂક મને એ શાંતિને પગરસ્તે વળી રહ્યા છે.

તેમનામાં લાંબી દાઢી વાળા બુઝર્ગો છે ને યનગનતા બહેરા જેવા ભિગતા બુવાનો પણ છે. છતાં અહીં તેમની વચ્ચે

કાંઈ બેઠ નથી. તે બધા દોસ્તો છે. તેમણી પડખે ઠોકરા ગણી શકાય એવા તેમના લેફ્ટેનન્ટ-નાનકડા સરદારો છે—કેટલીયે ગોઝારી રાતના હવાઇ હૂમલાના સાથી. તેમની પાછળ ધવાએલા-ઓની ડોળીઓ ચાલી આવે છે. આમ ડગલે ડગલે અરધ ભૂખ્યા સાધન સામગ્રી વિનાના ને પાંખી પંક્તિમાં, કાંઈ સમજ ન પડતી હોય એવા ભાવ આંખમાં નીતારીને આ યોદ્ધાઓ કદમ ઉપાડે છે. પેલા દોઝખમાંથી છૂટી, જીવનની લાંબી વાટમાં પુનઃ પ્રવેશવા.

ધીરે ધીરે અમે આગળ વધીએ છીએ. કારણ કે અમારા અંગમાં થાક બર્યો છે ને અમારી સાથે ધવાયેલા પલુ છે. ચાલતાં ચાલતાં અમારી મિત્રમંડળી પાછળ રહી જાય છે. કુમરાળ પ્રદેશ છે. અને તેથી જ્યારે કોઈ ટેકરી મથાળે અમે ચડીએ છીએ ત્યારે અમારી આગળ અમારા સૈન્યને ચાલ્યું જતું અમે જોઈએ છીએ. અમારી પાછળ અમેરિકન સૈનિકોનું અસંખ્ય દળ ભિમટતું આવે છે. વૃક્ષોની વીચિકાઓ વચ્ચેથી તેમનો પ્રવાહ મહાનદની જેમ ધુધવતો ધસે છે અને તેની ઉપર તેમનાં શસ્ત્રો ચંચળ નૃત્ય કરતાં, ચમકતા આગળ વધે છે. પલુ તેમની આસપાસ પ્રશાંત ખેતરો પડ્યા છે ને આ ધસમસતા પૂરની પરવા કર્યા વગર ઝાડની ટગલી ડાળોએ પાનખરની રંગછટા ઘેરું ગભીરું હસી રહી છે.

એક નાનકડા ગામડામાં અમે રાતવાસો કરીએ છીએ. અમારા ઉતારાની આબુમાં એક ઝરો વહે છે. કાંઈ નાજુક મજનનાં ઝાડ છે. ને તેની આબુમાં એક કેડી છે. અમે એક પછી એક તેના પર લટાર મારવા નીકળીએ છીએ. અમારી સૌથી આગળ ફાસોલ છે. સૌનો પ્રિયપાત્ર તુલક તેની જોડે છે. પગકેડી જ્યાં ધોરી માર્ગને મળે છે ત્યાં આવી પહોંચતાં ફરડીનાન્ડ અચાનક પાછળ હડી જૂથ પાડે છે, ‘ખચરદાર!’ તરત જ અમે રાઇફલ ઊંચકીએ છીએ ને છૂટા જવાયા થઈ ગોઠવાઈ જઈએ છીએ. ફાસોલ રસ્તાની

બાબુમાં વહેતાં પાણીમાં પડી ગોળીમાર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. ન્યુપ અને દ્રોસ્કે ડૂમકી મારી ઝાડના ઝુંડ પછવાડે સંતાઈને જીએ છે. વિલી હોમવેર હાથબાંધી તૈયાર રાખી બેસે છે. અમારા ખાયલ દોસ્તો પણ લડાઈ આપવા તત્પર થઈ જાય છે.

રસ્તા ઉપર હસતા ને વાતોના તડાકા મારતા થોડાક અમેરિકન સૈનિકો આવતા દેખાય છે. અમારી લગોલગ આવી પહોંચેલા આગળ વધેલી ટ્રકડીના એ સૈનિકો છે. અત્યાઃ સુધી અમારામાંથી એડોલ્ફ હેટ્લર જ ઉશ્કરાટ વિના બેસે હતો, તે શાંતિથી ખુલ્લા રસ્તા પર જાય છે. કાસોલ પણ બેઠો થાય છે. અમે બધાં ફરીવાર સ્વસ્થ થઈને હથિયારને યથાસ્થાને ગોડવી દઈએ છીએ. લડાઈ તો હવે બંધ થઈ ગઈ છે એટલે તેમને તરફી આપવાની જરૂર નથી.

અમને જોઈને અમેરિકનો એકાએક થંભી જાય છે. તેમની વાતો બંધ પડે છે ને ધીરે ધીરે તેઓ નજીક આવે છે. પડખે એક ખેતરાઉં ઝૂંપડી છે. તેને અટ્ટેલા, ધવાયેલાંઓને વચમાં રાખી અમે રાહ જોતા બેસી રહીએ છીએ. થોડીવાર તો સૌ ચૂપચાપ એક બીજા તરફ નિરખી રહીએ છીએ. પછી એક બંચો ને પડછંદ અમેરિકન ટોળામાંથી આગળ વધે છે ને અમને અભિનંદન આપતાં કહે છે. ‘હલ્લો, કામરેડ !’

એડોલ્ફ હેટ્લર એ જ હવે હાથ બંધો કરી કહે છે, ‘કામરેડ !’ વાતાવરણુ હળવું અને છે ને અમેરિકનો આગળ વધે છે. ઘડી-વારમાં એ અમારી આસપાસ આવી બેસે છે. આટલા બધા નજીક તો અમે તેમને-મરેલા કે કેદી સિવાય કદી નહોતા જોયા.

બહુ અજાણ વેળા છે. અમારી આબુઆબુ અર્ધચન્દ્રાકારે તે

જિભા છે. સૌ ખૂબસૂરતને પક્ષ આદમી છે. ખાવાની તેમને કાંઈ દી કમી નથી પડી એ તો જોતાવેંત કહી શકાય તેમ છે બધા જીવાન-જોધ છે, એડોલ્ફ હેટ્લર કે ફરડીનાન્ડ કોસોલ જેટલી ઉમરનો તેમનામાંથી કાંઈ નથી—અને આ બંને અમારા દળમાં કાંઈ સૌથી મોટા નથી. બીજા બાજુએ આલ્બર્ટ દ્રોરકે કે કાર્લ બ્રોગર જેટલી નાની વયનું કાંઈ નથી—અને અમારામાંથી એ સૌથી નાના પણ નથી. નવા ગણવેષ, નવા નકાર ઓવરકોટ, પગમાં શીટાશીટ થતા ચળકતા ખૂટ, રાયફલો પણ ઊંચી જતની ને બગલ થેલામાં ભારેભાર દાડગોળો!—અમેરિકનોને અમે આંખ ભરીને નીરખો રહીએ છીએ.

અને તેમની સાથે સરખાવતાં અમારી આ દશા ? ચોખ્ખા ડાકુ હેક્ટર જોઈ લ્યો ! તેમની સ્થિતિ પણ કાંઈક સારી હશે. અમારા વસ્ત્રો ચીંથરેહાલ કાદવથી ખરડાયેલા ને કાટમાં કાંટાની વાડે પાડેલા લીરા ને ગોળી કે આગના તણખાએ જગવેલા ફાંકા પડ્યા છે. અધૂરામાં પૂરું કાદવથી—અને કાંઈ જગ્યાએ નો લોહીથી—દપડાં અક્રડ બની ગયાં છે. અમારી રાયફલ કે જોડાઓનું ઠેકાણું નથી. દાડગોળામાં થેલીઓનું તળિયું દેખાય છે. અમે સૌ જાણે મેલી ધૂળમાં રેગદોળાઈને ઊભા થયા છીએ. સૌ ભાંગી પડ્યા છે, સૌના મોં પર મજામજાની ચકાવટનો ભાર છે. યુદ્ધનું જંગી સ્ટીમરોલર અમારા હાડ ને હૈયાં જો બૂંકા કરવું પસાર થઈ ગયું છે.

વધારે ને વધારે સૈનિકા આવે છે ને અમને ઘેરી વળી ઊભા રહે છે. આખો ચોક ઇંતેજર આંખોથી ભરાઈ જાય છે. અમારા ધાયલ સાથીઓને વીંટળાઈ અમે એક ખૂણામાં ઊભા છીએ. અમને કશો ડર નથી પણ ભેરખંધીની મમતા અમહારું ફાંડાળું રચીને

તેમની આસપાસ ખડી છે. અમેરિકનો એક બીજાનું કાંડું પકડી, અમારો ભાગિલો સરસામાન આંગળી ચીંધીને બતાવે છે.

એક જણ બેચરને રોટીનો કકડો આપે છે. આંખોમાં ભૂખની જ્વાળા રમતી છતાં એ તેને અડકતો પણ નથી.

અચાનક એક માણસ બોલી ઊઠે છે ‘હા, ભગવાન !’ કાણુ જાણે કઈ અઘાત વેદનાનો પડછાયો તેના મુખ પર પડ્યો છે. અમારા ધાયલ સેનિકાના પાટાપીટી તરફ આંખ માંડી એ જોઈ રહ્યો છે ને સૌને બતાવે છે. પાટાઓ માટે મસલિન તો કાને ચલે ? પગરખામાં સગથળી તરીકે વપરાતા જડા રખરને દોરીથી તાણીને બાંધી અમે પાટા બનાવી દીધા છે. અમેરિકનો આ જોઈને અંદરોઅંદર વાતો કરે છે. તેમની આંખમાંથી પ્રેમ ને સહાનુભૂતી ચૂંકે છે.

અમને સૌથી પહેલાં જ સંબોધનાર માણસ ધીરથી બેથકના ખબલા પર હાથ મૂકી કહે છે. ‘બડા વીર, બડા બહાડર—સૈનિક !’

બીજાઓ પણ બારપૂર્વક માથાં નમાવે છે.

અમે કશો જવાબ આપતા નથી. જવાબ આપવા જેવી અમારી સ્થિતિ નથી. અમારાં હૃદયોં અકવાડિયાંઓ આકરી તાવણી જેવા પીટ્યાં છે. તદ્દન નિરર્થક રીતે અમારા સાથીઓને એક પછી એક હોમી દેતાં અમારે રણમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. છતાં હંમેશની જેમ, કાંઈ પણ બખડાટ વિના અમે મત્યુના મુખમાં ઘસી જતા હતા. આખરે બસો જણની અમારી ટૂંકડીમાંથી આખાપાખા બત્રીસ જીવતા રહેલા. ત્યારે તો અમારી સામે પડેલું કામ, અમને સોંપવામાં આવેલું કામ વફાદારીથી પૂરું કરવાની અમારા દિલમાં

એક જ લગ્નની હતી. એ એક જ તમન્ના હતી. બીજા વિચારો કે બીજી લાગણીઓને અમને પગવવા માટે અવકાશ ન હતો.

પણ આ દયા ખાતા અમેરિકનોની આંખ સામે તેની પોગળતા છતી થઈ જાય છે. આ અસંખ્ય ને સુસજ્જ લશ્કરના દર્શને માણસ ને જણસની કેટલી થોડી મૂડીએ અમે મોટી બાજુ ભરવા ગયા હતા તે સત્ય સમજાય છે. અસંભવિતને આંગણે અમે માથાં પછાડીને મારગ કરવા ધસ્યા હતા. અમે સૌ હોઠ કરડતા એક બીજા તરફ તાકી રહીએ છીએ. પેલા અમેરિકનના હાથ તળેથી બેથક પોતાનો ખબ્બો ખસેડી લે છે. કાસોલ થન્ય નજરે સામે જોઈ રહ્યો છે. લડવિગ બેચર ટટાર થઈ જાય છે ને અમે અમારી રાઈફલને મજબૂત રીતે પકડીએ છીએ. ઘૂંટણના મોજાં તંગ કરીએ છીએ. અમારી દૃષ્ટિ નિશ્ચલ ને દરોર બની જાય છે. અમે જ્યાંથી આવ્યા છીએ એ ધરતી પર પાછળ ફરી અમે એક લાંબી નજર નાખીએ છીએ. ફરી વાર ગત અનુભવોના સૂક્ષ્મ સ્મરણો ઘસાઈને છોડાં પાડતાં પસાર થાય છે. ખરર નથી પડતી કે અમને શું થઈ ગયું છે. પણ જો હવે એક પણ કડણ વચન અમને કહેવામાં આવ્યું તો આગને ભભૂકી ઊડતાં વાર નહિ લાગે. અમારી ઈચ્છા હોય કે નહિ. પ્રચંડ વાયુની પેડે અમે ગાંડો દોટ મેલી લડવા ધસી જઈશું. સામે ગમે તે હોય ને ગમે તે થાય ! અમને કાઈ નહિ રોકી શકે !

એક જાડો ને લાલઘૂમ ચહેરાવાળો સાર્જન્ટ અમારી તરફ આવે છે. કાસોલ તેની નજીક ઊભો છે. તેના તરફ આવે છે. કાસોલ તેની નજીક ઊભો છે. તેના તરફ ફરી તે જર્મન ભાષામાં કડકડાટ બોલવા માંડે છે. ફીડીનાન્ડ તો આભો બની જાય છે.

‘આપણી જેમ જ આવડો, આ તો બોલે છે. હેં ! તને શું લાગે છે ?’ તે બેથકને કહે છે.

કોસોલ કરતાંયે તે માણસ વધારે સારી રીતે ઝડપથી જર્મન ભાષા વાપરી શકે છે. તે કહે છે કે લડાઈ પહેલાં તે ડ્રેસડનમાં રહી ગયો છે ને ત્યાં તેને ઘણા મિત્રો છે.

‘કોસોલના અચંચાનો પાર નથી રહેતો. ડ્રેસડનમાં, એમ ?’ તે કહે છે, ‘હું પણ ત્યાં ઘણો વખત રહ્યો છું.’

હવે પોતે એક ઓળખીતો આદમી હોય એવી શ્રદ્ધાથી સાર્જન્ટ હસે છે.

ડ્રેસડનમાં એ જે શેરીમાં રહેતો તેનું તે નામ આપે છે.

‘મારા રહેઠાણથી પાંચ મિનિટનો પણ રસ્તો નહિ’ ‘કોસોલ ઉત્સાહમાં આવી જાય છે. ‘કદાચ આપણે ત્યારે મળ્યા પણ હઈશું. પેલી વિધવા પોહલને તમે ઓળખો ? જોહાનીઝ સ્ટ્રીટના ખૂણા પર રહે છે. શરીરે જાડી ને ઘરડી થવા આવી તોય કાળા કાળા વાળ છે ! હું તેના ઘરમાં રહેતો.’

પણ સાર્જન્ટ તેને ઓળખતો નથી. જવાબમાં વળી તે એક ખજાના કારકુન ઝેન્ડરને મૂકે છે. આ વખતે કોસોલને એવી કોઈ અકિત યાદ નથી આવતી. છતાં બંને જણાને એકબે ને કેશલે તો ખરાબર સાંભરે છે. અને તેમની આંખો આનંદની ઝલકથી સભર બની જાય છે. ફર્ડીનાન્ડ સાર્જન્ટનું કાંકું પકડી કહે છે, ‘વાહ, આખેદૂખ અમારી જેમ જ તું જર્મન બોલે છે. ને વળી તું ડ્રેસડનમાં પણ હતો કાં ?’ પછી તેનો હાથ પોતાના હાથમાં મિલાવી ઉમેરે છે. ‘ત્યારે આપણે લડતા’તા શા માટે ? તને ખબર છે ?’

સાર્જન્ટ ખડખડાટ હસી પડે છે. શા માટે લડતા હતા તેની એને પણ ખબર નથી. તે સિગારેટનું પાકીટ કાઢી કોસોલને આપે છે. સારા માયલી સિગારેટ અમારામાંના દરેકને જાનથી ન્યાહા

ખારી છે. કાસોલ આતુરપણે એ પાકીટ ઝડપે છે. અમારી પાસે જિંચી જતની સિગારેટો નથી. સારી ગણાતી સિગારેટો પણ હલકી જતની તમાકુમાંથી અનાવવામાં આવે છે. વેલેન્ડીન કહે છે કે છેક નીચી કાટિની સિગારેટો થોડાની સૂકાયેલી લાદને કચરામાંથી અનેલી હોય છે. વેલેન્ડીન આવી આવતોતો ભારે પારખુ છે.

કાસોલ હઠેરથી ધૂમાડા કાઢે છે. અમને તેની અદેખાઈ આવે છે. એક સટ ખેંચવા દેવા માટે લેહર તેની ખુશામત કરે છે. પણ તેના હાથમાં સીગારેટ આવે તે પહેલાં ખીજો એક અમેરિકન તેને રજીનિયા તમાકુની ડબ્બી આપે છે. વેલેન્ડીન શંકાશીલ નજરે જોઈ રહે છે. ડબ્બી હાથમાં લઈ તે સૂંઘે છે અને તેનો ચહેરો પ્રકાશી ઊઠે છે. પછી તરત જ નારાજથી તમાકુ પાછી આપી દે છે. પણ પેસો માણસ ના પાડે છે ને લેહરના શિરપિચ્છ તરફ આંગળી ચીંધી કંઈક બબડે છે. વેલેન્ડીન કાંઈ સમજતો નથી. ડ્રેડનવાળો સાર્જન્ટ કહે છે કે તેને ટોપના પિચ્છને સાટે તમાકુ આપવા માગે છે. પણ લેહર તો વેલેન્ડીન કરતાં પણ ઓછું સમજે છે. આવી ખુશખોદાર તમાકુ એક જર્જરિત ટોપના ખવાઈ જવા આવેલાં દીનના પિચ્છ સાટે મળે છે એમ ? વેલેન્ડીન થોડું કમિશન લઈને સાટું કરવા તૈયાર નથી. તે પોતાનો ટોપ, પિચ્છ ને અધું અમેરિકનને આપી દે છે ને ટૂંજને હાથે, લોભી નજરે પોતાની ચૂંગી અંગૂઠાથી દાખીને ભરે છે.

હવે અમને ખબર પડે છે કે અમેરિકનો વસ્તુઓનો વિનિમય કરવા માગે છે. એ તો દેખીતું છે કે લડાઈમાં એ તાગજ આવેલા છે ને હજુ યાદગીરી માટે સૈનિકાની અવનવી ચીજો સંઘરે છે. ખબલાની પટ્ટીઓ, ચંદાઓ કમરબધનાં ઝકલ ને યુનિફોર્મના અટ-નના અદલામાં અમે સાણુ, સિગારેટ, ચોકલેટ ને ડબ્બામાં પેક કરેલું માંસ ખરીદીએ છીએ. અમારા કૂતરા માટે પણ એ પૈસા આપવા

તૈયાર છે. પણ એ અમને પસંદ નથી. ગમે તેટલા પૈસાના અદલામાં પણ અમે અમારા કૂતરાને જોડવા તૈયાર નથી. એક અમેરિકનના એટલા અધા દાંત સોને મટેલા છે કે તેનું મોઢું પિત્તળના કારખાના જેવું લાગે છે. તેને થોડા લોહિયાળ પાટા ખરીદવાની ઈચ્છા છે. ઘેર જઈને એ ખતાવવા માગે છે કે અમે કાગળના પાટાઓથી શેડબી લેતા હતા. અદલામાં તે ફક્ત જાતના ગિરફીટ અને વધુ સારી વાત તો એ છે કે સાથે નવા પાટાઓ આપવા તૈયાર છે. સંપૂર્ણ સંતોષથી તે ચીથરાઓને કાળજીપૂર્વક પોતાની પેટીમાં પધરાવે છે. ખાસ કરીને લડવિગ એવરના પાટાઓને તે સાચવીને મૂકે છે—એક સેક્ટેનન્ટના લોહીની છાપ તેના પર રહી છે ના ! લડવિગને પોતાના પાટા પર તેનું અને રેજમેન્ટનું નામ લખવું પડે તેમ છે. આ વસ્તુ ગપ નથી તેની અમેરિકામાં સાબીતી આપવા માટે. પહેલાં તો તે ના પાડે છે. પણ અમારે સારા પાટાઓની તાતી જરૂર છે. વિધી તેને સમજાવે છે. ઉપરાંત લડવિગને તેના મરડામાં આવા ઉમદા ગિરફીટ એક પ્રભુ દીધી અક્ષિસ જેવા છે.

પણ આ મોદામાં જે કાઈ સૌથી વધારે ખાટયું હોય તો તે આર્થર લેડરહાઉસ. એક ખાલી સૈનિકગૃહમાંથી તેને લોઢાના કોસથી ભરેલી એક પેટી મળી આવી છે. તેના જેવા જ દૂબળો પાતળો ને ફિક્કા પીળા ચહેરાવાળો એક અમેરિકન એક જ તડાકે આખી પેટી ખરીદી લેવા માગે છે. લેડરહાઉસ એક પક્કાઈ ભરી લાંબી ત્રાંસી નજર નાખી તેના તરફ જોઈ રહે છે. અમેરિકન પણ એજ ઢબે જોઈ રહે છે. જીવનમૃત્યુના આ ભયંકર સંઘામમાંથી એક વસ્તુ લીલીજમ રહીને તેમની આંખોની પાંપણ પર ખેડી છે—પેલી સનાનન વેપારવ્રાત.

લેડરહાઉસનો ઘરાક સમજી જાય છે કે જરૂરખંધ ખરીદીનો મોદો પને તેમ ઝાગતું નથી. આર્થરને કાઈ અનાવી જાય એ વાતમાં

માલ નથી. છૂટક છૂટક વેચાણમાં જ એને લાભ છે. અને એક પછી એક ચીજ વેચતો તે પેટી ખાલી કરે છે. ધીરે ધીરે તેની પાસે વસ્તુઓનો ઢગલો થઈ જાય છે. માખણ, ઘંઙાં, લીનન ને પૈસા સોત તેની પાસે ખડકાય છે. છેવટે મોટા વેપારીની અદાથી એ ત્યાં ઊભો રહે છે—અવનવીન સામાન સરંજામથી, ઘેરાઈને.

અમે રજા લઈ એ છીએ. અમેરિકનો પણ પાછળ સાદ દેતા હાથ હલાવે છે. પેલો સાર્જન્ટ તો જાણે થાકતો જ નથી. કોસોલનું હૃદય પણ હલી ઊઠ્યું છે—અલગત એક ખડતલ સૈનિકનું દિલ હલી ઊઠે ત્યાં સુધી તે પણ વિદાયના થોડા શબ્દો ઉચ્ચારી હાથ હલાવે છે. તેના મગજમાં ગડમથલ ચાલી રહી છે. ફેવટ બેથકને એ કહે છે, ‘ખૂબ મજનના માણસો છે નહિ ?’ અડોલ્ડ માથું હલાવે છે. અમે શાંતિથી આગળ વધીએ છીએ. ફ્રીનાન્ડ માથું નમાવે છે. તે વિચારમાં છે. જોકે વિચારવાની તેને ટેવ નથી પણ એકવાર જૂસું ભરાયું એટલે તેના મગજમાંથી એ સહેલાઈથી નીકળી શકે તેમ નથી. ફ્રેન્ડનનો સૈનિક તેના પર સવાર થયો છે. એકદમ એ નીકળી જાય તો પૂછવું શું ?

ગામડાંનાં માણસો અમારી સામે તાકી રહે છે. એક રેલ્વે કોસિંગ પર પહેરેગીરની બારીમાં ફૂલો લગી પડ્યાં છે. એક બાઈ બાળકને ધવરાવે છે. કૂતરાઓ અમારી પાછળ ભસે છે ને અમારો સદાનો સાથી પુદ્ધ તેની સામે ઘૂરે છે. રસ્તાની બાજુમાં એક કૂકડો કલગી નચાવતો, ડોકું ફલાવી દોડે છે. અમે બેધ્યાનપણે ધૂમાડાના ગોટ કાઢીએ છીએ.

કૂચ, અને વધુ કૂચ. સીધા ને ઊંચા ઝાડવાળા એક વિશાળ બગીચા પાસે અમે આવી પહોંચીએ છીએ. યુદ્ધના સારવાર વિભાગનું એ થાણું છે. ઝાડ નીચે ધવાએલાઓની પથારીઓ પડી છે. પાન ખરે છે—ભૂમિ પર લાલ ને સોનેરી બિઝાત પાથરતાં. એક

ગેસ-ઇરિપતાલ પણ અહીં છે. ખસેડી ન શકાય તેવા મંભીર ઝખમ-વાળાઓને ત્યાં રાખવામાં આવ્યા છે. મૃત્યુની દ્વિમમયી છાયા વિસ્તરીને પડી છે. છતાં કાઢને તેનો ભય નથી. કેદી તરીકે પકડાવાનો સૌને ડર છે. મરણને એ આવકારી શકશે પણ કેદી થવા એ હર-ખીજ માગતા નથી. અમે તેમને આનંદમાં લાવવા પ્રયાસ કરીએ છીએ. અમેરિકનો તેમનું સારું ધ્યાન રાખશે તેની ખાત્રી આપવા છતાં તે વાત સાંભળવા કોઈ તૈયાર નથી. તેમને સાથે લઇ જવા તેઓ અમારા તરફ ફરી ચીસો પાડે છે.

ભયંકર છે આ ચીસો. આ ઉઘાડી જગ્યામાં ફિક્કા પીળા અહેરાઓ અપાર્થિવ લાગે છે. પણ તેમની દાઢી એસી ગયેલાં જડાં પર અકડ ને ઊભી ગંગી નીકળી છે. જાણે તેમનામાં પોતીકું છવન, પ્રેતની છાયા જેવું ધમકી રહ્યું છે. કાષ કાળા કાળા બિલાડીના ટોપ બવાઈ ગયેલી ધરતીના રસકસ નીચોવતા ઝૂઘી રહ્યા છે. ચીસોથી મેં આ મંગુ દૃષ્ય વધારે ભયંકર છે, વધારે વેદના ભર્યું છે.

જેંડા ઝખમથી પીડાતા કેટલાક બાળકની જેમ પોતાનો પાતળો હાથ ઊંચો કરી કહે છે, 'તમારી સાથે મને લઈ જાઓ ભાઈ!' તેમની આંખોનાં પોલાણમાં જેંડા ને વિચિત્ર પડછાયા તરે છે. ખૂડતી ચીજ જેવા ડોળા તેમાંથી બહાર આવતા તરફડે છે. બીજાઓ શાંત પડ્યા છે-અમારી તરફ સાંધી શકાય ત્યાં સુધી તે આંખોના દોર સાંધે છે.

ધીમેધીમે ચીસો ઓગળતી જાય છે. ત્રાસદાયક રસ્તો પગ નીચે કચડાતો જાય છે. અમારી પીઠ પર વસ્તુઓના ગાંસડા પડ્યા છે. ઘેર જાય ત્યારે માણસને કાંઈક તો સાથે લઈ જવું જોઈએ ને ! આકાશમાં વાદળોં તોળાઈ રહ્યાં છે. બપોર વેળા તડકો જરા ખીલે છે ને વરસતાં મેમાં આછાંપાંખાં પાંદડાવાળા બીંચા ઝાડ ઝાંખા બનીને

દૂર દૂર સુધી ફળાય છે. ડાળીઓ વચ્ચે આછું, આસમાની ધુમ્મસ પાંખ પ્રસારીને ખેડું છે.

માથે સામાન ઉપાડી, નીચું માથું ફરી હું ચાલ્યો જઉં છું. રસ્તાની બાજુમાં વરસાદના પાણીથી ખાડા ને ખાખોચિયા ભરાઇ ગયા છે.

અમાનક આંખ માંડી જોઉં છું તો તેમાં ઉજ્જવળ રૂપેરી વૃક્ષોની પ્રતિબિંબ પડી છે. રસ્તામાં આવ્યે જતા આ અરીસાઓમાં વૃક્ષોનું પ્રતિબિંબ વધારે સ્વચ્છ ને સુંદર રીતે પ્રકાશી રહ્યું છે. બૂખરી જમીનની કિનારીમાં આકાશનો ધુમ્મસ ને વૃક્ષો ગોંડાણ ધારી ને સ્પષ્ટ બની પ્રગટ થઇ ગયા છે. એકાએક મારા અંગે અંગમાં ધ્રુવની ફરી વળે છે. વરસો પછી મને પ્રથમવાર લાગે છે કે હજીયે કાંઈક સુંદર બાકી રહ્યું છે. વરસાદના પાણીના આ તળાવડામાં આવ સાદી પણ સુંદર ને પવિત્ર પ્રતિમા રહી છે. મારું કંપિત હૃદય થનગની બેઠે છે. બડીબરબીજી બધું સરી પડે છે. પહેલી જ વાર શાંતિની સ્તિબ્ધ ઉર્જાવળ છબી મારી આંખે આવી વસે છે. હું એને બાળું છું, સ્પર્શું છું, મારું આંખએ આંખ બરીને તેને સમજું છું ને સંમાનું છું. શાંતિ ! કાઈ નહોતું ગેંચકી શક્યું તે બાર જિંચ કાય છે; કાંઈક નવું, કાંઈક અદીઠ ને અનપ્યું સરસ કરતું માથા પર બેસી જાય છે, કબૂતર ! - ધોળું કબૂતર ધ્રુવતી દિશાએને દારે, ક્ષિતિજમાં રમતી, આજ્ઞા ને ઉન્નતિની, અભય ને આનંદની ઉપાનું પ્રથમ દર્શન થાય છે.

શાંતિનું સ્મિત હજી અણઆથમ્યું છે ત્યાં મારા કાળજમાં ફાળ પડે છે, ત્યાં મારી પાછળ, પથારીમાં પડેલા મારા જખમી દોસ્તોના અવાજો આવે છે. હજીયે સાથે લઈ-જવા તેમના આજીજી બધાં સ્વર આવે છે. શાંતિ આવી છે છતાં તેમને મરવું પડશે અને

અહીં હું બેશરમ બનીને આનંદની છોળો તમે ખાલી રહો છું.
કેટલું વિચિત્ર ?

પારકી પીડાને માનવી નથી સમજી શકતો એટલે જ શું આ
લગાઈઓની સેતાનિયત જગતના બારણાં ખખડાવતી વારંવાર
આવતી હશે !

બપોર નમે છે. અમે સૌ એક પીઠાના મેદાનમાં બેઠા છીએ.
કારખાનાની ઓફિસમાંથી અમારો ટૂંકડી નાયક લેફ્ટેનન્ટ હીલ આવે
છે અને અમને પાસે આવવા સાદ પાડે છે. સૈન્યમાંથી જુદા જુદા
દરજ્જાઓમાંથી પ્રતિનિધિ ચૂંટી કાઢવાનો હુકમ આવ્યો છે. અમે
આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ. આ પહેલાં આખા જનમારામાં
આવી વાત કોઈએ સાંભળી નથી. ત્યાં મકાનની ઓસરીમાં મેક્સ-
વેઇલ દેખાય છે. છાપું હલાવી તે ખૂમ પાડે છે કે ‘ બર્લિનમાં
બળવો થયો છે.’ હીલ એકદમ પાછળ ફરી જૂએ છે: ‘ તદ્દન ગપ ! ’
તે કહે છે, ‘ બર્લિનમાં થોડુંક તોફાન જ થયું છે.’

પણ વેઇલની વાત હજી પૂરી થઈ નથી, તે વધારે જોરથી
કહે છે: ‘ કૈસર હોલાન્ડમાં નાસી ગયેલ છે.’

વેઇલ માંડો તો નથી થઈ ગયો ? એક આંચકા સાથે અમારું
આલુએ આજી જગી બેઠે છે. હીલ ગુસ્સાથી લાલચોળ બની જાય
છે. ‘ જૂઠા ! ’ તે ગજો છે. તેના ધ્રુજતા હોઠમાંથી વધારે કશુંદો
નથી નીકળતા.

વેઇલ તેના હાથમાં છાપું જ આપી દે છે. હીલ તેને ફાડી
ને ફેંકી દઈ વેઇલ તરફ કોષ ભરી આંખે તાકી રહે છે. વેઇલના
માટે તેના હૃદયમાં જરાયે સંજ્ઞાવ નથી. કારણ કે તે યલ્હી છે.
શાંતિથી બેઠાં બેઠાં છાપું વાંચવાનો તેનો મુખ્ય ધંધો છે. પણ

હીલ જુદી જ દુનિયાનો વાસી છે. આગના ભડકા વગર તેને ક્યાં જે મેન ન પડે.

‘તરકટ છે તરકટ ! બનાવી કાઢેલી વાતો સિવાય ખીજું કાંઈ નથી એમાં’ વેંછલ તરફ આંખો ફાંડી તે ઘૂરકે છે—જનણે તેને આખો ને આખો ભરખી ખાવા માગતો હોય.

વેંછલ પોતાના કપ્પજના બટન ખોલી છાપાની એક ખીજ ખાસ આવૃત્તિ બહાર કાઢે છે. પણ હોલથી આ સહન નથી થતું. છાપાના કટકે કટકા કરી એ પોતાની—તરફ ચાલ્યો જાય છે. વેંછલ છાપાના ટુકડા એકઠા કરી તેને ગોઠવોને વળી અમને સમાચાર વાંચી સંભળાવે છે. અમે મંત્રમુગ્ધ બનીને સાંભળી રહીએ છીએ. અમારી આંખો સામે આખી વસ્તુસ્થિતિ તાદૃશ્યપણે ઊઠી આવે છે.

‘આંતરવિગ્રહ અટકાવવાને માટે જ તેણે આ પમહું ભર્યું છે.’ વેંછલ કૈસર વિષે કહે છે.

‘બહુ સારું.’ કાસોલની છબમાં વેંછલ કટાક્ષ ભર્યો છે. ‘થોડીક વાર પહેલાં આપણે આ શબ્દો બોલ્યા હોત તો શું થાત ખબર છે ? ને હવે આપણને આંહી ગોંધી રાખવાનું કાંઈ કારણ ?’

એક પોતાનું માથું ધુણાવતાં કહે છે, ‘ન્યુપ, મારા પડખામાં જરા ઠોંસો તો લગાવી જો ! ખબર તો પડે કે હું આંહી છવતો મૂઓ છું કે નહીં ! ન્યુપ’ તેને એ સત્યનું બરાબર ભાન કરાવે છે.

‘હ, હવે સાચું, હવે સાવ સાચું !’ એક આગળ ચલાવે છે. ‘જતાં કાંઈ ખબર નથી પડતી. આપણામાંથી કોઈએ તે કંઈ હોત તો તેને દીવાલ સાથે જીવતો ચણી દીધો હોત !’

કાસોલના ચહેરા પર આંનિ તરવરે છે. મુઠીઓ વાળી તે

ગણગણે છે, ‘વેસલિંગ ને સ્કોડર! પણ તેમનો વિચાર કરવામાં હવે કાંઈ સાર નથી. નાહક ક્યાંક ગાંડો બની જઈશ. આપડો સ્કોડર! હજી તો ગલરુ બાળક હતો ત્યાં એનો છૂંદો બોલી ગયો.—ને તે પણ કોને ખાતર? કઈ ચીજને માટે?’ અચાનક તે પાસે પડેલા બીરના પીપને જોરથી લાત મારે છે.

વિલ હોમેયર કંટાળા ભર્યા સ્વરે કહે છે, ‘જવા દોને વાત, મેં તો એનું સાવ ન્હાઈ નાખ્યું છે.’

વેમ્બલ વળી એક નવા સમાચાર આપે છે. કેટલી યે લશ્કરી ટૂંકડીઓમાં સૈનિકોએ પોતાની સમિતિ રચી કાઢી છે ને અફસરોના હાથમાં કાંઈ સત્તા નથી રહી. કેટલાયને તો તેમના હોદ્દાની ખબ્બા પર ચોડેલી પટ્ટીઓ પણ ઉતારી દેવી પડી છે. વેમ્બલનો વિચાર અહીં પણ એક સમિતિ રચવાનો છે પણ કોઈ તેને કોડો આપવું નથી. અમારે હવે કાંઈ કરતાં કાંઈ કરવાની અબળખા નથો. અમારે તો ઘેર જવું છે. અને એ તો આ રીતે સીધાને સાદા પણ અમે જઈ શકશું.

જતાં આખરે અમે પણ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટીએ છીએ. એડોલ્ફ બેથકે, વેમ્બલ ને લડુવિંગ બેયર. વેમ્બલનો વિચાર લડુવિંગની પટ્ટીઓને ઉતારી નાખવાનો છે. પણ બેથકે તેને અટકાવી ટૂંકમાં કહી દે છે : ‘લડુવિંગ આપણો જ છે એ તો ખબર છે ને?’

લડુવિંગ બેયર! એ નામ કેવું પ્રિય બનીને અમારા કાળજમાં પ્રકાશી રહ્યું છે! એક સ્વયંસેવક બનીને તે અમારી ટૂંકડીમાં આવ્યો હતો. પછી ઉત્તરોત્તર આગળ વધી અત્યારે તે લેફ્ટેનન્ટ બન્યો છે. માત્ર ટ્રોસ્કે, હોમેયર, બોઝર કે મારા જેવા તેના બાળ-ગાઠિયા જોડે જ તે એકદિલ બનીને વાતો નથી કરતો. જો કોઈ બીજો અફસર ખડો ન હોય તો બધાની સાથે તે એટલા જ

પ્રેમથી લળી જાય છે. અને પરિણામે તેનું સ્થાન અમારા હૃદયમાં હંમેશ માટે ઊંચું છે.

સમિતિ રચ્યા પછી તેની સત્તાનો ઉપયોગ ન થાય એ વેંછલને ખેટું લાગે છે. તે આગ્રહપૂર્વક કહે છે, ‘ ખેર, ત્યારે હીલ ! હીલને તો કાંઈ પણ હિસાબે ન છોડવો જોઈએ. ’

આ સમજાય તેવી વાત છે. હીલે વેંછલની મજાક ઉડાવવામાં બાધી નથી રાખી. હવે વેંછલ પોતાનો અવસર ચૂકે તો શું જોઈએ ? તેને માટે વિજય માણવાની ધડી આવી પહોંચી છે. પણ અમને તે વિષે કાંઈ ઝાઝું લાગતું વળગતું નથી. ખરી વાત છે કે હીલ કઠોર તો ખૂબ જ હતો પણ કટોકટીની પળે તે ‘કાંઈ દી’ પીઠ ફેરવીને નાસી નથી ગયો. અને એ વસ્તુને સૈનિક હંમેશ માન-વૃત્તિથી જુએ છે.

‘ બેલાશક, એને તું પૂછી શકે છે, ’ એટલે જવાબ આપે છે. પણ સાથે સાથે થોડાક પાટા લઈ જવાનું બલતો નહિ, ’ જેડન તેની પાછળ બૂમ પાડે છે.

પણ વાત જુદું જ સ્વરૂપ પકડે છે. વેંછલ ઓફિસમાં પ્રવેશવા જાય છે ત્યાં જ હીલ તેને સામો મળે છે. તેના હાથમાં થોડા ખખરપત્રો છે. તેની તરફ આંગળી ચીંધી તે મેક્સવેંછલને કહે છે, ‘ તમારું કહેવું બરાબર છે. ’

વેંછલ તેને બધી હકીકત કહે છે. ત્યારે પટ્ટીઓ ઉતારી આપવાની વાત આવે છે ત્યારે હીલ એકદમ ટટાર થઈ જાય છે.

અમને લાગે છે કે હવે હાથોહાથની મારામારી પર આવી જવાનાં. પણ અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે અમારો ટૂંકડી નાયક ફક્ત એટલું જ કહે છે : ‘ ઠીક છે ! ’ અને લડૂવિત તરફ ફરી પોતાનો હાથ

તેના ખબલા પર મૂકતાં તે આગળ બોલે છે, ‘તને કદાચ ખબર નહિ હોય બેચર ! આની પાછળ નાગરિકના સાદા લૂગડાં રહેવા દેવાનો જ આશય છે. બીજું બધું તો અત્યાર લગીમાં પૂરું થઈ ચૂક્યું છે.’

કાંઈ કશું બોલતું નથી. આ હીલ ? જે માણસ કાંઈ પણ હથિયાર વિના એક માત્ર નાનકડી સોટીલઈ ને રાત્રે ચોકી રાખવા નીકળતો. એના વિષે દરેક માણસ માનતો કે અંદરની ગોળી કે કારતુસ તેને સ્પર્શી પણ નથી શકતી. એ જ આ હીલ ! જોનાર ચર્ચને બોલતાં પણ તેની આંખે અંધારાં આવે છે. અમે એને આવો નહોતો ધાર્યો.

આજે સાંજે હું સૂઈ ગયો હતો ત્યાં ઘોંઘાટથી અચાનક જાગી ગયો. ડ્રેસોલનો અવાજ આવતો હતો વિદી તેનો પગ પકડીને તેને બહાર લઈ જવા પ્રયત્ન કરતો હતો, અને એકદમ ઊઠીને બહાર ગયા એટલે મેં પણ તેમની પાછળ પગ ઉપાડ્યા. ઓફિસમાં અજવાળું ઝોકાર હોવાથી અંદર જોવામાં તકલીફ નહોતી પડતી. જોયું તો હીલ ટેબલ પાસે ખેડો છે. અફસર તરીકેનું તેનું વાદળી ખમીસ તેની બાજુમાં પડ્યું છે. ખબલાની પટ્ટીઓ દેખાતી નથી. સાદા શહેરીનો પોશાક તેણે પહેર્યો છે, માથું હથેળીમાં દાબી-ના, એ કદી ન બની શકે, હું નજીક અને વધુ નજીક સરું છું. હીલ, હીલ રહે છે.

અમારાથી આ નથી જોવાતું. અમે જાને પગલે સરકી જઈએ છીએ.

બીજે દિવસે અમે સાંભળીએ છીએ કે બાબુની ટુકડીના એક નાયકે સ્ટેનશાલ નાસી ગયાના સમાચાર સાંભળી પિસ્તોલથી આપ-ખાત કર્યો છે.

હોલ આવે છે. ઉળગરાથી તે નખાઈ ગયો છે. ધીમેથી તે જરૂરી સૂચનો આપી ચાલ્યો જાય છે. અમને આ બધું અસહ્ય લાગે છે. અમારી રહી સહી મૂડી, સૈનિક તરીકેની ખુમારી પણ લૂંટી લેવામાં આવી છે. અમારા પગ તળેની ધરતી જ જાણે ઝોગળીને અદૃશ્ય બની ગઈ છે.

‘આપણને દગો દેવામાં આવ્યો છે. ખરેખાર આપણી સાથે દગો રમાયો છે.’ કાસોલનો ગુસ્સો માતો નથી.

ગઈ કાલ કરતાં આજે સૈનિકાની કતાર સાવ જુદા જ હાંથથી ગોડવાય છે. નિરાધાર ને તખ્તઘેલ લશ્કર જેમ અમે કૂચ કરીએ છીએ. એકધારી રીતે કાઠ કરુણ કથની જેમ પગલે પગલે બાંધેલો સામાન ખખડતો આવે છે. અમારામાંથી એક લેડરહાઉસ ખુશમિજનમાં છે. અમેરિકનોની, તેની લૂંટમાંથી તે અમને પેક કરેલું માંસ ને ખાંડ વેચે છે.

બીજો દિવસે સાંજે અમે જર્મની પહોંચી જઈએ છીએ. હવે અમારી આસપાસ ફેન્ચનો એક શબ્દ પણ નથી સંભળાતો. અમને લાગે છે કે શાંતિ સાચેસાચ આવી ગઈ છે. અત્યાર સુધી અમે છાની રીતે માનતા હતા કે ફરીવાર મોખરા પર જવાનો હુકમ આવશે. સુંદર ભાવિ માટે સૈનિકની આંખમાં અલુવિશ્વાસ જ વસતો હોય છે, અને શરૂઆતથી જ ખૂરામાં ખૂરું પરિણામ ધારી આગળ વધવું, સારી વાત છે. શાંતિ થઈ ગઈ એ હવે તો સત્ય છે. ને તેથી અમારામાં ધીરે ધીરે એક ખતનો જુસ્સો બ્યાપતો જાય છે.

અમે એક કીક કીક મોટા ગામડામાં પ્રવેશીએ છીએ. શેરી વચ્ચે થોડા અમળાઈ ગયેલા હાર ટીંગાય છે. ઘણી લશ્કરી ટુકડીઓ અહીંથી પસાર થયેલ છે તેથી સૌથી છેલ્લે આવતા

અમને ખાસ માન આપવાની જરૂર નથી લાગતી. અમારે તો વરસાદમાં બીંગળાંને ઝાંખા અનેલા કે ઊખડી ગએલા, બીંતપત્રોનું સ્વાગત માણવાનું છે. લોકો પણ અમારા તરફ લાગે જ જોઈ રહે છે. પણ અમારે માટે આ નવી દુનિયા છે ને અકુલ રહેવાનો અમે ગમે તેટલો ડોળા કરીએ છતાં ચાર પાંચ માયાળુ નજરની ભૂખ અમને સહેજે રહે છે. અને તેમાં પણ ઢોકરીઓએ તો ઊભા રહી અમારા તરફ હાથ હલાવવા જોઈએ. જેડન ને જયુપ એકનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમને સફળતા નથી મળતી. ખરેખર, અમારો દેખાવ જ ભારે મિહામણો છે. એટલે આખરે તે બંને પ્રયત્ન કરવાનું છોડી દે છે.

છોકરાંઓ—ફક્ત છોકરાંઓ અમારા દોસ્ત બની ગયા છે. અમે તેમનો હાથ પકડીએ છીએ ને અમારી સાથે તે દોડતા આવે છે. બની શકે તેટલી ચોકસેટ તેમને આપીએ છીએ—અલગત ધેર લઈ જવાનો હિસાબ રાખીને. ઝોડાદક એથકેએ એક નાની છોકરીને હાથમાં તેડી લીધી છે. થોડાની લગામ જેમ તેણે એથકેની દાઢી પકડી છે ને તેના માંના ચાળા દેખી ગાલના ગલ ભરી હસે છે. એથકેના માં પરના નાનકડા હાથથી તે થપાટે મારે છે. કેટલો નાનો હાથ છે તે મને બતાવવા એથકે તેનો હાથ પકડે છે ને છોકરો રડી પડે છે. ઝોડાદક તેને શાંત રાખવા મથે છે તેમ તે અમણી રડે છે. જેવટે તેને નીચે ઉતારી દેવી પડે છે.

‘આપણે અવ્યવ નંબરના બૂત બની ગયા હોવા જોઈએ.’
કોસોલ ગણગણે છે.

‘અરે! આવા સુંદર રણુમોખરાના ચહેરાથી કોણુ ડર ન આવે!—ફક્ત તેમના હૃદયમાં એ ભયંકર સળવળાટ જ જમવતા હશે.’ વિલી કોસોલને સમજાવતાં કહે છે.

‘તેનું કારણ એ છે હજીયે આપણા શરીરમાંથી લોહીની ગંધ નથી મરી.’ લડ્ડવિગનો થકાવટ ભર્યો અવાજ આવે છે.

‘એકવાર સારી પેટે નહાઈ લઈએ ને !’ જ્યુપ જવાબ દે છે,
‘તો કદાચ છોકરીઓ આકર્ષાય ખરી !’

‘હા, તેને માટે નહાવું એ એક જ વસ્તુ જરૂરની હોય તો !’
લડ્ડવિગ જરા કરુણસ્વરે વિચારમાં ડૂબતો કહે છે.

આનંદવિહીન પગલે અમે આગળ વધીએ છીએ. અમારી જ ભૂમિમાં, આટલાં વરસ પછી અમારો પ્રવેશ અમે જુદી રીતે કદખેા હતો. અમે ‘ધાર્યું’ હતું કે લોકો અમારી વાટ જોતા હશે, અમને આવકાર આપવા તત્સી રહ્યા હશે. પણ અહીં આવીને અમે જોઈ રહીએ છીએ કે સૌ પોતપોતાના કામમાં મશગૂલ બની ગયા છે. જિંદગી વેગળી સરી ગઈ છે, હજુએ સરતી જાય છે ને અમે, અમે પાછળ રહી ગયા છીએ. અમે સાવ વધારાના હોઈએ માટે અમને વાંસે રાખી એ આગળ ને આગળ જતી રહી છે. આ ગામડું કાંઈ સમગ્ર જર્મની નથી, જતાં અમારા કાળજીમાં નિરાશા આવીને માળો બાંધે છે. તેનો ઝોંછાયો અમારા પર પથરાય છે ને કાંઈ વિચિત્ર ભાવિની આશંકા અમારામાં ધ્રૂજ રહે છે.

રસ્તામાં ગાડાંઓનાં પૈડાંનો અવાજ પસાર થાય છે, હાંકનારાની રાડ સંભળાય છે. માણસો ગંચું જુએ છે ને પાછા પોતાના વિચાર ને ચિંતામાં ડૂબી જાય છે. ચર્ચના મિનારામાંથી કલાકના ઘંટા સંભળાય છે. બીનો વાયુ અમને ઘસાઈને સૂસવતો વહી જાય છે. ફક્ત એક ડાસી, ઉતાવળે ને અણથાક્યાં પગલે આખી લશ્કરી ક્તારને ધૂમી વળે છે. કંપતા સ્વરે એ ‘કોઈ એરાડ’ સ્મીટ વિષે પૂછે છે. અમે એક વિશાળ આરામગૃહમાં ઊતરીએ છીએ. ખૂબ આલ્યા પછી પણ અમને થાક નથી જણાતો. રસોઈ ઘર તરફ અમારા પગ સહેજે વળે છે. દારૂની લહેજતભરી સોડમ આવે છે. તમાકુના ધૂમાડા

ગૂંચળા વળીને અદર ચડે છે. લાકડાના એક મોટા ટેબલ આસપાસ અમે ગોઠવાઈ જઈએ છીએ. માંસના ડબ્બામાંથી મોટા મોટા ટૂકડા કાઢી, માખણ ચોપડેલ રોટી પર અમે મૂકીએ છીએ. ટેબલ પર ચપ્પુને ઊભું ખુતાડી અમે મોજથી ખાવાનું શરૂ કરીએ છીએ. તેલના દીવાનું અજવાળું રોહાળ માતા જેવું અમારા પર પ્રકાશ પાડી રહે છે.

રાત કાઠિ અજમ ચીજ છે. તેનાથી જગત સોહામણું બની જાય છે. જો કે રણમેખરા પર તો તેનું સ્વરૂપ ઊલટું જ હોય છે. બપોર વેળા અમે હતાશ મને દૂચ કરતા હતા. પણ હવે જરા રંગમાં આવી જઈએ છીએ. અમારામાં સંગીત વિશારદોનો તોટો નથી. પિયાનો, બ્યુગલ કે મોંવાળું વગાડનાર ઉપરાંત અવનવા વાજિંત્રને પણ વગાડી જાણનારા અમારામાં પડ્યા છે. એક અંગ્રેજિયન સૈનિક પાસે રાવણદથ્થો છે. વિલી હોમયર કોણ જાણે ક્યાંથી એક તૂટેલ શીડલ ઉપાડી લાવ્યો છે. પતરાના ઢાકણનાં ઝાંઝપખાઝ ખનાવી તે દુનિયામાં કાઠિએ ન સૂણેલા સ્વર સંભળાવી રહ્યો છે.

પણ એ સંગીત ને સ્વાદુ દારુ કરતાં અમારા મગજનો કબજો લેનાર તો છોકરીઓ છે. બપોરની જેમ અમે હવે ઉપેક્ષા કે ઘૂણાની પાત્ર નથી રહ્યા. ઘણા વખત પછી અમે તેમનું મુખ જોઈએ છીએ. પહેલાં તો એ વિચિત્ર જાત સાથે કેમ વાત કરવી એ પણ અમને સમજતું નથી. પણ છેવટે ફીડીનાન્ડ કોસોલ વાતનું ગણેશાય કરે છે ને અમે તેને અનુસરીએ છીએ.

થોડી વાર પછી હું બગીચામાં જઈ છું. અંદરની ધૂમાડા-ભરી હવામાંથી છૂટ્યા પછી અહીંનો ઠંડો પવન સરસ લાગે છે. થોડી વારે આલ્બર્ટ આવે છે. ચંદ્રનો પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો છે. પાછળથી સૈનિકો ને છોકરીઓનું ખડખડાટ હાસ્ય સંભળાય છે. બગીચાની એક તરફથી જેઠન આવતો દેખાય છે. અમે ધરની

આસપાસ આટો ભારીએ છીએ ને અચાનક એક તાપણું નજરે પડે છે. વિલ હોમેયરે તે સાંડીઓ ભેગી કરી સળગાવ્યું છે. થોડાક અટોટા તેણે તેમાં આક્રવા નાખ્યા છે. ને તે આફ્રિકા અટોટાના સ્વપ્નમાં શાંતિથી તાપતો બેઠો છે. તેની આજુમાં અમેરિકનો પાસેથી ખરીદેલા માંસના થોડા ટીનના ડબ્બા પડ્યા છે ને અમારો કૂતરો વુલ્ફ બધું ધ્યાનપૂર્વક નીરખતો તેની પાસે બેઠો છે. તાપણાના નાચતા તેજમાં વિલના રાતા વાળ જાણે ભજૂકતી જવાળા જેવા દેખાય છે. વીડીઓ તરફથી ધુમ્મસ ઘેરાતું આવે છે. તારાઓ ઝાંખા ઝાંખા ટમકે છે. અમે વિજિની આજુમાં બેસી અટોટામાં ભાગ પડાવીએ છીએ. છાલ કાળી પડી ગઈ છે પણ અંદરનો ગર્ભ સોનેરી રંગ ભર્યો ને સુવાસિત છે. છેલ્લી વેળા અમે બેરેકના ચોકમાં હારખંધ બોલા રહીએ છીએ. ટૂંકડીના કેટલાક સિપાહીઓ અહીં નજીકના જ રહેવાસી છે ને તેથી તેમને છૂટા કરવામાં આવે છે. આફ્રીનામાંથી અમારે અમારી મેળે જ હવે ઘર ભણી જવું પડશે. રેલગાડીમાં એટલી અનિયમિતતા પ્રવર્તે છે કે સૌને સાથે મળી પ્રવાસ કરવાનું લગભગ અશક્ય બન્યું છે. વિખૂટા પડવાનો વારો આવી પહોંચ્યો છે.

અમારા અહીંના રહેઠાણનું લાંબુ મોટું મેદાન અમારે માટે વધુ પડતું વિશાળ બની ગયું છે. લસ્કરી મોદીખાનાની દુકાન ને પહેરેગીરની ચોટ્ટી વચ્ચે અમે સાંકડમોડળ બોલા છીએ. વધારે જગ્યાની અમને જરૂર નથી. આ ખાલી ને મોકળું મેદાન દર્દીભર્યા રમરણો જગાડે છે. પણ અમને એ મેદાન ખાલી નથી લાગતું. અમારી પાછળ, અમારા મૃત સાથીઓ ત્યાં કતારખંધ ખડા છે— અદાડ ને અમોલ.

હીલ ટૂંકડી પાસેથી પસાર થાય છે. અને તેની પાછળ તેના પુરેગામીઓની ભૂતાવળ પણ નીરવ પગલે ચાલી આવે છે. તેની

સૌથી નજીક બર્ડીન્ક છે. હજી એ તેની ગરદનમાંથી લોહી વહે છે ને તેની દાદીના લગ્નરકા ફફડી રહ્યા છે. તેની આંખોમાં વેદનાના પતાળદૂવા પડ્યા છે. દોઢ વરસ સુધી એ ટુકડી નાયક રહ્યો. તે પરણેલો હતો. પિતા હતો. ચાર નિર્દોષ બાળકોની પ્રીત તેની પાછળ તાકી રહી હતી. ને આ મુલર, બર્ડીન્કની પડખોપડખ તેના પગ ઊપડે છે. ઓગણીસ વરસની વસંત તેણે ભાળી હતી. ટુકડીની આગેવાની લીધા પછી ત્રીજે જ દિવસે ઝેરી ગેસથી એ પોઠી ગયેલો. આજે ફરીવાર જાગીને એ છેલ્લી સલામ ઝીલવા આવ્યો છે.

જંગલ ખાતાનો મોજણીદાર. રેડકેર પણ દેખાય છે. એ અઠવાડિયાં પહેલાં જ એક સીધા વધી તે ઊછળી પડ્યો હતો. તેની પછી, જરા દૂર, ફિક્કા ચહેરાવાળો કેપ્ટન અટનર ઝોમો છે. મશીનગનની ગોળી તેણે કાળજીમાં ઝીલી હતી. અને આજે તો આછી ને અરપટ છાયાઓ શા વ્રણાએ આવ્યા છે. નામ પણ કેટલાના ગણુશા ! છેલ્લા એ વંરસના સાત તો ટૂકડી નાયક ને પાંચસોથી એ વધારે માણસો ! તેમાંથી બત્રીસ જણ પત્થર બનીને સાથેસાથ ઊભા છે.

હીલ વિદાયના થોડા શબ્દો બોલવા મથે છે પણ હોઠ હલતા નથી. તેને એ પ્રયાસ છાંડી દેવો પડે છે. બેરેકનું આ ઉજાડ ને અકેલું મોટું મેદાન, ને તેની પર લાંબા કાટ પહંરી ઊભેલા આ સૈનિકો પાસે, દોસ્તોની યાદગીરીના પીળા પ્રકાશમાં મૂંગા મૂંગા, થીજી જતા આ સૈનિકો પાસે દુનિયાની કાઈ વાચા આવીને ઊભી ન રહી શકે.

હીલ દરેક જણ પાસેથી પસાર થઈ હાથ હલાવે છે. ત્યારે તે મેક્સવેલ્ડ પાસે આવે છે ત્યારે ધીમે સ્વરે તે કહે છે.

‘હવે તારે સમય શરૂ થાય છે, વેઇલ!’ ‘પણ એ ઓછો લોહિયાળ હશે!’ વેઇલ શાંતિથી જવાબ દે છે.

‘અને વીરતાભર્યો પણ ઓછો જ.’ હીલ ટાણેા મારે છે. ‘જીવનમાં બહાદુરી મારવાની એ એક જ વસ્તુ નથી.’

‘પણ ઉત્તમ તો એ જ છે. બીજી કોઈ હોય તો ખતાવ!’ હીલ જવાબમાં કહે છે.

વેઇલ થોડી વાર શાંત ઊભો રહે છે. પછી કહે છે, ‘આજે ગમે તેટલી એ નબળી ચીજ મળ્યાતી હોય હેર લેફ્ટેનન્ટ, છતાં દયા, મમતા ને પ્રેમને પણ પોતીકું વીરત્વ હોય છે.’

‘ખોટી વાત!’ હીલ એકદમ ઉત્તર વાળે છે. જાણે આ બાબત ઉપર તેણે ખૂબ જ વિચાર કર્યો છે. તે કહે છે: ‘એની પાછળ ખુવાર થઈને શહીદી મેળવી શકાય પણ બહાદુરી જુદી જ ચીજ છે. તર્કની હદ પૂરી થાય ત્યાં બહાદુરી જન્મે. જિંદગી ત્યાં હોડમાં મૂકી દેવી પડે. જેખમ ને મૂરખાઈ સાથે પણ તેને ગતરવું પડે. અને તું આ જાણે છે. હેતુસિદ્ધિ સાથે તેને કોઈ લાગતું-વળગતું નથી. હેતુ, ધ્યેય એ સારા શબ્દો છે. શા માટે? શો નફો ખાટવા? એ સવાલ પૂછે છે તે એને સમજી શકતો નથી.’ તે બાર દંધને બોલે છે ને તેનો કરમાઈ ગયેલો ચહેરો પણ અસરકારક બની જાય છે. આ થોડા દિવસોમાં તેનામાં ખટાશ આવી ગઈ છે ને ઉંમરમાં તે વધારે ધરડો દેખાય છે. વેઇલ પણ એકાએક બદલી ગયો છે. પહેલાં તો તે સાવ શરમાળ જેવો લાગતો ને કોઈ તેને સમજી શકતું નહિ. પણ હવે પળે પળે તે આગળ આવતો જાય છે. વધારે મક્કમ ને વધારે આત્મનિષ્ઠ થતો જાય છે. તે આવી રીતે બોલી શકે તેની કોઈ ને કલ્પનાયે નહોતી. જેમ જેમ હીલ ઊંઘળી ઊઠે છે તેમ તે વધારે શાંતિથી જવાબ આપે છે. તેના નિષ્કંપ અવાજ ફરી સંભળાય છે: ‘થોડાકની બહાદુરી

માટે લાખો લોકોને જે વેદનાની કિંમત આપવી પડે છે તે ઘણી વધારે છે.’

હીલ ખબ્બા હલાવે છે: ‘ખેય, કિંમત ને એવા એવા તારા શબ્દો છે. તને એ ક્યાં સુધી પહોંચાડે છે તે આપણે જોઈએ.’

વેઇલ હીલના સાદા પોશાક તરફ નજર કરી કહે છે: ‘અને તમારી વાતોએ, તમારા શબ્દોએ તમને ક્યાં સુધી પહોંચાડ્યા છે તે અજર છે ને ?’

હીલ લાલચોળ બની જાય છે. કંઠાર સાદે તે કહે છે: ‘એણે જે સ્મરણો આપ્યા છે, જે સંભારણા એ મૂકી ગયેલ છે તે કોઈ પણ હિસાબે પૈસા આપી ખરીદી શકાય તેવાં નથી.’

વેઇલ પળવાર શાંત રહી હીલના જ શબ્દો દોહરાવે છે: ‘એણે જે સ્મરણો આપ્યા છે,’ અને પછી વિશાળ મેદાન તરફ નજર લાંબાવી, અમારી નાનકડી ટૂકડીને માપતાં એ બોલી ઝોકે છે: ‘એ સ્મરણો ઉપરાંત તેણે એક બીજી વસ્તુ પણ આપી છે—ભયંકર જવાબ દારી, ઘણીજ ગંભીર ને ભયંકર જવાબદારી !’

વેઇલની આંખો પ્રકાશી રહે છે. પણ આ બધી વાતોમાં અમને રસ નથી પડતો. અમે તો ટાઢે ધૂણ રહ્યા છીએ અમને આ નકામી માથાકૂટ લાગે છે. બોલવાથી કાંઈ દુનિયા થોડી બદલી જાય છે !

ટૂકડી વિખેરાય છે. એક બીજાની વિદાયના શબ્દો સંભળાય છે. મારી બાજુમાં બેઠેલો મૂલર પોતાનો સામાન ખબ્બે ચડાવે છે ને ભાતાંનું પડીકું બગલમાં દબાવી મારા તરફ હાથ લાંબાવે છે, ‘અચ્છા, ગુડબક અન્ટર્ટ !’

‘ગુડબક ફ્લીક્ષ !’ તે વિકી, આન્ટર્ટ ને કોસોલ સાથે પણ હસ્ત-ધૂનન કરતો જાય છે.

છરાડ પોલ—અમારી ટુકડીનો નાયક કૂચવખતે આલ ફાડી નાખે એવા અવાજે તે ગાતો આવતો. તે બાકીનો સમય વધારે જોરદાર અવાજે ગાવા માટે આરામમાં પસાર કરતો. તેનો ચહેરો ઘોબાળો છે તે તેના પર અસુખની રેખા ઉપસી આવી છે. હમણું જ કાર્લ ષ્ચોઅરથી તે છૂટો પડ્યો છે. તેની સાથે સ્કેટની રમત તે હજાર વાર રમ્યો હશે. હવે જુદા પડવું તેના માટે ખરેખર દુઃસહ છે.

‘ગુડબાય અર્નસ્ટ !’

‘ગુડબાય છરાડ’—ખીજન કરાચે શબ્દ વિના તે જાય છે.

વેડકેમ્પ આવીને મારી સાથે હાથ મિલાવે છે. મરેલાઓ માટે તે કોસ બનાવતો હતો. ‘આ તો બહુ ખરાબ અર્નસ્ટ !’ તે કહે છે, ‘મને લાગે છે કે હવે તારે માટે તો હું કોસ બનાવી રહ્યો. નહિતર તને મેહોગની લાકડાનો કોસ મળત સાચન, તારા માટે જ એટલા સારુ મેં પિયાનાનું એક સુંદર ઢાંકણું સંઘરી રાખ્યું હતું.’

‘સમય આવતાં બધું આપમેળે થઈ રહે છે,’ હું ન છૂટકે હસતાં જવાબ આપું છું: ‘વખત આવશે ત્યારે તે માટે હું તને એક લીટી લખી મોકલીશ.’

તે ખડખડાટ હસી પડે છે: ‘ખરાબર ખરાબર, મૂંઝાતો નહિ દોસ્ત ! હજુ લગાઈ પૂરી નથી થઈ.’

ખબલા નીચા નમાવી તે ઝડપથી ચાલતો થાય છે.

ખેરેકના દરવાજામાંથી કેટલાક તો રવાના થઈ ગયા છે. ખીજઓ પણ જવાની તૈયારીમાં છે. આ દૃશ્ય અમારાથી સહુ નથી જતું. અટલા બધા મિત્રો સદાને માટે એકાએક ચાલ્યા જાય એ ખ્યાલ

જ પહેલાં તો અમારા મગજમાં નથી ઊતરતો. અત્યાર સુધી તો શ્રુત્યુ, જખમ કે દામચલાઉ ફેરબદલી જ અમને ભુદા પાડી શકતી. આજે શાંતિએ તે 'કામ ઉપાડી લીધું' છે ને તેને માન આપ્યા વગર છૂટકો નથી.

ખાઈ અને ભોંયરા સાથે અમને એવો એકમેળ થઈ ગયો છે કે આ લીલીછમ ને પ્રશાંત ધરતીનો વિશ્વાસ પણ અમારા હૃદયમાં નથી વસતો. એમ લાગે છે કે આ શાંતિ ને સમૃદ્ધિના અંચળ પાછળ કોઈ ભયંકર આગની દુનિયા સંતાઈને પડી છે. જાણે આ હરિયાળું સ્વરૂપ એ કોઈ વિનાશક ધરા તરફ અમને આકર્ષવાનો છદ્મવેષ છે.

અને તેની તરફ અમારા આ દોરતો દોડ્યા જાય છે—
બેધ્યાનપણે, એકલા. તેમની પાસે રાષ્ટ્રલ નથી ! ઓમ્મ પણ નથી ! તેમની પાછળ હડી કાઢી તેમને પાછા ખેંચી લાવવાનું મન થાય છે. તેમને ખૂમ પાડી કહેવું જોઈએ કે 'એમ ! ક્યાં જાઓ છો ? કાની પાછળ આમ એકલા એકલા દોડ મૂકો છો ? તમે સૌ અહીં અમારા છો. આપણે એક બનીને સાથે રહેવું જોઈએ નહીં તો જીવાશે કેમ ?'

કોઈ વિચિત્ર ચક્રી મગજમાં ફરે છે. ધણો વખત સિપાહીગીરી કરી છે ના ?

બેરેકના ખાલી મેદાન પર પવન ચારેકાર આંખો ફેરવતો વહો જાય છે. એક પછી એક મિત્રો રવાના થતા જાય છે. થોડા વખત પછી દરેક જણ પોતપોતાને પંથે વળી જશે ને આ પવન હંમેશ મુજબ દષ્ટિ દોડાવી, નિઃશ્વાસ નાખી આવશે ને ચાલ્યો જશે.

અમે પણ એ જ રસ્તે ઊપડીએ છીએ. રોશને જઈ દ્રુષ્ટિની

રાહ જોતા આંટા મારીએ છીએ. બેગ અને મિસ્ટરનું જલ્લે આપું જંગલ ખડકાઈને પડયું છે. સાત કલાકમાં માત્ર બેજ ગાડીઓ પસાર થાય છે ને માણસો બકરાંની જેમ પુરાય છે. બપોર થતાં અમે હીક પગપસારો કરી આગળ વધીએ છીએ ને સાંજે તો સૌથી પહેલાં ગાડી ઊભવાની જગ્યા પાસે જ અમારો પમદડો જમાવીએ છીએ.

એક માલગાડી આવી ને ચાલી જાય છે. હવે પછી આજે એક પણ ગાડી નહિ નીકળે એવી જાહેરાત થઈ છે. પણ એ જાહેરાતમાં વિશ્વાસ ધરાવે એવો કાંઈ સૈનિક બચ્ચો અડી નથી. સહુ એક ડગલું યે ચર્યા વિના ઊભા છે. અને ખરેખર, બપોર નમતાં એક ગાડી આવી પહોંચે છે પણ ખરી. ખૂમ સરસ. બહુ બહુ તો અરધી ભરેલી હશે. અમે ઐક નજર નાખતાં જ પાછી જઈએ છીએ. આપું સ્ટેશન સામાન ને માણસોની ધમાકથી ગાજી ઊઠે છે. ટ્રેઈન ધીમી પડતી આવે છે ને અમારામાંથી વાયુ જેવો ચપળ ને હળવો આદમર્ટ દોરકે એક ઉઘાડી બારીમાં ફૂદકો મારી ચડી જાય છે. બીજી પળે બધાંયે બારણાં માણસોથી ઊભરાઈ જાય છે. ઘણીખરી બારીઓ બંધ છે. પણ થોડી વારમાં જ બંદૂકના ફૂંદાથી કેટલીકના કુચ્ચા ઊડી જાય છે. ભલે હાથ કે પગ ઉઝરડાય પણ ગમે તે ભોગે અંદર દાખલ થવા કેટલાક પ્રયાસ કરે છે. કાચની ભાંગેલી બારીઓ પર ધાબળા નાખી ટ્રેઈનમાં ફૂદી પડવા ઘણા મથે છે.

ગાડી ઊભી રહે છે. આદમર્ટ પહેલેથી અંદર ઘૂસી ગયો છે ને અમારી સામેની એક બારી ઉઘાડી નાખે છે. અમારો કૂતરો ને જોડન સૌથી પહેલાં ચડી જાય છે. તેની પાછળ બેથે ને કાસોલ, વિલી પાછળથી ધક્કા મારો સૌને ઉપર ચડાવે છે. ત્રણ જણા અંદર જઈ બને બાબુના બારણાંઓનો કબજો લઈ લે છે. અમારો

સામાન પણ અમે બારીમાંથી અંદર મૂકી દઇએ છીએ. લડ્ડવિમ, લેડરહાઉસ, વેલેન્ટિન, કાર્થ બોગર ને હું—એક પછી એક ગાડીમાં ચડી જઈએ છીએ. સૌથી છેલ્લે વિત્તી પણ ફૂદકા મારી આવી જાય છે. બારણાં પર ધમાલ મચી છે ને લોકોનું દબાણ પણ વધતું જાય છે.

‘સૌ આવી ગયા કે ?’ બારણાની સામે જતને બીંસી બેભેલો ક્રાસોલ જૂમ પડે છે.

‘હોવે ! એક એક.’ ત્રિલિતો સાદગાજે છે ને પિસ્તોલની ગોળી છૂટી હોય તેમ બેથકે, ક્રાસોલ ને જોડન પોતપોતાની જગ્યા તરફ ધસી જાય છે. બારણાં ધડાક દેતાં બિઘડે છે ને બહારનાં માણસો ટોળાંબંધ અંદર ખડકાય છે. ગાંસડાં પોટલાંના ઢગ પર કેટલાક ચડી બેસે છે. એક તસુ જગ્યા પણ ખાલી નથી રહેતી. એન્જિનને પણ કોરું રહેવા નથી દીધું. કેટલાકે તો બફર પર પણ ધામા નાખ્યા છે. ગાડીના છાપરા માથે માણસો બેઠરાય છે.

‘હેઠા બિતરો એય ! ક્યાંક માથાં રંગાઈ જશે !’ ગાર્ડ જૂમ પાડે છે.

‘તમારું પોતાનું ઠેકાણું રાખો. અમારે આંહી કાંઈ વાંધો નથી.’ સામે તતડતો જવાબ મળે છે.

પાંચ માણસો તો જનજનુમાં બેઠા છે. એક જણાની પીઠ બારીમાંથી બહાર ઝોલા ખાય છે.

ગાડી બિપડે છે. કેટલાક પડી જાય છે. બે જણ પાટા નીચે આવી જાય છે ને તેમને દૂર ઢસડી જવામાં આવે છે. બાકીના પોતપોતાની જગ્યા સંભાળી લે છે. ચડવાના પાટિયા પર માણસોની કતાર લાગી છે. ગાડી આગળ વધે છે એમ બીડ પણ અસહ્ય

બનતી જાય છે. એક માણસ આરણ્ય પર ખેડો છે. આરણ્ય ખૂંટી જતાં એ ઢોલાં ખાય છે ને આરીને પકડી રાખતા મથે છે. વિઝી ઊભો થાય છે. પેલાને કાઢરથી પકડો એક ઠોંસા સાથે ખંદર ધક્કલી દે છે.

રાત પડે છે ને સાથે અકસ્માતની પહેલો રામકહાણી શરૂ થાય છે. એક નીચા યુગદામાંથી ગાડી પસાર થઈ હતી. પરિણામે છાપરા પર ખેડેલાં ચગદાર્ધ, પિસાઇ ને સાફ થઈ ગયા. ધણુએ આ નજરે જોયું હતું પણ ગાડીને ઊંચી રાખવાનો તેમના પાસે ઉપાય ન હતો. જાનરુની આરી પર ખેડેલો માણસ પણ બેંચનું એકલું આવતાં નીચે ગળડી પડ્યો.

જિંધ ! અમારી આંખો પણ તેના ભાર તળે પરાચે ખડાય છે. ઊભા રહેતાં કે બેસતાં, સૂતાં કે આડા પડતાં અમે સામાનના અંજ ઉપર જિંધાં આવીએ છીએ. ગમે તે રીતે ને ગમે તે સ્થિતિમાં નીંદરની ધારી અમને ખેંચી રાખે છે. ગાડી બખમખ કરતી ચાલી જાય છે. મકાનો, ઝાડવાં, ખગીયા, હાથ હઠાવતાં માણસો ! ગાડી દોડતી જાય છે. સરઘમો ને લાલ લોલા વાવડાઓ, જૂમો, છાપાંતો ખાસ આટ્ટિઓ, બગવો !—વચું અધું દેખાય છે ને સંભળાય છે. પણ અમે તો જિંડી કા પાનાગયુદામાં ડૂબતા જઈએ છીએ. એ બધાનું પાજીયી થઈ રહેશે. અમારે તો સૌથી પહેલાં જિંધ જોઈએ છે. અન્યાર સુતીના વધોતો થાક જાણે આજે લાગ્યો છે. પહેલાંવાર જ આખા ડોલમાં થાકની કળતર થાય છે ને એ હાથ વચ્ચે માથું પકડી અમે ઝોકા ખાતા જઈએ છીએ.

પાછી સાંજ. એક દીવો આજે પાતળો પ્રકાશ ફેકે છે. એન્જિનમાં વારવાર ગરમડ થવાથી ગાડી અટકી પડે છે ને પાછી ચાલતી જાય છે. અમારો સામાન હલે છે. ડાયામાં ચૂંગીઓ ચેતી બેઠે છે. મારા ઘૂંટણ પર ફૂંટાં જિંધી ગયો છે.

એડોલ્ફ મેથક મારા તરફ ફરી ફૂતરાના માથા પર ટપકોઓ મારતાં કહે છે:

‘અન્સ્ટ!’ તે થોડી પળ અટકી જાય છે. ‘અન્સ્ટ, છેવટે આપણે જીવતા પડવાનું ટાળ્યું આવે છે.’

હું માથું હલાવું છું. કેટલી વિચિત્ર વાત છે? પણ એડોલ્ફ વગરની જિંદગી હવે કલ્પની એ કપરુ કામ છે. તેનો શાંત અરાજક ને ચપળ આંખો—અમારી સાથે વણાઈ ગયા છે. અમે નવાસવા લશ્કરમાં ભરતી થઈને આવ્યા ત્યારે આદર્શને અને મને તેણે શિક્ષણ આપ્યું હતું. તે ન હોત તો કદાચ આજે હું અહીં છાતો ન ખેડો હોત.

‘આપણે કોઈવાર મળતા રહેયું એડોલ્ફ!’ હું કહું છું, ‘આપણે વખતો વખત મળતા રહેયું.’

અચાનક પગરખાંતી એડી મારા મોઢા પર વાગે છે. અમારી ઉપરનો જગ્યા પર ખેડો ખેડો જોડન ભારે ખંતથી પૈસા ગરૂ છે. સ્ટેશનેથી સીધો તે વેસ્તાવાડામાં જવાનો છે. પોતાને બરાબર રંગમાં લાવવા તે તેના બહુવિધ પ્રેમપ્રસંગોનું અમારી પાસે વર્ણન કરે છે. કોઈને તેમાં અજુગતુ કે અસ્વોચ નથી લાગતું લડાઈ સાથે તે વાતને કાંઈ નિસ્મત નથી તેથી અમે તેને ધ્યાન દઈ સાંભળીએ છીએ.

લેડરહાઉસ હસી હસીને ખેવડ વળી જાય છે. બહાર સાંજ ઢળતી હોય તેમ લાગે છે. દૂર ક્ષિતિમાં કાળી ગાયોનાં ટોળાં જોવા જંગલો બિનાં છે. બારીમાંથી પડતા પ્રકાશમાં ખેરો ઝાંખા ને અરપટ કળાય છે. ઘેર પહોંચતાં હવે બેએક કલાક લાગશે. બેથ પોતાનો સામાન ઠીકઠીક કરે છે. તે શહેરના આ બાબુના એક ગામડામાં રહે છે તેથી તેને વહેલું બિતરવું પડશે.

ગાડી ઊભી રહે છે. એડોલ્ફ બધા સાથે હસ્તધૂનન કરે છે. તે નાનકડા પ્લેટફોર્મ પર એક આંટા મારી આવે છે. સૂઝી ધરતી વરસાદનાં પહેલાં ફેરારને ગળી જાય એમ આસપાસનાં દબ્યને એ એક નજરમાં સમાવી લે છે. ફરોવાર તે અમારી બારી પાસે આવે છે. પણ તે જાણે સાવ બેખ્યાન છે. લડૂવિગ બેચર પોતાના દુઃખની ખરવા ક્યાં વગર બારીની નજીક ઊભો છે ને કહે છે: ‘હવે ઘેર જ, એડોલ્ફ ! તારી પત્ની તારી રાહ જોતી હશે.’

એટલે અમારા તરફ ઊંચે જુએ છે. ‘એરી કાંઈ ઉતાવળ નથી લડૂવિગ !’ તે માથું હલાવી કહે છે. ઘર તરફ તેનો પ્રાણ કેટલી આતુરતાથી ખેંચાઈ રહ્યો છે તે અજાણું નથી રહેતું પણ એડોલ્ફ જુદી જ માટીનો ઘડાયેલો છે. ગાડી ઊપડે છે ત્યાં સુધી તો અમારી પાસે તે ઊભો રહે છેને પછી લાંબા ડગલાં બરતો ઝડપથી ચાલ્યો જાય છે.

‘અમે તને તુરતમાં મળવા આવશું હોકે !’ હું તેની પાછળ જૂમ પાડું છું.

ખેતરો વચ્ચે પસાર થતો એ દેખાય છે. ક્યાંય સુધી તે રૂમાલ ફરકાવે છે ને એન્જિનનો ધૂમાડો અમારી વચ્ચેથી પડ્દો પાડતો પસાર થાય છે. આથે થોડા ચૂંતા દીવા ઝગમગે છે. ગાડી વળાંક વળે છે. એડોલ્ફ હવે તો સાવ નાનો લાગે છે, એક બિંદુ સમો. કાળા વિસ્તૃત પટ વચ્ચે એક નાનકડો માનવી પગલાં પાડતો જાય છે. દૂર દૂર ઝળહળતી ક્ષિતિજનો પ્રકાશ પથરાયો છે, ઉપર રાત્રિનું મંબીર આકાશ. કોણ જાણે કેમ મારા હૃદયમાં એ દ્રવ્ય વસી જાય છે. એડોલ્ફ સાથે તેને કાંઈ સંબંધ નથી. પણ ખેતરોની અનંત સપાટી પર આકાશના બબ્બ ધુમ્મટ નીચે સાંજને સમે કાંઈ એકલ માનવી ચાલ્યો જતો હોય ! હું એકીટશે જોઈ જ રહું છું.

પણ પછી ઝાડનાં ઝૂંડ ઘેરે વળીને આસપાસ પથરાય છે. ઝડપભરી ગતિ, જંગલ ને આકાશ ! તે સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી.

ડાઆમાં ધમાલ મચે છે. એ પણ અજાણ દુનિયા છે. લોહી ને પરસેવાની ગંધ ભરી ગરમ હવા પ્રસરી રહી છે. કરમાયેલા ચહેરાએ ને ચમકતી આંખો નજરે તરે છે. પણ બહારનું જગત તો ગાડી આગળ વધે છે તેમ સરતું જાય છે. અમે તેને વેગળું દૂરને દૂર પાછળ રાખતા જઈએ છીએ. ખાઇઓ ને બોમ્બવર્ષા, અંધકાર ને અરાજકતાની એ યાતનાભૂમિ હવે તો બારીમાંથી નિરાંતે જોઈ શકાતા દૂરના વંટોળ જેવી લાગે છે. એની સાથે અમારે કંઈ નિરખત નથી.

કાઈક ગાવાનું શરૂ કરે છે. બીજાઓ સાથ પૂરે છે. પછી તો આખો ડબ્બો ભળે છે, બાબુનો ડબ્બો પણ ગૂંજતો થાય છે ને પછી આખી ગાડીમાંથી ગાજતા સ્વરો રેલાય છે. ખૂબ લહેરથી, ખૂબ જોરથી અમે કંઈ મોકળો મેલીએ છીએ. એક બીજા તરફ નજર ઠેરવતા અમે ઊભા થઈએ છીએ. ગાડી તાલ પુરાવતી બધે જાય છે અને અમારું ગાણું પણ વહેતું જાય છે—એવું જ વેગથી ને અવિરત પણે.

લડ્ડવિગ ને કાસોલની વચ્ચે હું બેઠો છું. તેમની દૂકની ગરમી મારામાં અજાણ લાગણી પેદા કરે છે. એક જાતની ઉત્તેજના મારી નસેનસમાં વ્યાપી જાય છે. હું પગથી તે માથા સુધી ધ્રુજી ઊઠું છું. ધીરથી લડ્ડવિગના હાથને હું સ્પર્શું છું. લાગે છે તે સ્પર્શગતો હશે. પણ એતો એવા જ નાખાઈ ગયેલા ને ફિક્કા ચહેરે મારા સામું જુએ છે. મારામાં કંઈ વસ્તુએ તોફાન જગમ્યું છે તે ખબર નથી. માત્ર એટલું જ બોલી શકું છું: ‘લડ્ડવિગ ! તારી પાસે

સિગારેટ છે ?' ને તે મને એક આપે છે. ગાડીની ંહીસલ થાય છે. અમારું ગીત ગળડયે જાય છે

પૈડાના એકધારા અવાજ સાથે એક ગંભીર ધ્વનિ ધીરે ધીરે ઊમેળાય છે. અમારા ગીતને ભેદનો તે પડજાંઘા પાડે છે ને દૂર દૂરના ખેતરો પર વિસ્તરતો જાય છે. વાદળોની ઘટ્ટા જામી છે. મેઘગર્જના થાય છે ને વીજળીનો ઝમકારો આંખોને આંજી દે છે. કાસોલ ઊભો થઈ આરીમાંથી બહાર નિકાળે છે. 'હવે આ નવ' ભાડાકા સાંભળવાના.' તે ગણુગણુ છે. ને પૂરું ખેલી રહે તે પહેલાં ખૂમ પાડી કહે છે, 'હેય ! જલદી કરો ! જો રહ્યું—જો, પણ રહ્યું !'

અમે એક સાથે ઘેરો વળીને ઊભા થઈએ છીએ. અંધકારમાં કળાતા ભૂમખંડને ઠેક ઠેકે, વીજળીના ઝમકારામાં, અમારા ગામના ઊંચા ને પાતળા મિનારાઓ આકાશને ભેડીને ઊભા છે. પછી અંધારું તેમને ગળી જાય છે. પણ વીજળીને એક એક ઝમકારે તે નજીક ને વધુ નજીક સરતા આવે છે. અમારી આંખોમાં ઉસ્કારાટ રમે છે. કોઈ મેટા તોર્નિંગ વૃક્ષની જેમ આતુરતા અમારા પર વૂટી પડી છે. અંદર, બહાર ને ઉપર તેની ડાળીઓના જટામૂથ સિવાય કંઈ નથી દેખાતું.

કાસોલ પહોળા હાથ કરી કહે છે, 'છોકરાઓ, વરસ દી પછી આપણે કાણુ જાણુ ક્યાં ખેડા હઈયું.'

'ખીજે ક્યાં વળી ? આજે ખેડા છીએ એમ આપણી ખેતણી પર જ ખેડા હયું દોરન !' જ્યુપ ગેલમાં આવી મમરો મૂકે છે. પણ કોઈ હસતું નથી, હસી શકતું નથી. શહેર ભણી સૌનું મન ખેંચાઈ રહ્યું છે અને અમને બધાને તે અંકમાં લેતું આવે છે. જીવનતા પ્રકાશમાં હાથ લાંબાવી તે અમને આમંત્રે છે. અને અમે

તેની નજીક, તેની છાયામાં, તેના ખોળામાં સરતા જમ્યો છીએ. આખી ગાડી ભરીને આજે તેના પુત્રો તેને આંગણે પાછા ફરે છે. આખી ગાડી ભરીને, વ્યર્થતાના રેગિસ્તાનમાંથી એ ધરતું મોં લેવા પાછા ફરે છે. તીવ્ર ઉત્કંઠા આજે ગાડીની બારીઓમાં ડીંગાઈ, તારે જોતરે આવે છે. 'મારી જન્મ મોમકા! ગાડી ધસતી જાય છે. દીવાલો ને મકાનોની વચ્ચે એ માર્ગ કાપતી જાય છે. જાણે હમણાં ક્યાંક અથડાઈ પડ્યું. એકદમ દીવાનું ઝાકમઝોળ અજવાળું ફેલાય છે. ગર્જના થાય છે ને અમારી બંને આંખુ સ્ટેશન પોતાની મકાકાય ધારીને ઊભું રહે છે. ફરી પાછો ઘોંઘાટ, અવાજો, ચીમો. તડામાર વરસાદ પડે છે પ્લેટફોર્મની છા બીની બની ગઈ છે ને ચળકે છે. એમાંથી કોઈની ઝાઝી દરકાર ક્યાં વિના અમે બહાર ફૂટી પડીએ છીએ.

બારણામાંથી બહાર આવતાં જ ફૂતરો મારી સાથે થઈ જાય છે. અમે બંને સ્ટેશનના પગથિયાં ઊતરતાં વરસાદમાં ઢોટ મૂકીએ છીએ.

પ્રકરણ બીજું

સ્ટેશનેથી જ અમે સૌ નોખા પડીએ છીએ. ધોગર અને ટ્રોસ્કે સાથે કાસોત્ર પણ હેનરીક સ્ટ્રીટ બણી સપાટાબધ ચાલતો થાય છે. લડુવિગ અને હું સ્ટેશનનાં વૃક્ષોની બટા તળે ઝડપથી પગ ઉપાડીએ છીએ. વિદાયના શબ્દોની કથી ખટપટમાં ન પડતાં લેડરહાઉસ તેના પેલા ખળનાના ગાંસડાં પોટલાં સાથે અદસ્ય થઈ જાય છે. જોડન વિલીને ટ્રૂંકમાં જવાખ આપવા પૂછી રહ્યો છે—વેસ્યાગૃહ તરફના સૌથી નજીક પડતા રસ્તા વિષે. એક જ્યુષ અને વેલેન્ટિનને કાંઈ ઉતાવળ નથી. તેમના આગમનની ઈતિજરી રાખનાર કાંઈ નથી એટલે પહેલાં તો બને હહેરથી સ્ટેશનમાં લટાર મારવા નીકળે છે. પાછળથી બેરેકમાં જવાનો તેમનો વિચાર છે.

સ્ટેશનની વીથિકામાંથી ટપક ટપક જળાબ્ધુ અર્થે જાય છે. વાદળાં નીચાં ઝળૂંમીને વેગબધ સરતા જાય છે. કેટલાક સૈનિકા અમારી તરફ આવે છે. તેમણે રાતા પટ્ટા કાંડે બાંધ્યા છે.

‘એના ખબ્લાની પટ્ટીઓ ઉતારી લ્યો!’ એક જણુ લડુવિગનો હાથ પકડી ઘોંકા મારતાં ગરજે છે.

મારાથી જીભ નથી રહેવાતું. તેના તરફ ધસી જઈ એક ધક્કો મારતાં હું કહું છું: ‘જ્યાન બંધ કર સા...’

બીજા વધારે માણસો દોડી આવી અમને ઘેરી વળે છે. લડૂવિગ તેમની મોખરે જોમેલા આદમી તરફ ચાંતિથી બુઝે છે અને આગળ વધે છે. પેલો મારગ રોકી જીભો રહે છે ને બે ખલાસીઓ લડૂવિગ પર પરઆરા ધસી આવે છે.

‘હરામખોરો ! એ ધવાયેલો છે એ પણ ભાળતા નથી !’ સામાનને એક બાજુ હડસેલી હું હાથને મોકળા કરવા જાઉં છું ત્યાં લડૂવિગને એ બોંય ભેગો કરી દે છે ધવાયેલા હાથ એનાથી કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી. ખલાસીઓ તેને ગૂંદી નાખે છે. તેના યુનિફોર્મને ફાડી નાખે છે. ‘લેફ્ટેનન્ટ છે એમ !’ એક સ્ત્રીની તીક્ષ્ણ ચીસ સંભળાય છે. ‘એ શિકારી કૂતરાને મારી મારીને લોથ કરી નાખો !’

‘લડૂવિગને હું કાંઈ પણ મદદ કરી શકું તે પહેલાં મારા મોઢા પર એક ધા પડે છે ને હું લથડિયું ખાઈ જાઉં છું.

ઉધરસ ખાતાં ને પડતાં પડતાં મારા પર દૂમલો કરનારાના પેટમાં હું જોરથી પગની લાત મારું છું. ચીસ પાડીને એ જીધો પડે છે. તરત જ બીજા ત્રણ જણ મારા પર તૂટી પડે છે.

‘બત્તીઓ ઠારી નાખો, જરીઓ કાઢો !’ સ્ત્રીનો હુકમ સંભળાય છે.

અમારો તો જાણે છૂંદો વળી જાય છે. પગની હડફેટમાં અટવાતાં હું લડૂવિગને જોઉં છું. એક ખલાસીને ઘૂંટણમાં ચોટ મારી તેણે નીચે પછાડી દીધો છે ને હવે તેના છટા ડાબા હાથમાં તેની ગળકા પિસાઈ રહી છે. લડૂવિગ પર એક સાથે

ધણા માણસો તૂટી પડે છે. મારા માથા પર પડાનો એક ફટકો વાગે છે ને મારા હાંન પર એકના જૂટી એડો પડે છે. વુઝ તેના પગને ઝીરડી નાખે છે પણ અમે ઝિમા થઈ શકીએ એમ નથી હર વખતે તેઓ અમને પછાડીને મારાની જેમ ખૂંટી નાખે છે. કોઈની જાન જુલો હું મારી રિવેલર પકડવા મથું છું. પણ એ ઘડીએ જ એક ઘડાકા સાથે અમારા પર હુમલો કરનારમાંથી એક જણ મારી બાજુમાં લથડિયું ખાઈને પડે છે. બીજો ઘડાકા ને બીજો માણસ એજાન થઈને પડે છે. તરત જ એક ત્રીજો પણ --આનો અર્થ એક જ હોઈ શકે. વિત્તી પોતાના કામે ચડી ગયો હોય એવો જોઈએ.

તોફાની વાવાઝોડાની જેમ એ ધસી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. તેનો સામાન રસ્તામાં ફાંચ ફગાવેલો પડ્યો છે અને ગુસ્સાથી ધૂંધવાતો તે અડીં અમારો પડખે ઝેલો છે. પેલા લોકમાયી મેથ હાથે એકએકની બોચી પકડી તેમના માથાં એક બીજા સામે અક્ષળે છે. ઘડીવારમાં એક સાથે બધાંને સરખા કરી દે છે. વિત્તી બ્યારે ગુસ્સામાં આવી જાય છે ત્યારે હારનો હથોડો, હારનો ધણ બની જાય છે. અમારો ફટકારો થાય છે. હું ઝેલો થાઉં તે પહેલાં હુમલો કરનારા નાસી જાય છે, એક જણના વાંસામાં મારો પોટલીનો છટો ધા મારવાનું જ મારાથી બની શકે છે ને લડવિગનું બ્યાન રાખવા હું વળું છું.

પણ વિત્તી પૂર ઝડપે પાછળ પડ્યો છે. લડવિગ પર સોથી પહેલાં ધસી જનાર એવ બલાસોન તેણે જોયા છે તેમાંથી એક તો પણ ગટરમાં પડ્યો પડ્યો પીડાથી ઉંહકારો કરે છે. ને બીજા પાછળ, પોતાના લાલ લાલ વાગના બડકા ઉઝાળેલો, દાવાનળ જેવો વિલી હડી કાઢેલો જાય છે.

લડવિગના હાથનો કચ્ચરધાણ વળી ગયો છે. પાટામાંથી

લોહી ટપકે છે. ચડેરો કાદવથી ખરડાઈ ગયો છે ને કપાળમાં ચીરો પડ્યો છે. ધામેથી શરોર ખંખેરો તે ઊમો થાય છે. ‘બહુ લાગ્યું છે ?’ હું પૂછું છું. મોત જેવા કાળો વરાળ ચડેરો ઊંચકી તે હલાવે છે.

એટલામાં વિલીએ પેલા ખત્રાસીને પકડી પાડ્યો છે. કોથળાની જેમ તે એને હસડતો આવે છે.

‘મારા બેટા હરામજદાએ આખી લડાઈ વહાણમાં બેડાં બેડાં હવા ખાધી છે. એકે ય ગોળીગાર તો સાંમળ્યો નથી અને હવે પહેલા નંબરના સિપાહી પર હાથ ઉપાડવો છે એમ ? એટલી બધી હિંમત ? પગે લાગ, નમાલીના કહું છું કે લાગ પગે ને એની મારી માગ !’

લડ્ડવિગના પગ પાસે તે પેલા માણસને ઠોસો મારી પછાડે છે. એનો સોનો જ કોઇપણ માણસને બચભીત કરવા બસ છે. ‘તારા કટકા કરો નાખીશ, ’ તે ઘૂરકે છે, ‘ચીરીને ફાડિયા કરી નાખીશ. પગે પડ ! તારા ઘૂંટણ નમાવ.’

માણસ ગિચારો ડચકાં ખાતો રહે છે.

‘એને જવા દે વિલી !’ પોતાનો સામાન બેળો કરતાં લડ્ડવિગ કહે છે.

‘શું કીધું ?’ વિલી શંકિત નજરે કહે છે: ‘ગાંડા તો નથી થયા ? તમારો હાથ છૂંદી નાખ્યો ને તોય ?’

લડ્ડવિગ જવા માટે તૈયાર થઇ જાય છે. ‘વિલી, તેને છોડી મૂક’ તે કહે છે.

ક્ષણભર વિલી તેના સામે એકાટશે તાકી રહે છે. પછી

માથું ધુણાવી ખલાસીને છૂટા કરે છે. ‘ઠીક ત્યારે બરાબર.’, તે કહે છે ને પેલા માણસને ઊભો કરી ઉમેરે છે, ‘જા, કાઢ હડી હવે!’ પણ છેલ્લે તેને તેને એમ કારો જવા દે તો એ વિડી નહિ. એક પાટું લગાવવાની લાલચ તે રોકી શકતો નથી ને પેલો એ ગડ-થોલિયાં સાથે રવાના થાય છે.

અમે પણ રસ્તે પડીએ છીએ. વિડી બમડે છે. તે ગુસ્સામાં હોય ત્યારે તેનાથી બોલ્યા વિના નથી રહેવાતું. પણ લડવિગ શાંત જ રહે છે.

અચાનક નાસી જનારાઓનું ટોળું શેરીના ખૂણા પર એકઠું થતું દેખાય છે. તેમણે નવો મોરચો માંડ્યો છે.

વિલી હાથમાં રાષ્ટ્રફલ ખેંચી કાઢે છે. ‘ગોળી ભરીને ચાર કરવા તૈયાર થઇ જાઓ!’ તે કહે છે ને તેની આંખો ઝીણી બને છે. લડવિગ પણ પોતાની રિવોલ્વર કાઢે છે ને હું મારી બંદૂક તૈયાર રાખું છું. અત્યાર સુધી તો એ માત્ર હાથોહાથની લડાઈ હતી. હવે સ્થિતિ જરા ગંભીર બની છે. ફરીવાર પગ નીચે રગદોળાવા અમે તૈયાર નથી.

દર ત્રણ પગલે અમે શેરી વચ્ચે ગોડવાઈને ઊભા રહી આગળ વધીએ છીએ—પણ નિશાનનો ભોગ ન થવા માટે કૂતરો પુદક પણ પરિસ્થિતિને પામી ગયેલો જણાય છે. સંતાતો છૂપાતો તે અમારી બાજુમાં ચાલ્યો આવે છે. રણમોખરા પર રહીને રક્ષણ નીચે કેમ આગળ ધપવું તે એ શીખી ગયો છે.

‘વીસ વાર પર અમે ગોળીચાર કરશું’ વિલી ધમકી આપે છે.

અમારી સામેનું ટોળું ગભરાટથી ખસે છે. અમે આગળ વધીએ છીએ. અમારી તરફ રાષ્ટ્રફલો તાકવામાં આવે છે. તરત

જ વિલી પોતાના કમરબંધની ‘મેફ્ટી કચ’ ખોલી હાથમોઝા કાઢે છે. લોહાના રેશન તરીકે તે હજી એને સાથે રાખે છે.

તે કહે છે, ‘હું તણુ ગણું છું.....’

એક જરા મોટી ઉપરનો માણસ ટોળામાંથી આગળ આવે છે. દરબજના બિલાઓ કાઢી નાખેયું N. C. O. નું પાટલન તેણે પહેયું છે. થોડાં પગલાં તે આગળ વધે છે, ‘તમે દોસ્તો છો કે નહિ?’ તે ખૂમ પાડે છે.

વિલી ધમણની જેમ હાંસી ગેડે છે. તેના ગુસ્સાનો પાર નથી. ‘અમે પણ તને એજ પૂછીએ છીએ ગધેડા!’ તિરસ્કારથી તે કહે છે, ‘ધવાયેલ માણસો પર પહેલાં હુમલો કરનાર કોણ હતું?’

પેલો ખંચકામને ઊભો રહે છે. પાછળ ઊભેલા માણસોને તે આ વિષે પૂછે છે.

‘પણ એ પોતાની ખબ્બાપટ્ટીઓ નહોતો કાઢી નાખતો,’ ટોળાંમાંથી કાઠી કહે છે.

પેલો માણસ તરત જ અમારા તરફ ફરી કહે છે, ‘કામરેડસ તમે એમ કરત જ નહિ પણ તમે વસ્તુસ્થિતિને સમજતા નથી લાગતા. તમે ક્યાંથી આવો છો?’

‘મોરચા ઉપરથી જ વળી. તમે ક્યાંથી સમજો છો?’ વિલી જવાબ આપે છે.

‘અને ક્યાં જાઓ છો?’

આખી લડાઈ દરમ્યાન તમે જ્યાં હતા તે ઠેકાણે—પાછા ઘેર.”

‘કામરેડ!’ પેલો માણસ તૂટેલા હાથ વાળી ખાલી બાંધ ખતાવી કહે છે: ‘આ કાંઈ મેં ઘેર ખેડાં નથી ગુમાવી.’

‘તેથી શું થઈ ગયું?’ વિલી ચસ્મા વિના કહે છે. એ આજતમાં તો આ નવાસવા રમકડા જેવા સૈનિક સાથે ફરતાં તમારે સ્થરમાવું જોઈએ.’

એ સૈનિક નજીક આવે છે, ‘બળવો શરૂ થઈ ગયો છે,’ તે શાંતિથી કહે છે, ‘ને તેમાં જે અમારી પડખે નથી તે અમારી વિરુદ્ધ છે.’

વિલી ખડખડાટ હસે છે. ‘બળવો તો ભારે મળતો છે. વાહ, તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. ને આ ખબ્બાની પટ્ટીઓ ઊખડાનારી તમારી ટોળાથી જ એની શરૂઆત! એટલું જ તમારે જોવું હોય તો—’ તિરસ્કારથી તે થૂંકે છે.

‘એમ એકદમ અભિપ્રાય ન આપી દો ભાઈ,’ પેલો ઠૂઠો આદમી કહે છે. વિલી તરફ તે હવે ઝડપથી આવે છે. ‘અમારે ઘણી વધારે વસ્તુઓની જરૂર છે. અમારે લડાઈની હસ્તી જ નાબૂદ કરવી છે. આ દેશ ને વિખવાદને ડાંભી દેવા છે. આ બેકાશ ખૂન ચતાં અટકાવવાં છે. અમે એ માટે મથી રહ્યા છીએ. અમારે ફરી માણસાઈ મેળવવી છે દોસ્ત. લડાઈના ચક્ર નથી બની રહેવું.’

વિલી પોતાના હાથખોજને પાછો ગોઠવી દે છે. પછી વિલીના ધવાયેલાં હાથ તરફ આંગળી ચીંધી એ કહે છે. ‘પણ એ માટે શરૂઆત તો સારી કરી.’ થોડી જ વારમાં પેલા લોકાના ટોળા પાસે પહોંચી જઈ એ તેમને સંભળાવે છે. ‘તમારી માથું પાસે હવે તમે ધેર જાઓ છો એય બચ્યાઓ.’ તેને જોઈને જ પેલા આલતી પકડે છે. તેમની વાંસે વિલીના શબ્દો પડે છે.

‘માણસાઈ કેળવવી છે. માણસ થવું છે એમને! સાચેસાચ ? અરે, હજી સિપાહી બનવાના તો ઢંગધડા નથી. તમે જેવી રીતે

રાયફલ પકડેા છે એ જોઈને તો માથુસ ડધાઈજ, જય, ક્યાંક કોક દીના હાથ ભાંગી બેસશે. બીજું તો ઠીક.

પેલા તો મૂઠીઓ વાળી નાસવા જ મડે છે. વિલી પાછો ફરી સાજન્ટ પાસે આવી બિભો રહે છે. ‘અને મારે હવે તમને પણ કાંઈક કહેવું છે. તમારી જેમ આ ધધો અમે પણ પેટ ભરીને કર્યો છે. હવે એનો અંત આવશે એ વાત પણ નક્કી. પણ એ તમારી રીતે નહીં. અમે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે અમારી હમે કરીએ છીએ. કોઈનો હુકમ સાંભળ્યાનેય હવે તો ઘણા દિવસ વીતી ગયા. પણ આમ જો—’

એ આંચકા સાથે તે પોતાની ખબ્ખાપટ્ટીઓ ખેંચી કાઢે છે.

‘હું આ શા માટે કરું છું એ ખબર છે ને? મારી ઇચ્છાથી એમ કરું છું હો. તમારી ઇચ્છાથી નહીં. તમારે એની સાથે લાગે કે વળગે, સમજ્યાને? અને આ મારો ભાઈ, ’ લડવિગ તરફ આંગળી ચીંધી તે કહે છે:

‘તે અમારો લેફ્ટેનન્ટ છે. ને પોતાની ખબ્ખાપટ્ટીઓ સાંજોપાંજ રાખે છે. કોઈ કહે કે નથી રાખતો તો એનો તો એક ભગવાન જ ભેરુ થઈ શકે. ખબર પડી ને!’

પેલો ઠૂંઠો સૈનિક માથું હલાવે છે. તેના મુખ પર કંઈક અમક આવે છે, ‘હું પણ ત્યાં હતો દોસ્ત! તમારી જેમ જ હું બધું જાણું છું. જુઓ અહીં’—તે ઘવાયેલા હાથની બાંધ બતાવે છે. ‘શું લખ્યું છે? વીસમી પાયદળ ટુકડી, વર્ડન.’

‘અમે ય ત્યાં જ હતા,’ વિલી ટૂંકમાં પતાવે છે. ‘ઠીક, જય જય.’

તે સામાન પીઠે ચડાવે છે ને એક વાર રાયફલને હાથમાં

જુઝાવે છે. અમે કદમ ઉઠાવીએ છીએ. ને લડૂવિગ ન્યારે પેઝા સાન્ન્ટ પાસેથી પસાર થાય છે ત્યારે તો એને સલામી આપે છે. અમે આનો અર્થ પિછાનીએ છીએ. તે યુનિફોર્મ ને લગાડને સલામ નથી ભરતો—યુદ્ધમાંથી પાછા ફરતા તેના દોસ્તોને વંદન કરે છે.

વિઘ્નીનું ઘર સૌથી નજીક છે. એ નાનકડાં ઘરની દિશા ભણી તે મોજથી હાથ હજાવે છે. અમે તેના માટે થોભવાનો વિચાર કરીએ છીએ પણ એ પોતે જ ના પાડીને કહે છે, ‘પહેલાં લડૂવિગને તેને ઘેર વળાવો આવીએ. પછી મારી વાતો ને ખાણું તો તૈયાર જ છે ને!’

રસ્તામાં અમે અમારી જાતને જરા ઠીકઠીક કરી લઇએ છીએ. બથબથા કરીને તાજ જ આવડીએ છીએ એની અમારા માથાપને ગંધ પણ ન આવડી જોઇએ. છીએ. આવતાં વેંતજ દીકરાને લોહિયાળો દેખી માતા હેમતાઈ ન જાય એટલે લડૂવિગનું મોઢું લૂંટી તેના પાટાઓને અમે બદલાવી નાખીએ છીએ. પાછળથી ધરિપતાલે જોઇને તેને બીજા પાટાપીંડી બંધાવવા પડશે એ ખરું.

હેવટે લડૂવિગનું ઘર આવે છે. તે સાવ નંખાઈ ગયા જેવો લાગે છે. તેને માર પણ સખત પડ્યો છે.

‘એની ચિંતા ન કરતો લડૂવિગ!’ હું તેનો હાથ હલાવી કહું છું.

વિલ્હી પોતાનો પડોળો પાંખે તેના ખબજા પર મૂકે છે. ‘અરે! એવું તો બન્યા જ કરે. તું ઘવાયેલો ન હોત તો તે એ લોકોની ચટણી જ કરી નાખી હોત.’

લડવિગ અમારા તરફ શિર હલાવી અંદર જાય છે. તે દાદરા બરાબર ચડી શકે છે કે કેમ તે અમે જાણી રહી નોંધ એ છીએ. હજી અરધે ય નહિ પહોંચ્યો હોય ત્યાં વિલોને એક તુકો સૂઝે છે. 'જરા પગ પછાડીને ચાલ લડવિગ! જરા પાટું પછાડજે ને કાપને સાવ પાસે ફરકવા ન દેતો. સમજ્યો ને !'

પછી બારે સંતોષથી વિલો બારણાને ધક્કાનારું બંધ કરી દે છે.

'થોડા દિવસમાં કાણુ જાણે એને શું થઈ ગયું છે !' હું લડવિગ વિશે કહું છું.

વિલો પોતાનું માથું ખજવાળે છે.

'મરડો છે ને એટલે. નહિ તો—હા, તું જ જોને તે દિવસે એણે એકલે હાથે બીકઝૂટમાં પેટી ટેન્ક નહોતી સાફ કરી નાખી ! યાદ છે ? ને એ કાંઈ બચ્ચાનાં ખેલ નથી.

વિલો પોતાનો સામાન ખજમે ચડાવે છે.

'બુશનસીંગ અનર્ટ,' તે કહે છે, 'આ હ મહિના સુધી હોમેયર કુટુંબ શું કરતું હતું એ હવે હું જોઈશ. થોડીકવાર લાગણી જાલરાશે ને પછી મારા બાપણે ધોધમાર શરૂ. મારી મા !—એ ધરડી ડોસીનું કાળજી કેવું સોનાનું છે !—પણ કાળમીઠ પથ્થરમાં પુરાયેલું.

હું એકલો આગળ વધું છું ને ફાણમાં જાણે દુનિયા પલટાઈ ગમેલી લાગે છે. એમ લાગે છે કે આ રસ્તાની નીચે કોઈ નદી ઘૂલવતી ધરત્રે જાય છે ને કાંઈ કાન પડ્યું સંભળાતું નથી. દષ્ટિ-શૂન્ય ને બહેરા જેવો હું અમારા ઘર પાસે આવી જાણે રહું છું. ધીમે ધીમે દાદર ચડું છું. બારણા જાપર 'બલે પધાર્યા' નો

ધ્વજ ને તેની પડખે ફૂલોનું ગુચ્છ લટકે છે. મને આવતો તેમણે બધાંએ જોયો છે. મારા પિતા, મારી બહેનો ને તેમની સૌની આગળ મારી મા દાદર પર બેલા છે. તેમની પાછળના ઝોરડા સુધી પણ મારી નજર જાય છે ટેબલ પર ખાવાનું તૈયાર પડ્યું છે. આખું વાતાવરણ આનંદથી ઊછળતું છે.

‘આ બધું તમે શું કરો છો ? આ ફૂલોને બધું...શા માટે પણ ? એની જરૂર જ નથી. ને મા ! તું આમ ચીસો કાં પાડે છે ? જોને હું પાછો તો આવ્યો જ છું ને લડાઇ પણ ખતમ થઇ છે. ખૂમ પાડવાની શી જરૂર છે મા !’

—પણ પછી ખારાં ખારાં આંસુનાં ધિંદું મારા નાક પરથી સરી પડતાં હું અનુભવું છું.

[૨]

એક મોટા ટેબલ આસપાસ અમે ગોડવાઇને ખેસીએ છીએ. આવું ખાણું તો બે વરસમાં મેં નજરે પણ લાગ્યું નથી. આરામથી અમે કાશી પીએ છીએ, દીવો શાંત રીતે સળગે છે, કેનેરી પંખી ગાય છે, ચૂલાની દૂંડ આવે છે ને ટેબલ નીચે વુલ્ફ લાંબો પડીને બેઠે છે. આનાથી વધારે મગ્નની વસ્તુ કંઈ હોઈ શકે ?

‘હવે તારા અનુભવો વિષે અમને બધી વાત કર અન્સ્ટ !’ મારા પિતાજી કહે છે. ‘અનુભવો !’—હું શબ્દને દોહરાવું છું. વિચાર થાય છે કે મેં કંઈ અનુભવ્યું જ નથી. અત્યાર લગણુ ફક્ત એક લડાઈ ધમધમતી હતી. ત્યાં માણસને વળી અનુભવ શું થાય ?

મગ્નને પીંખતાં એ કંઈ ઊગતું નથી. ત્યાંની વાતો માણસ શહેરી લોકો પાસે ન કરી શકે ને મને બીજું કંઈ સ્પષ્ટતું નથી.

‘તમને બધાને અહીં ખૂબ જ અનુભવો થયા હશે, કેમ?’
જાતને અચાની લેવા હું વાક્ય ફેંકું છું.’

અને એ અનુભવોનો તો તેમની પાસે ખખડો ભર્યો છે. ખાવાની વસ્તુઓ લઈ આવવામાં પણ કેટલી મુશ્કેલી ભોગવવી પડતી તેની વાતો મારી અહેનો કરે છે. એ વાર સ્ટેશનેથી જ સિપાહીઓ તેમની પાસેથી બધું પડાવી ગયા. ત્રીજી વાર કેતી મુક્તિથી બધું સંતાડીને ઘર ભેગું કર્યું તેની વાતો એ કરે છે ને હું બેખાનપણે સાંભળું છું. ગયે વખતે તેમને જોઈ હતી તેના કરતાં તેમની ઉમરમાં ઘણો ફેર પડી ગયો હોય તેમ લાગે છે. કદાચ ત્યારે મેં તેમને ધારીને જોઈ પણ નહિ હોય એટલે આટલું આશ્ચર્ય નહિ થયું હોય. ઇસ્ટને તો સત્તર ઉપર વરસો થયાં હશે. સમય કેવી રીતે સરકતો જાય છે!.....

‘કાઉન્સિલર પ્લેસ્ટર ગુજરી ગયા તેની તને ખબર છે?’
મારા પિતાજી પૂછે છે.

હું માથું હલાવો કરું છું, ‘ક્યારે?’

‘જીવાઈમાં. વીસમી તારીખ હશે કદાચ.’

કોટલીમાં પાણી ખદખદે છે. હું ટેબલક્લોથના ફૂમતાને હાથમાં રમાડતાં વિચારે ચડું છું. જીવાઈ—તેના છેલ્લા પાંચ દહાડામાં અમે છત્રીસ માણસો ગુમાવ્યા હતા. એમાંથી પૂરા ત્રણના ય નામ મને યાદ નથી. પાછળથી એ સંખ્યા તો બઢતી ગઈ હતી.

‘શેનાથી એમનું મૃત્યુ થયું? મશીનગન કે...’ ભંધબર્યા અચાજે હું પૂછું છું. ઓરડાની આવી દૂંફ કદી અનુભવી નથી.

‘પણ એ કાંઈ સૈનિક નહોતા અન્સ્ટ.’ મારા પિતાનો અજબબીબર્યો અવાજ આવે છે: ‘એમને તો ફેફસાનો દાહ હતો.’

‘ઓહો!’ ખુરશીમાં સીધા બેસતાં હું કહું છું, ‘હું તો એ સાવ ભૂલી ગયેલો.’

મારા હેલા ગયા પછી શું શું બની ગયું તે સૌ યાદ કરે છે. જૂખી સ્ત્રીઓના ટોળાએ ખૂણા પર રહેતા ખાટકીને અધમૂઓ કરી નાખ્યો હતો. એક વખત ઓગસ્ટની આખરમાં આખા ધર માટે ફક્ત એક જ શેર મચ્છી રહેલી. ખટેટા પાછા મોંઘાં થઈ ગયાં છે. ને એવી અનેક વાતો. ગ્રેટ કાકીની ખીજ દીકરીનાં ગયે મહિને જ લગ્ન થયાં ને તે પણ એક કેપ્ટન સાથે !

મારી બહેન અચાનક વાત કરતી અટકી જાય છે, ‘પણ તું તો કાંઈ સાંભળતો જ નથી અન્ડર્ !’ તે આશ્ચર્ય પામી કહે છે. ’

‘અરે, કેમ નહિ ? સાંભળું જ છું. કેપ્ટન સાથે—તેં કહ્યું કે એના લગ્ન એક કેપ્ટન સાથે થયાં. હું પછી ?’

‘હા, ને એ કાંઈ થોડી વાત કહેવાય ? કેવાં નસીબ ! ને તેં એને જોઈ તો છે ને ? એનું આખું મોઢું ડાઘાવાળું છે.’ એના વિષે તું શું કહે છે ?’ મારી બહેન આતુરપણે બોલી રહી છે. પણ હું શું કહું ? કેપ્ટન હોય તો એ જો બોમ્બની કરચ ને માથામાં ઝીલવા જાય તો એની દશા પણ ખીજ માણસોના જેવી જ થાય.

તેઓ વાતો ચલાવ્યે રાખે છે પણ હું મારા વિચારોને કડી-બદ્ધ સાંકળી શકતો નથી. એ તો રઝળતા જ ફરે છે.

હું બોમ્બે થઈ ને ખારીમાંથી ફળીમાં ડોકિયું કાઢું છું. સન્ધ્યાના પ્રકાશમાં બે જૂખરી ચક્રીઓ વળગણી પર આમ તેમ ઝૂલે છે. ઝાંખું ને અસ્થિર તેજ ફળીના ચોકમાં રમે છે. ને એકએક પડ-છાયાની જેમ તેનાથી પર તેનાથી દૂર એક ખીજી દૃશ્ય જાગે છે.

એ બૂખરી ચડીઓના જેવા કપડાના લીરા ફરકે છે. ઓગળતી સાંજનું કાંઈ એકલ રણવાદ્ય બજે છે અને ભળભાંખળિયા પ્રકાશમાં કૂચ આગળ વધે છે. ફિક્કા પડી ગયેલ આસમાની રંગના મોટા કોટ પહેરેલા કુડીબંધ મૃત હાસીઓ દેખાય છે—ચીરાયેલા હોઠ અને લોહીનીંજી આંખો ધારી. ઝેરી ગેસ સરપની જેમ ગૂંચળું વળે છે. ક્ષણભર આખું દશ્ય સ્પષ્ટ ને જીવંત બની ઉપસી આવે છે. પછી તે કંપતાં જળની ચાદર જેમ ધ્રુવે છે ને ઓસરી જાય છે. પેલી બૂખરી ચડીઓ પાછી ફફડતી દેખાય છે. આગળ એ જ ફળીનો ચોક ને મારી પાછળ મારા માતાપિતા, હાંફળો ને સલામત ઓરડો ! એ તો પૂરું થઈ ગયું હવે છૂટકારો અનુભવતાં હું વિચારું છું ને બારી પાસેથી દૂર હટી જઈ છું.

‘આમ રથવાયો કેમ થઈ જાય છે અન્ડર્ટ હેન્ડ દસ મિનિટ તો શાંતિથી તું સાથે બેઠો પણ નથી ?’ મારા પિતાજી પૂછે છે.

‘કદાચ ખૂબ થાકી ગયો હશે,’ મારી મા કહે છે. હું જરા કંટાળીને કહું છું. ‘ના, ના, એવું કાંઈ નથી. એકીસાથે લાંબો વખત ખુરશી પર બેસવાનું જ હું ભૂલી ગયો હોઈશ. મોરચા પર અમને એ મળતી જ નહિ. કાં જમીન પર લાંબા થઈને પડીએ કે ન્યાં આવે ત્યાં જમાવીએ. ખુરશી પર બેસવાની મેં ટેવ જ ગુમાવી દીધી લાગે છે.’

‘માળું, વિચિત્ર,’ મારા બાપા કહે છે.

હું ખભા હલાવું છું. મારી મા હસીને પૂછે છે.

‘તારી ઓરડી તું જોઈ આવ્યો ?’

હું ઉપર મારી રૂમ તરફ જઈ છું. બારણું ઉઘાડતાં મારું હૃદય ધડકે છે. અધકારમાંથી મારાં પુસ્તકોની પુરાણી ગંધ આવે છે. બત્તી કરી હું આસપાસ નિહાળું છું.

‘જેમ હવું તેમનું તેમ જ બધું રહેવા દીધું છે.’ મારી પાછળથી મારી બહેનનો અવાજ આવે છે.

મારે થોડી વાર જરા એકાંત જોઈએ છે પણ ત્યાં બીજાઓ પણ આવી પહોંચે છે. આરણ્ય પાસે ઊભા રહી સૌ મારી તરફ આતુરતાથી મીટ માંડી રહ્યા છે. આરામપુરસી પર બેસી હું આબુના લીસા ને ઠંડા ટેબલ પર હાથ પસારું છું બધું યથાસ્થાને જ ગોઠવાઈને પડ્યું છે. પેલું ભૂખરા આરસનું પેપરવેષ્ટ કાર્લ વોગ્ટ મને આપેલું તે, કંપાસ ને ખડિયાની વચ્ચે પોતાના જૂના સ્થળે જ બરાબર પડ્યું છે. પણ કાર્લ વોગ્ટ તો માઉન્ટ કેમેર પાસે માર્યો ગયો હતો.

‘તારી ઓરડી તને હવે નથી ગમતી?’ મારી બહેન પૂછે છે.

‘ગમે છે જ વળી,’ હું તરત જવાબ વાળું છું, ‘પણ નાની બહુ.’

મારા પિતાજી હસે છે. ‘એ તો હતી એવડી ને એવડી જ છે.’

‘ખરું. પણ મારા ખ્યાલમાં કોણ જાણે એ એવડી મોટી હતી કે—’

‘તને અહીંથી ગયા પણ ફેટલો વખત થયો!’ મારી મા કહે છે, ‘ને આ ગાદલું નવું કરાવ્યું. પણ તને તો એનો ખ્યાલ જ નહિ આવ્યો હોય.’

હું મારા પાટલૂનના ખિસ્સા ફેંફાળું છું. છૂટા પડતી વખતે એડોલ્ફ બેથકેએ મને સિગારેટનું એક પાકીટ આપ્યું હતું. મારી આસપાસની દરેક ચીજ ઢીલીઢક થઈને પડી હોય એમ લાગે છે. થોડી બેચેની થાય છે ને એકાદ બે દમ ઘૂંટ્યા વિના છૂટકો નથી. એક સિગારેટ ચેતાવી હું ઊંડો સટ ખેંચું છું. જરા રાહત વળે છે.

મારા બાપા આશ્ચર્ય પામતા જોઈ રહે છે ને કપકો દેતા હોય તેમ પૂછે છે, ‘ શું તું સિગાર પીએ છે ? ’

હું પણ અભયબી પામી તેમના સામું જોઉં છું. ‘ પણ એ અમને ત્યાં રેશનમાં મળતી રોજની ત્રણ કે ચારના હિસાબે તમે એકાદ લેશો ? ’

માથું હલાવતાં તે એક સિગારેટ લે છે ને કહે છે, ‘ પણ પહેલાં તું કાઈ દી પીતો જ નહિ અનર્ટ ! ’

‘ હા. પહેલાં—’ ‘હું કહું છું ને પહેલાંની આ વાતો સાંભળી હસ્યા વિના નથી રહેવાતું. પહેલાં તો ઘણી વસ્તુઓ હું નહોતો કરતો એ સાચી વાત છે. પણ ત્યાં—મોખરા પર વડીલ કે મુરખ્ખીની શેઠમાં દયાવાનું કાંઈ નહોતું. ત્યાં અમે સૌ સરખા હતા.

હું ઘડિયાળ તરફ જોઉં છું. હજી તો મને અડીં આવ્યા માંડ બેએક કલાક થયા હશે ત્યાં વિલો ને લક્ષ્મિગને મળ્યા અડવાડિયાં વીત્યાં હોય તેમ લાગે છે. ઝીડીને તેમની પાસે દોડી જવા મન આકળું થાય છે. અહીં કુટુંબ ભેળું હવે મારે કાયમ રહેવાનું છે તે મારી કલ્પનામાં જ નથી ઊતરતું. હજી પણ મને થાય છે કે આવતી કાલે કે પરમ દહાડે કોઈ વેળા અમે ફરી સાથોસાથ કૂચ કરતા જઈશું. આખડતા કે અખોલ પણ અમે પગલેપગલું ખેલાલતા સાથે જ જાણે જવાના છીએ.

છેવટ મારો લાંબો કેટ હું હાથમાં ધઉં છું.

‘ તું અત્યારે અમારી સાથે ઘેર રહેવાનો નથી ? ’ મારી મા પૂછે છે.

‘ મારે હજી જઈને મારો જાતનો રિપોર્ટ આપવો પડશે’, હું

જૂઠું બોલું છું. તેની સમક્ષ સાચું કહેવાનો મારો છવ નથી આવતો. દાદર સુધી તે મારી સાથે આવે છે.

‘જરા ઊભો રહે,’ મારી મા કહે છે, ‘ખૂબ અંધારું છે. હું ફાનસ લઈ આવું.’

હું અવાક બની ઊભો રહું છું. ફાનસ ! આ થોડાં પગથિયાં માટે ? હે ભગવાન, કેટલા ભોંયરાઓમાં, કેટલા અંધારા આડફંટિયા મારગોમાં સૂસવતી ગોળીઓની વચ્ચે મારે આ બધા વરસોમાં દીવાબત્તી વિના પસાર થવું પડ્યું છે ! ને હવે આ નાનકડી નિસરણી માટે ફાનસ ! અરે મા ! પણ છે દીવો લઇ આવે ત્યાં સુધી શાંતિથી રાહ જોઉં છું. મારા માટે એ અજવાળું પાથરે છે—જાણે અંધકારમાં વાંસે હાથ ફેરવતી હોય !

‘ધ્યાન રાખી ઊતરજો અન્સ્ટ, કાંઈ વાગે કરે નહિ.’ મારી પાછળ તે ખૂસ પાડે છે.

‘પણ અહીં ઘરમાં, આ શાંતિના સમયમાં તે મને શું વાગવાનું હતું મા !’ હું હસીને કહું છું ને ઉપર નિહાળું છું. દાદરના કહેડા પર એ વાંકી વળીને ઊભી છે. તેનાં નાભુક, ભયભીત વદન પર દીવાનું સોનેરી તેજ પડે છે, તેની પાછળ, ભીંત ઉપર તેજ ને છાયા નાચી રહ્યા છે, અને તરત જ એક વિચિત્ર લાગણીના પૂર મારા પર ફરી વળે છે. જાણે એ વેદનાની ધૂમરીઓ ખાય છે, એમ થાય છે કે એ ચહેરા જેવું આ દુનિયામાં બીજું કશું નથી, જાણે હું ફરીવાર એક નાનો બાળક જ છું, જેને દાદર ઊતરવા માટે બત્તીથી રસ્તો બતાવવો પડે, જેને રસ્તામાં ક્યાંક વાગી ન બેસે તેનું ધ્યાન રાખવું પડે. આ જ જાણે સત્ય છે, બાકી વચ્ચે જે બની ગયું એ તો ખાલી સ્વપ્ન હતું. કલ્પના હતી. માયાવી ને મૃગજાળો આભાસ માત્ર હતો.

પણ દીવાનો પ્રકાશ મારા કમરબંધના ચગદા પર કેન્દ્રિત થઈને અબકારો નાખે છે. એ સાથે પેલી ક્ષણ પણ વિલીન બની ગઈ. હું હવે બાળક નથી, મેં યુનિફોર્મ પહેર્યો છે. એકી સાથે ત્રણ ત્રણ પગથિયાં ફેકતો હું ઝડપથી નીચે ઊતરું છું, બારણાને હિલાડી એકદમ બહાર ધસું છું. મારા દોરતોને મળવાની અધીરતા મારી પાંપણે આવીને બેસે છે.

સૌથી પહેલાં આલ્બર્ટ ટ્રોસ્કેને ત્યાં હું જઈ છું. રડી રડીને તેની માની આંખો લાલ બની ગઈ છે. પણ એ તો આજ માટે હશે. તેનું કાંઈ ગંભીર કારણ નથી, પણ આલ્બર્ટ હવે પહેલાના જેવો નથી રહ્યો, ટેબલ પાસે તે સૂનમૂન બેઠો છે, તેની પડખે તેનો મોટોભાઈ બેઠો છે, ઘણા વખત થયાં મેં આલ્બર્ટને જોયો જ નથી. તે લાંબા વખતથી હોસ્પિટલમાં હતો એમ સાંભળ્યું હતું. તે વધારે જડો થયો લાગે છે ને ગાલ પણ મજબૂત લાલ ને ફૂલેલાં છે.

‘હલો, હેન્સ! ફરી ગોઠવાઈ ગયો કે ? કેમ ચાલે છે ?’ હું ખુશખુશાલ બની પૂછું છું.

તે કાંઈક ન સમજાય તેવું બબડે છે. ફો ટ્રોસ્કે વ્રથકાં નાખ્યા રડી પડે છે ને ચાલ્યાં જાય છે. આલ્બર્ટ આંખથી ઇશારો કરે છે. હું દિગ્મૂઢ બનીને ચારે કોર જોઈ રહું છું. પછી હેન્સની ખુશખુશાલ પાસે પડેલી લાંગડાની બે ઘોડી દેખાય છે.

‘આનું હજી પૂરું નથી કર્યું ?’ હું પૂછું છું.

‘હા, ગયે અઠવાડિયે જ ઈસ્પિતાલમાંથી આવ્યો. ! તે ઘોડી છપાડે છે ને તેને બગલમાં દબાવી, જાતને ઝિંચકી બે આંચકા સાથે ચૂલા નજીક જાય છે. તેના બન્ને પગ કપાઈ ગયા છે. જમણા પગે લોહાનો એક કૃત્રિમ પગ લગાડ્યો છે ને ડાબી બાજુ જોડા સમેત એક લાકડાની નળી છે.’

મારી મૂર્ખાઈ ભરેલી વાતોની મને શરમ આવે છે. ‘મને ખબર જ નહોતી હેન્સ!’ હું કહું છું.

તે માયું હલાવે છે. કાર્પેથીઅન પાસે તેના પગને હિમદંશ લાગ્યો હતો. તેમાંથી સડો થઈ ગયો ને બંને પગ કપાવી નાખવા પડ્યા.

‘એના પગથી જ ઘા ઊકલી ગયો તેનો પાડ માનોને!’ પેલા કૃત્રિમ પગ તળે ઓશીકું ગોડવતાં ફોટોસ્કે કહે છે, ‘કાંઈ વાંધો નહિ હેન્સ! આપણે તેને બરાબર ગોઠવી દેશું ને તને ચાલતાં પણ તરત આવડી જશે.’ હેન્સની નજીક બેસી તે તેના હાથ થાપડે છે.

‘હા, હજી તારા પગ સાવ ક્યાં ગયા છે?’ હું કાંઈક કહેવું જોઈએ એટલે કહું છું.

‘એ જ હું કહું છું.’ તે જવાબમાં કહે છે.

હું તેને સિગારેટ આપું છું. આવી પળોમાં બીજું શું થઈ શકે! ગમે તેવું સારું લગાડવા ખાતર કરીએ પણ એ આખરે અભુ-ગતું જ લાગવાનું અમે થોડીવાર રહી રહીને વાતો કરીએ છીએ પણ એમાં દુઃખ અછતું નથી રહેતું. જ્યારે જ્યારે આદ્યર્ટ ને હું ઊભા થઈ આમ તેમ ફરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે હેન્સની વિષાદ ને વેદનાભરી નજર અમારા પગની આસપાસ વીંટળાતી ફરે છે. તેની માતાની આંખો પણ એ જ દિશામાં અટવાય છે-પગ સુધી પહોંચીને એ પાછી વળે છે.

હેન્સ પગ સિવાય બીજો વિચાર કરી જ શકતો નથી. તેની માતા પણ તેની સાથે એ જ વિચાર ધોળ્યા કરે છે અને એ બંને વચ્ચે આદ્યર્ટ દુઃખ પામ્યા કરે છે.

‘આદ્યર્ટ, આપણે હવે આપણો રિપોર્ટ આપવા જવું પડશે, તેને આમાંથી જરા છૂટકારો આપવા હું કહું છું.’

‘હા,’ આતુરપણે એ કહે છે.

ને બહાર મોકળાશમાં અમે નીકળી પડીએ છીએ. બીની પગથિયોમાં રાતનું પ્રતિબિંબ પડે છે. શેરીના દીવાઓ પવનના ઝપાટામાં ધૂંજે છે. આલ્બર્ટ સામે તાકી રહે છે.

એ બાબતમાં હું શું કરી શકું? પણ જ્યારે તેમની વચ્ચે આ રીતે બેસું છું ને તેને અને મારી માને જોઈં છું ત્યારે મને છેવટ થાય છે કે આ બધો મારો જ વાંક છે અને હજી એ મારા પગ સાબૂત છે એ જોઈ શરમ આવે છે. માણસ સાજોનરવો ઘેર આવ્યો છે એટલે જ તે કચરા જેવો લાગે છે. અરે! લડવિગતી જેમ એક હાથમાં ધા વાગ્યો હોત તો પણ ચાલી શકત તો ત્યાં આમ ને આમ બેસતાં આંખની કણી જેમ તો ન ખૂંચત !

હું તેને સાંત્વના આપું છું. પણ એને શાંતિ કેવી? મારું કહેવું એને ગળે જ નથી ઊતરવું પણ મને તેનાથી થોડી રાહત મળે છે. સાંત્વનાની બાબતમાં હંમેશ એવું જ છે. લેનાર કરતાં દેનારને વધુ સંતોષે.

અમે વિલીને ત્યાં જઈએ છીએ. તેની ઓરડીમાં અવ્યવસ્થાનો પાર નથી. બધું વેરણછેરણ પડ્યું છે. ખાટલો ઊંચો કરી દીવાલ સામે ઊભો રાખ્યો છે. તેને મોટો બનાવવાની જરૂર છે કારણ કે લશ્કરમાં જોડાયા પછી વિલી ખૂબ વધી ગયો છે. આ જૂનો ખાટલો તેને પૂરો થે ન થાય. એક બાજુએ ખુરશી પર એક મોટી તાસક બરીને બેટાની કચુંબર પડી છે. વિલી ઓરડામાં હાજર નથી તેની મા બબર આવે છે કે એક કલાકથી લાઈ નળની ઓરડીમાં ડીલને સાફ કરવામાં પડ્યા છે.

ફો હોમેયર વિલીના સરસામાનને ઉબેળી ઉબેળીને જૂએ છે. માથું ધુણાવીને તે થોડાંક ગંદા ચીથરાઓને બહાર કાઢે છે. એક વખત એ વિલીનાં મોજાં હતાં.

‘આ કાણું તો ને ! ભયંકર !’ અમારી તરફ કંટાળાથી નોંઘી તે કહે છે.

‘સસ્તાં, ખરાં ને !’ હું ખભો હલાવી કહું છું.

‘હા સસ્તાં તો બહુ’, તેના અવાજમાં તીખાશ છે, ‘એ જ ખતાવે છે કે તને એનું કેટલુંક યત્ન છે. આ સારામાં સારું બનું છે તેને મેળવવા માટે અઠવાડિયા સુધી મેં ધકકા ખાધા છે. અને હવે ને એની દશા ? એની નેડ મળવી પણ મુશ્કેલ છે.’

આ ભંગાર તરફ તે દુઃખભરી આંખે નોંઘી રહે છે. ‘તમને અઠવાડિયામાં એક વાર તો મોજાં ધોઈને પહેરવાનો વખત મળતો કે નહિ ? છેલ્લો જ્યારે તે ગયો ત્યારે ચાર નેડ મોજાં તે લેતો ગયો હતો. હવે તેમાંથી એ જ પાછાં લાગ્યો છે એય કેવાં કરીને તે ને !’ તે કાણુમાંથી પોતાનો હાથ ફેરવે છે.

હું વિલીનો બચાવ કરવા જઈ છું ત્યાં જ ગળું ફાડીને ખૂમ પાડતો તે આવે છે. તેના મોઢા પર વિજયનો ફરકાટ છે. ‘તમારે માટે ખુશનસીબીની ચીજ આ રહી છોકરાઓ, આજે રાતે લહેજતદાર ઉઠાણી થશે !’

તેના હાથમાં ધમનની જેમ ફરકતો એક જડો ફૂકડો છે. તેનાં લીલાં સોનેરી પીછાં ને ઘેરા ગુલાબી રંગની કઝગી ઝળકે છે તેની આંખમાંથી લોહીનાં થ્રોડાં ટીપાં ટપકે છે ને કે હું પેટપૂર જમ્યો છું પણ મારા મોઢામાં પાણી આવે છે.

વિલી લહેરથી પક્ષીને આમ તેમ ઝૂલાવે છે. કો હોમેયર ટટાર થઈ જઈ એક ચીસ પાડે છે.

વિલી, તું એને ક્યાંથી પકડી લાગ્યો ?’

વિલી ગર્વભરે કહે છે કે એકઢાળિયાની પાછળ તેણે એને

જોયો તરત જ પકડી લીધો ને એ મિનિટમાં તો ખલાસ પણ કરી નાખ્યો. હા માનો વાંસો ચાખડતાં કહે છે: ‘અમે ત્યાં કાંઈક શીખ્યા છીએ હો : વિલી કાંઈ અમરથો ડેયુટી ચીફ ફૂક નથી બન્યો હોય ખબર છે ?’

વિલીએ કાંઈ બાળકનું ખૂન કર્યું હોય એવી નજરે કો હોમેયર તેના તરફ તાકી રહે છે. પછી પોતાના પતિને ખૂમ પાડે છે. ‘ઓસ્કર !’ ભાંગી પડતા અવાજે તે કહે છે ‘જરા અહીં’ આવીને આ જુઓ ! વિલીએ બાઈન્ડીંગનો ફૂકડો મારી નાખ્યો !’

‘બાઈન્ડીંગ ! બાઈન્ડીંગ વળી શું ?’ વિલી પૂછે છે. ‘આ પરખે રહેતા દૂધવાળા બાઈન્ડીંગનો ફૂકડો છે, હે પ્રભુ ! આનું કરતાં તારો જીવ કેમ ચાલ્યો ?’ કો હોમેયર ખુરશીમાં ઢળી પડે છે.

‘આનું મગનું ખાણું મારી આંખ આગળથી દોડી જાય એ હું કેમ જોઈ શકું ? ને એ પણ જ્યારે તે મારા હાથમાં જ હોય ત્યારે ? તું શું કહે છે મા !’ વિલી આશ્ચર્ય પામી કહે છે.

કો હોમેયરને ક્યાંયે એન નથી પડતું. ‘આમાંથી મોટી ઉપાધિ થશે. ઇવડા ઈ બાઈન્ડીંગનો સ્વભાવ ખૂમ જ બચકર છે.’

‘પણ મને તું શું ધારે છે મા !’ વિલીને ખરેખર પોતાની અવગણના થતી હોય તેમ લાગે છે. એક ચક્રાંત્રે ય મને બાળી શકે એમ તને લાગે છે ? હું કાંઈ નવો નિશાળિયો નથી. તને ખબર છે ? આવા તો કેટલાય મેં સાફ કરી નાખ્યા છે. આપણે હથેરથી આની ઉગાળી કરશું ને તારા બાઈન્ડીંગને તેની ગંધ પણ નહિ આવે.’

ફૂકડાને વહાલથી હલાવી તે કહે છે : ‘ખરેખર, તારો તો દાદમાં રહી જાય તેવો સ્વાદ લાગશે.’ પછી પોતાની માને પૂછે છે આને ઉકાળવો છે કે બાફવો છે ?’

‘હું એની કટકીએ આખીશ એમ તને લાગે છે?’ ફા હોમેયર શુસ્સે થઈ ખૂમ પાડે છે, ‘અખધડી તેને પાછો લઈ જા!’

‘હું એવો સુંવાળો ખરોતે!’ વિલી કહે છે.

‘પણ તેં એની ચોરી કરી છે.’

‘ચોરી કરી?’ વિલી ખડખડાટ હસી પડે છે. ‘આ પણ કીક વાત! આ તો જરૂરિયાત માટે તહેનાતમાં લવાયેલ ચીજ છે. કદાચ ઉપાડી લીધો એમ કહી શકા. પણ ચોરી કરી? કાઈ કાઈની પાસેથી ચૈસા તફડાવે તેને ચોરી કહી શકા. પણ જ્યારે થોડીક ખાવાની ચીજને એ દસડી લાવે ત્યારે હરગીજ એ ચોરી નથી જ અમારા વખતમાં તો અમે આવું ઘણું ચોરું હશે કેમ અન્ડર્!’

‘પરાખર છે વિલી, હું કહું છું આ તો તને મળવા જ ખાસ દોડ્યો આવ્યો હતો. સ્ટેડનમાં બન્યું હતું એમ જ છે. પેલી બે નંબરની દુકડીનો એ ફૂકડો હતો ને તેમાંથી આખી મંડળી માટે તેં લહેજતદાર ભોજન તૈયાર કરેલ યાદ છે ને?’

વિલી ખૂબ ખુશ છે, સગડીને હાથ લગાડે છે. પણ એ સાવ કરી ગઈ છે. એટલે પોતાની મા તરફ ફરી તે પૂછે છે, “બીજા કોણસા નથી.?”

ફા હોમેયર કોધથી બોલી શંકતાં નથી. તે ફક્ત માથું ધુણાવે છે વિલી હાથ હલાવી તેને ખાતરી આપતાં કહે છે. ‘કાઈ વાંધો નહિ હું કાલે લઈ આવીશ પણ અત્યાર પૂરતું આપણને આ જૂની ખખ ખુરશીથી ચાલશે. તેનો હવે ઉપયોગ પણ શું રહ્યો છે?’

ફા હોમેયર પોતાના પુત્ર તરફ શંકિત નજરે જોઈ રહે છે. પછી તેના હાથમાંથી ખુરશી ને છેવટ ફૂકડો ખેંચી લઈ આઈડીન્ગ દૂધવાળાને ત્યાં એ દોડી જાય છે.

વિલીને ખરેખર અફસોસ થાય છે.

હું જાણું છું કે અમે ખુરશી બાળી ન શકીએ—એકે મોખરા પર તો ઘોડાનું માંસ નરમ કરવા અખો પિયાનો અમે હોમી દીધો હતો. ને અહીં તો હાથને સખણા રાખીને ફરવું પડે. ત્યાં જે કંઈ ખાવા જેવું મળે તે ઇશ્વરની ભેટ લેખે જ કામ આવી જતું. નીતિ નિયમ જેવાં બંધનો ત્યાં ઓછા હતાં, અથવા નહીં જેવાં હતાં એ હું જાણું છું. છતાં મરી ગયેલા કૂકડાને પાછો આપવા જવો—ને સૌ જાણે છે કે તેનાથી નકામી ધડ જ મવાની—એ મને તો ઓખખું ગાંડપણ લાગે છે.

ફે હોમેયર શાસભેર પાછાં વળે છે. બાઈન્ડીંગ બહાર ગયો છે એ ખુશનસોબીની વાત, છે. ફે હોમેયર મનનો ઉશ્કેરાટ ઠલાવવા જાય છે ત્યાં વિલીને કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ ગયેલો એ જુએ છે. તરત જ એ બધું વિસરી જઈ તે પૂછે છે, ‘તું અત્યારમાં તો બહાર જવાનો નથી ને વિલી!’

‘જરા લટાર મારી આવું મા!’ વિલી હસતાં કહે છે.

ફે હોમેયર રડમસ જેવા થઈ જાય છે. વિલી જરા અમ થઈ તેનો ખભો યાબડી કહે છે: ‘હું હમણાં જ આવતો રહીશ. હવે તો રોજ અમે સૌ પાછા આવશું. જરા વધારે પડતા પણ ખરા હો!—’

ખિસામાં હાથ નાખી, પડખોપડખ અમે ઝૂલતી ગતિએ કેશલ રટ્ટીટમાંથી નીકળીએ છીએ.

‘લડૂવિગને સાથે લેતા જશું?’ હું પૂછું છું. વિલી માન્યું થુણાવે છે. ‘ના, તે ભલે ઊઘે તેના માટે એ ફાયદાકારક છે.’

શહેરમાં ધમાલ મચી છે. ખલાસીઓથી ભરપૂર લોરીઓ શેરીઓ ગળવતી જાય છે. લાલ વાવટાઓ ફરકે છે.

ટાઉનહોલની પાસે હેન્ડજીલો વહેંચવામાં આવે છે. ખવાસી-ઓના હાથમાંથી લોકો એ ઝડપી લે છે ને આતુરતાથી વાંચે છે. તેમની આંખો પ્રકાશી રહી છે. પવનના ઝપાટા સાથે કાગળિયાઓ હવામાં ક્યુતર શા ગરે છે. કેટલાક ઝાડની ડાળખીઓમાં ભરાઇતે ખખડે છે.

‘ખિરાદરો,’ એક બૂખરો લાંબો કાટ પહેરેલો આદમી કહે છે, ‘હવે સારા દિવસો આવી રહ્યા છે ખિરાદરો!’ તેના હોઠ ધ્રુજે છે.

‘અહીં કંઈક ગરમી લાગે છે,’ હું કહું છું ને અમે ઝડપથી આગળ વધીએ છીએ.

દેવળ વાળા ચોકની નજીક જતાં લોકોની ગીરદી વધતી જાય છે. આખો ચોક પથ્થુ માણસોથી ભરાઇ ગયો છે. એક સૈનિક નાટક શાળાના પગથિયા પર ચડી બાષણ કરે છે. ગેસના દીવાનો શ્વેત પ્રકાશ તેના ચહેરા પર રમે છે. તે શું બોલે છે તે સંભળાતું નથી. કારણ કે પવન સસવાતો વાય છે. કાંઈ વાઘના સૂરો સંભળાય છે ને તેમાં પેલો આછો અટકતો અવાજ ડૂબી જાય છે.

એક અરપટ્ટ પથ્થુ તીવ્ર ઉશ્કેરણી હવામાં તોળાઈ રહી છે. લોકોમાં લગભગ બધા જ સિપાહીઓ છે ને સૌ અચળ બેઠા છે. કેટલાક પોતાની પત્નીઓને પથ્થુ સાથે તેડતા આવ્યા છે.

તો મેન્સ લેન્ડમાં લોખંડના ટોપ તળે તેઓ પસાર થતા ત્યારના જેવી જ બિહામણી રેખાઓ તેમના ચહેરા પર તરવરે છે. એ કરતાં કંઈક વિશેષ પથ્થુ તેમની આંખોમાં છે—ભવિષ્યની આશા—નવા જીવનની માયાવી ઉત્કંઠા.

નાટકશાળા તરફથી ખૂમ પડે છે. ‘આગળ વધો દોસ્તો !’

સભા સરઘસમાં પલટાઈ જાય છે. લોકાનો સમુદાય વધે છે. હથિયારો જીંચા થાય છે ને દુકડીઓમાં સૌ ગોઠવાઈ જાય છે. એક દીર્ઘ નિશ્વાસની જેમ ફૂચતો અવાજ રસ્તા પર પથરાય છે. અમે પણ અનાયાસે કતારમાં ગોઠવાઈ જોઈએ છીએ. અમારી જમણી બાજુ એક તોપચી છે—ને આગળ એક ઈજનેર છે. અમારે એકબીજાને ઝાઝી ઓળખાણ નથી પણ વિશ્વાસ પૂરતો છે. તે અમારા દોસ્તો છે એટલું ખસ છે.

‘સાલ, ઓટો ! હારમાં આવી જા !’ અમારી આગળ ચાલતો ઈજનેર હળુ સુધી ડોસા રહેલા એક સાથીને ખૂમ પાડે છે.

પેલો અચકાય છે. તેની સાથે તેની પત્ની છે. પોતાનો હાથ તેના હાથમાં ભેરવી તે એની સામે જોઈ રહી છે. પેલો કંઈક હસી કહે છે, ‘પછી વાત ફાન્ડ !’

વિંટી વાંકું મોઢું કરી કહે છે, ‘જ્યારે પેટીકાટ દેખાય ત્યારે ગિરાદરી ખતમ થઈ સમજાવી. આટલું મારા તરફથી લેતો જા ?’

‘રહેવા દે એય ?’ ઈજનેર વાંધો ઉડાવે છે ને વિંટીને એક સિગારેટ આપે છે, ‘સ્ત્રીઓ તો જીવનનો અરથો બામ છે—પણ દરેકને પોતાનો સમય હોવો જોઈએ એ સાચી વાત.’

અમારા પગ પરાણે ઊપડે છે. આ પછી એક જુદી જાતની ફૂચ જ છે. રસ્તા પર પગના પડલા પડે છે. આગળ વધી રહેલ સ્તંભ કતારને આવરી લેતી એક આશાની લહર ઊડે છે.—આ આગળ લંબાતો માર્ગ હવે મુક્તિ ને ન્યાયને ખારણે જાણે સીધાં દોરી જશે.

પણ થોડુંક જ આગળ જતાં સરઘસ અટકે છે. મેયરના ઘરની સામે તે ઊભું રહે છે. કેટલાક કાર્યકરો ઘરનો દરવાજો ખખડાવે છે. બધા શાંતિ જાળવે છે. એક સ્ત્રીનો ફિક્કો ચહેરો

કાચની બંધ બારી પાછળ ઘડીબર દેખાય છે. દરવાજાને વધારે નેરથી ખખડાવવામાં આવે છે. બારી તરફ કોઈ પથ્થર ફેંકે છે. એક બીજો પથ્થર ને કાચના કટકા થઇ આગળના બગીચામાં પડે છે.

પછી પહેલા માળના ઝડખામાં મેયર દેખાય છે. જૂનો જોડે છે. તે શાંત રાખવા જાય છે પણ કોઈ તેનું સાંભળતું નથી. 'બહાર આવો ! અમારી સાથે આવો !' કોઈ જૂમ પાડે છે.

મેયર ખભા હલાવે છે ને 'હા'માં ડોકું ધુણાવી થોડી મિનિટમાં સરઘસને મોખરે થઈ જાય છે.

ત્યાર પછી ફૂડ-કંટ્રોલ ઑફિસના વડાને ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. માખણના વેપારમાં નફાખોરી કરનાર એક ટાલિયા ને લાયથી ધૂજતા આદમીનો પણ વારો આવે છે, એક દાણુવાળો ખચી જાય છે. અમારા આવવાની વાત સાંભળતાં વેંત સમયસર એ ઉપર ચડી પુરાઈ ગયો.

સરઘસ હવે કેશલ તરફ આગળ વધે છે ને ડિરિટ્રક્ટ હેડ ક્વાર્ટર્સના દરવાજા પાસે જીભું રહે છે. એક સૈનિક પગથિયાં ચડી અંદર જાય છે. અમે રાહ જોઈએ છીએ. બધી બારીઓ પ્રકાશથી ઝળહળી રહી છે.

છેવટે ફરીવાર બારણું ઊધડે છે. અમે ડોકલખાવીએ છીએ. એક જણ દફતર પકડીને બહાર આવે છે તેમાંથી થોડા કાગળિયાં કાઢી એકધારા અવાજે તે ભાષણ વાંચે છે અમે ખ્યાનપૂર્વક સાંભળીએ છીએ. વિલી કાને હાથ દબ સાંભળે છે. બધા કરતાં જીવો છે એટલે તે સહેલાઈથી સાંભળી શકે છે ને પછી મોટેથી કહી સંભળાવે છે. પણ માત્ર બકવાટ જેવા એ શબ્દો અમારા માથા પરથી પસાર થઈ જાય છે.

પડવા પાડતા એ શબ્દો ઓસરી જાય છે. અમને તે લગીર રૂપશર્તા નથી. એના વેગમાં અમને ખેંચી જાય, અમારા ફંવાર્લા ખડાં કરી દે એવી તેમનામાં તાકાત નથી. માત્ર બકવાટ જેવા એ જન્મીને શમી જાય છે.

અમને એ પસંદ નથી. અમને એમાં સૂઝ પડતી નથી. અમે તો કામ કરવા ટેવાયેલા છીએ પણ પેલો તો બોલ્યે જ રાખે છે. અમને શાંતિ જળવવાની તે સલાહ આપે છે. હડાપણુ ધરવાનું એ કહે છે. પણ અત્યાર સુધી કોઈએ ગેરહડાપણુ તો ક્યું નથી. પણ છેવટે એ જાય છે.

‘કાણુ હતો એ ?’ હું નિરાશ વચને પૂછું છું.

મારી પડખે ઊભેલો તોપચી સઘળું જાણે છે. ‘કામદારો ને ઔનિકાના મંડળને પ્રમુખ. જાણમાં તો પહેલાં દંતવૈદ્ય હતો.’

‘આહા !’ વિલી પોતાના રાતા વાળભર્યું માથું આમતેમ હલાવી ધૂરકે છે, કેવું હિમ રેડી ગયો !’ ને હું તો વિચાર જ કરતો રહ્યો કે આપણે સ્ટેશને જઈ સીધા બર્લિન તરફ ઊપડી ગયા છીએ ?’

ટાળામાંથી અવાજો થાય છે ને ખૂમરાણુ વધે છે. ‘મેયર—મેયરને બોલવા દો ?’ તેને પગથિયા પર ધકેલવામાં આવે છે. શાંત ને ગંભીર અવાજો તે સમજાવે છે કે બધી બાબતોની બરાબર તપાસ થઈ રહી છે. મેયરની બાજુમાં પેલા બે નફાખોર પણ ધૂનતા ઊભા છે, પણ તેમને આંગળી અડાડવાની એ કોઈ તકલીફ નથી લેતું.

‘એટલું તો કહેવું પડશે કે મેયર માણે હિંમતવાળો ખરો ? વિલી પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે.’

‘ધૂળ એને રોજની ટેવ પડી ગઈ છે.’

‘બે ત્રણ દિવસે તેને આમ તોપચી કહે છે તેઓ ઢસડી લાવે છે.’

અમે તેના સામે આશ્ચર્યથી જોઈ રહીએ છીએ.

‘એટલે આંબું વારંવાર બને છે એમ ?’ આલ્બર્ટ પૂછે છે.

તોપચી માથું હલાવી કહે છે, ‘હારતો, રોજ રોજ નવી કુકડીઓ આવતી જાય છે એ તમને ખબર છે. અને દરેકને લાગે છે કે વસ્તુસ્થિતિને બરાબર ઠેકાણે લાવવી જોઈએ એટલે દર વખત—હં તેમાંથી જ આ બધું બનતું જાય છે.’

‘આમાં સમજણ પડતી હોય તો હું જ મરું !’ વિલી કહે છે. ‘હું’ પણ ત્યારે ક્યાં સમજું છું ?’ તોપચી જોરથી રાડ પાડી કહે છે, ‘મેં તો જુદીજ વસ્તુ ધારેલી. ખેર, લહેર કરો. હું તો મારે મચ્છરદાનીમાં પડી લાંબાવીશ. કરવા જેવી તો એ એક જ ચીજ છે.’

‘ધીમે ધીમે સૌ વિખેરાતા જાય છે. બીજો કોઈ જણ બોલે છે એ જ જ્ઞાતિ જળવવાની વાતો. પ્રકાશથી ઝગમગતી ઉધાડી બારીઓ તરફ આંખો ઝીંધી એ કહે છે કે નેતાઓ કામે લાગી ગયા છે. આ નિરર્થક બકવાટ સાંભળવા કરતાં તો ઘેર જવું સારું ટોળામાં બળી અહીં સુધી નકામા પગ તોડ્યા હોય એમ લાગે છે. અમે ખભા હલાવી રસ્તે પડીએ છીએ.

• [૩]

આલ્બર્ટ અને હું કોફે મેયરની બારી પાસે બેઠા છીએ. અમારી સામે આરસના ટેબલ પર કોલ્ડ ક્રીના બે પ્યાલા પડ્યા છે. ત્રણ કલાક થયા અમે અહીં બેઠા છીએ પણ તેમાંથી એક છૂંટડો એ અમે નથી પીધો. આખી હોટલમાં ત્રણ જ ટેબલ રોકાયેલા છે. અમારી બાજુમાં બે કાળાંબજારિયા ખાણુની રકાબીઓ સફાવટ કરવામાં પડ્યા છે. બીજા ટેબલ પર કોઈ પાંતપત્ની છાપાં વાંચે છે. અને આ ત્રીજા ટેબલ પાસે ખુરશીની પાછળની લાલ ગાદીને અઢેલી અમે ફાવે તેમ બેઠા છીએ. ઓરકેરૂ વાગે છે ને બારીમાંથી જોતા

અમે ક્યાંય સુધી મોજથી બેઠા રહીએ છીએ. અમારે ક્યાં વખતની મારામારી હતી? પણ છેવટ પેલા બળવૈયા પોતાનો સામાન બાંધે છે. ઝોછી થતી ધરાડીમાં હોટલની વેટ્રેસ અમારા ટેબલ આસપાસ ફંટાળાથી ફરે છે ને અમે બીલ ચૂકવી છેવટ સાંજના બહાર નીકળીએ છીએ. કોઇ જાતની ફિકર વિના એક દુકાનથી બીજી દુકાનની બારીએ આમ લહેરથી રખડવામાં અજબ મગ્ન છે.

‘આપણે બેઠરને મળવા જઈએ તો?’ રસ્તામાં હું આલ્પર્ટને પૂછું છું.

‘ખૂબ સરસ. ચાલ જઈએ. એની વાતોનો રંગ પાછો જમશે.’ આલ્પર્ટ કહે છે.

અમે બાણુતા તારે બેઠરની દુકાને અમે સારો એવો વખત કાઢ્યો છે. તેની દુકાનેથી ગમે તે ચીજ ખરીદી શકાય. નોટબૂક, ચિત્રકામનાં સાધન, પતંગિયા પકડવાની જાળ, પોરતની ટિકિટનો સંગ્રહ, એલ્જીબ્રાની ગાઇડ બધું જ ત્યાંથી મળે. અહીં જ સૌથી પહેલાં અમે ચોરીછૂપીથી સિગારેટ પીતા શીખ્યા હતા. ને શહેરી નિશાળમાં ભાગતી છોકરીઓ સાથેની પ્રથમ મુલાકાત પણ અમે અહીં જ કરતા. તે અમારો બારે વિશ્વાસુ જણુ હતો.

અમે તેની દુકાનમાં જઈએ છીએ. કટલાક છોકરાઓ પોતાની હથેળીમાં એકદમ સિગારેટ સંતાડી દે છે. અમે ધીમેથી હસીને ગંભીર બની ઊભા રહીએ છીએ. અમારે શું જોઈએ છે તે એક છોકરી આવીને પૂછે છે.

‘હેર બેઠરનું થોડું કામ છે’ હું કહું છું.’

‘તમારે જોણું હોય તે હું આપું તો? તે કહે છે.’

‘ના બહેન, તું જરા બેઠરને જ બોલાવી લાવને!’

છોકરી નય છે ને અમે પાયજામાના ખિસ્સામાં હાથ નાખી જરા વટથી ઊભા રહીએ છીએ. ઑફિસનું બારણું બંધડવાનો પરિચિત અવાજ આવે છે—ને બેકર દેખાય છે. ઠીંગણો, ભૂખરાને એવો જ લક્ષરવધર. તે જરાક આંખ ચૂંચી કરે છે ને પછી અમને ઓળખી નય છે.

‘ઓહો! અરખોડ ને ટ્રોસ્કે! પાછા આવી ગયા કે?’ તે કહે છે.

‘હા.’ તેની જીભના વહેવાની રાહ જોઈ અમે તરત કહીએ છીએ.

‘ખૂન મળનું તમારે શું જોઈએ છે?’ તે પૂછે છે, ‘સિગારેટ!’

અમે ખંચકાઈને ઊભા રહીએ છીએ. અમારે તો કાંઈ ખરીદવું જ નહોતું. અમારો એવો વિચાર જ નહોતો.

‘હા,’ છેવટે હું કહું છું, ‘દસ આપજો.’

તે સિગારેટ આપી ચાલતો થાય છે. ‘ઠીક, વળી ફરી મળશું ત્યારે.’ તે કહે છે. અમે ક્ષણભર ત્યાં જ ખોડાઈને ઊભા રહીએ છીએ. થોડાં પગલાં આગળ વધી, ઊભો રહી બેકર પૂછે છે, ‘કેમ કાંઈ ભૂલી ગયા?’

‘ના, ના.’ જવાબ આપી અમે રવાના થઈએ છીએ. ‘આપણે જરા ફરવા નીકળ્યા હોઈએ એમ જ તેને લાગ્યું લાગે છે.’ બહાર નીકળ્યા પછી હું કહું છું.

‘શહેરી ઉંદરડો સાલો!’—આલ્મર્ટને તેનામાં રસ નથી રહ્યો.

અમે લટાર મારીએ છીએ ને વિલીને ત્યાં જઈ બેરેક તરફ બિપડીએ છીએ.

રસ્તામાં વિલી એકદમ એક તરફ ફરકો મારે છે. હું પણ એમ જ સરકી જઈ છું. ધસી આવતા બોમ્બનો સૂસવાટો સંભળાય છે—ને પછી અમે ચારે કાર જોઈ હસી પડીએ છીએ. એ તો ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેનનો અવાજ હતો.

એક મોટા ખંડમાં જ્યુપ અને વેલેન્ટીન એકલા પડી ગયા જેવા બેડા છે. જેડન પાછો આવ્યો લાગતો નથી. હજુ એ વેસ્પા-ગૃહમાં જ રહે છે. અમને જોઈને જ્યુપ ને વેલેન્ટીનના ચહેરાઓ સંતોષથી પ્રકાશી રહે છે. હવે તે પાછી સ્કેટની રમત રમી શકશે.

આટલા વખતમાં જ્યુપ સેનિકાનો કાઉન્સિલર બની ગયો છે. તેણે જાતે જ પોતાને એ પદે સ્થાપી દીધો છે. અને અડીં ખેરેકમાં એટલી ધમાલ રહે છે કે તેનું એ પદ અત્યાર સુધી સુરક્ષિત છે. થોડા વખત માટે તેને એ કામ લાગશે. કારણ કે તેના પોતાના ધંધાનાં બારણાં વસાઈ ગયાં છે. કાલોમાં જે સોલીસીટરને ત્યાં તે કામ કરતો તેણે લખી નાખ્યું છે કે તેના કરતાં હવે સ્ત્રીઓ વધારે સારું ને સરવું કામ કરે છે. અને આટલો વખત લશ્કરમાં રહ્યા પછી જ્યુપ ઑફિસના કામ માટે નાલાયક પણ અચૂક બની ગયો હશે. જ્યુપને તેનો બારે વસવસો છે. તે કહે છે કે જમાનો સખત આવ્યો છે. ઊજળું ભવિષ્ય ઇચ્છીએ.

‘અત્યાર સુધી માણસે પ્રાસિયનોને સાફ કરવામાં જ જિંદગી કાઢી અને હવે પોતે જાતે નબી શકે તોય પાડ માનો ને ! ખેર, એ બધું એકનું એક છે.—હું અદાર મોહું છું, ‘જ્યુપ ખેદભર્યા અવાજે કહે છે. રમતની પહેલ આ વખતે તેણે કરી છે.

વિલી પાસે પાનાં સારાં આવ્યાં છે. ‘વીસ ! હું તેના વતી મોહું છું. ‘અને વેલેન્ટીન તુ ?’

તે ખલા હલાવી કહે છે ‘ ચોવીસ. ’ જ્યુપ ચાલીસ ખોલે છે ત્યાં દાલ ધોગર આવે છે.

‘ મનમાં થયું કે અંદર આવીને જોઉં તો ખરો કે તમે શું કરો છો ? ’ તે કહે છે.

‘ એટલે આખો એમ ને ? ’ વિલી હેત ઊભરાઈ જતું હોય એવા સ્વરે કહે છે ને લાંબો થઇને આરામથી બેસે છે.

‘ બેરેક જ સિપાહીઓનું ખરું ઘર છે. ઠીક, મારા એકતાલીસ. ’

‘ છેંતાલીસ ’ વેલેન્ડીન દઢતાથી આગળ વધે છે.

‘ અડતાલીસ, ’ વિલી સામો ગરજે છે.

‘ હાય ખરા ! આ ઝોછી ખીટ ન કહેવાય ! ’ અમે સૌ નજીક નજીક ખસીએ છીએ. વિલી દહેરથી એક પેટી તરફ નમે છે ને મને છાની રીતે સરનો એકો ખતાવે છે. પણ વેલેન્ડીન જોરમાં છે.

અહીં બેરેકમાં મોકળાશ ને સ્વચ્છતા પુષ્કળ છે. ટેબલ પર એક મીણુખત્તી સળગે છે ને તેના ધ્રુજતા તેજમાં પથારીઓના પડછાયા ઝાંખા કળાય છે. જ્યુપે ક્યાંયથી મેળવેલ મઠા પર અમે સાથે હાથ મારીએ છીએ. પોતાનો ભાગ બેચોનેટની અણી પર અક્ષાવી તે મોંમાં ઓરે છે. અમે સંતોષથી આવીએ છીએ.

‘ પચાસ ’, વેલેન્ડીન કહે છે.

ખારણું ધડાકનારું જોરથી ઊઘડે છે ને જોડન દોડતો અંદર આવે છે. ‘ સી—સી—’ તે જીભના લોચા વાળે છે ને ઉશ્કેરાટમાં તેને લયઠંકર ઉધરસ આવે છે.

‘ શું રાંડે તારા પૈસા ધૂતી લીધા ? ’ વિલી સહાનુભૂતિથી પૂછે છે.

તે માયું ધુણાવે છે. ‘સી—સી.’

‘જરાક ખમી જા!’ વિલી હુકમભર્યા અવાજે જૂમ પાડે છે.

જેડન કૂદકા મારી ટટાર ખની ઊભો રહે છે. તેની ઉધરસ ક્યાંય ચાલી જાય છે.

‘સીલીંગ—મેં સીલીંગને જોળા કાઢ્યો છે’, તે હરખની કિંકિયારી પાડી રહે છે.

‘ઝોકરા, જો જોડું બોલ્યો છે ને તો ટાંટિયો ઝાલીને આ ખારીમાંથી ફગાવી દઈશ’, વિલી ગરજે છે.

સીલીંગ અમારી ટુકડીનો સાજું-ટ મેજર હતો. પહેલા નંબરનો ગઈયો. બળવો થયો ત્યારે બે મહિના પહેલાં જ તેની બદલી થઈ ગઈ હતી એટલે તેનો હજુ સુધી અમે પત્તો નહોતો મેળવી શક્યા. જેડન કહે છે કે, ‘તે ‘કોનીગ વીલ્હેલ્મ’ નામની એક હોટેલ ચલાવે છે ને ખૂબ સરસ ખીર રાખે છે.’

‘ચાલો જઈએ’, હું જૂમ પાડું છું ને અમારું લશ્કર ઊપડે છે.

‘પણ ફ્રીડીનાન્ડનું વગર નથી જાવું’, વિલી કહે છે. ‘તેને પહેલાં સોધી કાઢવો જોઈએ.’

સ્કોડરની બાબતમાં સીલીંગ સાથે ફ્રીડીનાન્ડને એક હિસાબ પતાવવાનો છે.

કોસોલના ઘર પાસે અમે સિસોટી વગાડી તેને બોલાવીએ છીએ. તે ધસમસાટ કરતો ખારીએ આવે છે.

‘તમને થઈ ગયું છે શું? ને આ રાત વખતે? અખર છે ને કે હું પરણેલો માણસ છું?’ તે ધૂરકે છે.

‘તેને માટે ઘણો વખત છે’, વિલી ખૂબ પાડે છે. ‘જલદી પગ ઉપાડીને નીચે આવ. અમે સીધીંમને ગોતી કાઢ્યો છે.’

ફરીનાન્ડને હવે વાતમાં રસ પડે છે.

‘સાચી વાત ?’ તે પૂછે છે.

‘હું અહીં ઊભો છું એટલી જ સાચી. ’ જેડન ખાતરી આપે છે.

‘ઠીક, હું આનું છું,’ તે કહે છે, ‘પણ મને અમથો અમથો બહાર તાણી જતા હો તો ભગવાન તમને સહાય કરે !’

હુક સ્ટ્રીટમાં દાખલ થતાં વેંત વિલી ઉશ્કેરાટમાં જ એક માણસને જોરથી ફેંટ મારી ઊઘો પાડી દે છે.

‘માતેલા સાંઠ સા...’ જમીન ઉપર પડેલો આદમી વિલીની પાછળ ખૂબ પાડે છે.

વિલી એકદમ પાછો ફરી પેલાની પાસે માફી મગાવે રહે છે. અમે બગીચો ચીરીને પીકા પાસે પહોંચીએ છીએ ‘કાનીંગ વીલ્હેલ્મ’ શબ્દ પર પીંછો ફેરવી હવે ‘એડેલવેઈસ’ નામ રાખવામાં આવ્યું છે. વિલી આરણના આગળિયા તરફ જાય છે.

‘થોડી વાર. ’ કાસોલ તેનો હાથ પકડી નરમ અવાજે કહે છે, ‘વિલી, જે મામલો બગડી જાય તો હું તો સાવ સાફ કરવામાં આવું છું. એ બરાબર છે ? તારો કોલ આપ !’

‘તારી વાત બરાબર છે, ’ વિલી સંમત થાય છે ને આરણ પોલી નાખે છે.

થોંઘાટ ને ધુમાડાના ગોટા પાછળથી આવતો પ્રકાશ અમને એટલા દોડે છે એક બજવૈયો ‘ધ મેરી વીડામાં’ કૂચગીત જોરશોરથી

વગર છે. નળની ચકલી પાસે છોકરીઓ ખાલી પ્યાલા વીંછળે છે, બોકાનું ટાળું તેમની આસપાસ ઊભું છે ને ઠઠામશ્કરી ચાલે છે. પાણીના રેલા ન્યાં ત્યાં ચાલ્યા જાય છે ને તેમાં ચહેરાઓના બચ્ચ ને બેડાળ પ્રતિબિંબ પડે છે.

અમે અંદર દાખલ થઈએ છીએ, ‘ જો પણે રહ્યો’, વિલી કહે છે.

બાપો ચડાવી બટન વગરના ખમીસે, પરસેવે નીતરતો પીકાનો માલિક થડા પાસે ઊભો છે. તે તેના જડા હાથથી સોનેરી ને બદામી રંગના ખીરની ધાર કરી પ્યાલાઓ ભરી રહ્યો છે. તે ઊંચું જુએ છે ને તેના ચહેરા પર ફિક્કું, પરાણે કરવું પડતું હાસ્ય છીડી આવે છે. ‘ હલ્લો ! તમે અહીં આ ! શું જોઈએ કંઈ કે નરમ ? ’

‘ જરા હળવો, હેર સાર્જન્ટ મેજર ! ’ જોડન જવાબ આપે છે.

તે અમને આંખથી મળે છે.

‘ સાત, ’ વિલી કહે છે.

‘ સાત, ’ તે ફર્ડીનાન્ડ તરફ જોઈ ઉમેરે છે. ‘ છ અને કોસોલ પણ ! ’

ફર્ડીનાન્ડ થડા પાસે જાય છે. બે હાથ વડે તેની કિનાર તરફ તે નમે છે. ‘ સીલીંગ, તારી પાસે રમ છે ? ’

સીલીંગ પોતાની પાછળ રહેલા નીકલના પંપના હાથાઓ તરફ નમી મોઢામાંથી શ્વાસ મૂકતાં કહે છે.

‘ રમ ? હા જ તો, મારી પાસે રમ છે. ’

કોસોલ તેના સામે જુએ છે, ‘ મને બરાબર ખ્યાલ હોય તો તને એના તરફ પક્ષપાત પણ છે. નહિ ? ’

સીલીંગ ફેટલાક પ્યાલાઓમાં કાગનેટ પાન્ડી ઠાલવી રહ્યો હોય છે. ‘હા, સાચું કહો તો મને એ ખૂબ ગમે છે.’

‘તને એકવાર તેની ખૂબ તલબ લાગી હતી એ યાદ છે?’

‘ના, કંઈ ખબર નથી.’

‘પણ મને ખબર છે.’ વાડીના મોલ માથે આખલો બોલો હોય તેમ ફરડીનાન્ડ થડા માથે બોલો રહી ગરજે છે.

‘કાંઈ દી, સ્કોડરનું નામ સાંભળ્યું છે?’

‘સ્કોડર! ખૂબ સામાન્ય નામ છે, સ્કોડર’ સીલીંગ કહે છે. તે તરાપ મારવા જાય છે. કાસોલ આ કેમે કરી સહન કરી શકે તેમ નથી, પણ વિલી તેને પકડીને ખુરશીમાં બેસાડી દે છે. ‘પહેલાં પી તો લે!—સાત હળવા ગ્લાસ!’ તે ઓર્ડર આપે છે.

કાસોલ શાંત છે અમેટેબલ આસપાસ ગોઠવાઈ જઈએ છીએ. સીલીંગ પોતે જ પ્યાલા ભરીને લાવે છે. ‘ગુડ હેલ્થ?’ તે કહે છે.

‘ગુડ હેલ્થ!’ જેડન કહે છે તે અમે પીવામાં પડીએ છીએ. ‘છે ને અહીંયાં હું નહોતો કે’તો?’ જેડન પાછળ નમી ઉમેરે છે.

સીલીંગની પાછળ ફરડીનાન્ડ જોઈ રહ્યો છે. ‘હે ભગવાન?’ તે ગણગણે છે, ‘સ્કોડરને જ રાતે દાટ્યો ત્યારે રમની કેવી દુર્ગંધ આવતી હતી એનો વિચાર કરતાં જ—’ તે અધવચ્ચે અટકી જાય છે.

‘હવે એમને એમ આવતો નહિ,’ જેડન હળવેથી કહે છે.

કાસોલના અધૂરા શબ્દોએ જાણે એક જીર્ણ પડદાને હટાવીને સ્મરણની ભૂતાવળને જાગતી કરી છે. આ ધુમાડાથી ભરપૂર હવામાં એ સ્મરણો જીવતાં બનીને આંખો યોળી ફરે છે.

કોસોલને અને સીલીંગને બનવું તો નહિ જ. પણ ૧૯૨૮ના ઓગસ્ટ પછી બને કદા દુસ્મતો બની ગયા. ત્યારે અમે મોખરા પાછળની એક ભાંગેલ ખાઈમાં પડ્યા હતા ને આખી રાત કમરો ખોલવાનું કામ કરવું પડતું. જમીનમાંથી પાણી એકદમ ભરાઈ જતું એટલે અમે વધારે ઊંડું ખોદી ન શકતા. આખરે ગોડણ સુખી કાદવમાં દટાઈ કામ કરવું પડતું.

બેથક વેસલિંગ અને કોસોલ કપરના ખાડાની બાબુઓ સરખી કરતા હતા અને બાકીના અમે એક પછી એક શખને કપર તૈયાર થઈ રહે ત્યાં સુધી હારમાં ગોડવતા હતા. અમારા વિભાગનો કારપોરલ આલ્બર્ટ ટ્રોસ્કે શખ ઉપરની ઓળખાણની પતરીઓ એકઠી કરતો હતો.

કેટલાક શખના ચહેરાઓ કોલનાઈને કાળા પડી ગયા હતા. કેટલાક પાણીમાં પડી ફૂલી ગયા હતા. એક શખ તો અમને જમીન પર ચતુષ્પાટ પડેલું મળ્યું, એને ઉપાડ્યું ત્યારે જ ખપર પડી કે એમાં યુનિકોર્ન સિવાય કંઈ બાકી નથી રહ્યું. એટલું એ ફૂલી ગયેલું. એની ઓળખાણની પતરી પણ ગૂંચ થઈ ગયેલી. તેના પાયબમાં પરના થીંગડાથી જ અમે તેને ઓળખી શક્યા. તે લેન્સ કોર્પોરલ ગ્લેસર હતો તેનામાં કંઈ વજન જ નહોતું. કારણ કે તેના અડધા ઉપરના ભાગનો તો પતો જ નહોતો.

છૂટાજવાયા હાથ પગ માથાં મળતાં તેને અમે બુદ્ધા વોટર-પ્રૂફ પર મૂકતા ગ્લેસરને લાવ્યા પછી બેથક કહેલું : ' આટલા બસ, વધારે હવે કપરમાં નહિ મારી શકે. '

અમે કાળી ચૂનાના કેટલાક કોથળા ખેંચી લાવ્યા ને જ્યુપ પાવડા વતી તેને ખાડામાં વેરવા માંડ્યો. મોકસ વેઈલ ક્યાંકથી થોડા કોસ ઉપાડી લાવ્યો. ત્યાં અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે અંધકારમાંથી

સાઈન્ટ મેનર સીલીંગ આવતો દેખાયો. કફેન વખતે પ્રાર્થના કરવા માટે કોઈ પાદરી હાજર નહોતો અને અમારા બંને અફસર માંદા હોવાથી તેને મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેને એ ગમતું નહોતું લાગતું. એક તો લોહી દેખીને બડકે એવો સ્વભાવ ને પાછું સ્થૂળ શરીર ! ઉપરાંત તે રતાંધળો પણ હતો. ને અધારામાં તો બાગ્યે જ ભાળી શકતો. આટલા વાનાં ભેળાં થયાં એમાં ભગવાનને કરવું છે તે કબરના કાંઠા પર જ તેણે પગ મૂક્યો ને અંદર ખાખક્યો.

જેડન ખડખડાટ હસી પડી દબાતે અવાજે બોલ્યો, ‘ પાવડો લાવો, છોકરાઓ ! એને પાવડાથી અંદર પૂરી દો ! ’

થયું એવું કે એ સ્થળે જ કોસોલ અંદર ખોદતો હતો ને સીલીંગ બરાબર તેના માથા પર પડ્યો-પાંચ મણુ માંસનું જીવતું-જગતું વજન ! કોસોલ રાતોપીળો થઈ ગયો. તેણે સાઈન્ટ મેનરને ઝાળખ્યો પણ લક્કરનો એ જૂનો જોગી તેનાથી ગભરાય કે શેહ ખાય તેમ નહોતું.

સીલીંગે જાલા થઈ કોસોલને ગાળો દેતા માંડી. એક તો પોતાને જ વાગ્યું હતું. તેમાં ઉપરથી ગાળો સાંભળી કોસોલનો મિનન જયો ને તેણે ફાર્જ એમ સીલીંગને ઠમકોર્યો. બેઈક વચમાં પડ્યો. ત્યાં ઉપરથી વિલી પણ કોસોલની મદદે કૂદી પડ્યો. અણપૂરી કબરના ખાડામાંથી બચકર બરાડા પડવા લાગ્યા.

‘ બંધ કરો ! ’ અચાનક કાઢતો અવાજ આવ્યો. અવાજ શાંત હતો છતાં તરત જ કોલાહલ શમી ગયો. શ્વાસની ધમણ સાથે સીલીંગ માંડ માંડ કબરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેનો યુનિફોર્મ ચૂનાથી ઘોળો થઈ ગયો હતો. સફેદ ખાંડના રમકડા જેવો તે લાગતો હતો. તેની પાછળ કોસોલને બેઈક પણ એમ જ બહાર આવ્યા.

કચરને મથાળે લાકડીના ટેકા પર નમીને લડૂવિંગ ધ્રેયર ઊભો હતો. બે મોટા ઓવરકોટ લાદીને તે અત્યાર સુધી આઈના પ્રવેશ દ્વાર પાસે ખુલ્લામાં પડ્યો હતો. મરડાનો પહેલો સખત હુમલો ત્યારે તેને થયો હતો.

‘ શું થયું ? ’ તેણે પૂછ્યું. એકીસાથે ત્રણ જણ તેને કહેવા લાગ્યા. કંટાળીને તેમને અટકાવી તેણે કહ્યું: ‘ ગમે તેમ પણ તેમાં આટલી ધમાલ કરવાની શી જરૂર હતી ? ’

સાજન્ટ મેજરની ફરિયાદ હતી કે કોસોલે તેને છાતી પર લગાવ્યું હતું. આ સામે કોસોલ ફરી ઊઠ્યો બેઠ્યો.

‘ શાંતિ, ’ ફરી વાર લડૂવિંગે કહ્યું. પાછું વાતાવરણ ટાઢું પડ્યું.

‘ તે’ અધી ઓળખ પતરીઓ ભેળી કરી લીધી આલ્મર્ટ ? ’ તેણે પછી પૂછ્યું.

‘ હા, ’ દોસ્કેએ જવાબ આપ્યો ને ધીમેથી લડૂવિંગને કહ્યું ‘ સ્કોડર પણ એમાં સાથે છે. ’

એક ક્ષણ બંને એકબીજા તરફ તાકી રહ્યા. પછી લડૂવિંગે કહ્યું, ‘ ત્યારે એ કેદી તરીકે પકડાઈ ગયેલો નહિ કાં ? ક્યાં છે તે ? ’

આલ્મર્ટ તેને શખની કતાર તરફ દોરી ગયો. હું ને બ્રાગર તેમની પાછળ ગયા. સ્કોડર અમારો નિશાનિયો દોસ્ત હતો. આલ્મર્ટ એક શખ પાસે ઊભો રહ્યો. તેનું માથું શણિયાથી ઢાંક્યું હતું. ધ્રેયર ઊભો રહ્યો.

આલ્મર્ટ તેને આઘો ખસેડતાં કહ્યું. ‘ તેનું માથું ખુલ્લું ન કર લડૂવિંગ ! ’

ધ્રેયર પાછળ ફરી શાંત અવાજે ફક્ત એટલું જ બોલ્યો: ‘ આલ્મર્ટ ! ’

સ્કોડરના શરીરના ઉપલા ભાગમાંથી કાંઈ વરતી શકતું ન હતું. સપાટ લાકડા જેવું શય પડ્યું હતું ને ચહેરા પર દાંતની બત્રીસીવાળા ખાડાથી જ મોઢાની કદપના થઈ શકતી.

એક શબ્દ બોલ્યા વગર બેયરે માથું પાછું ઢાંકી દીધું. કાસોલ બોલતો હતો તે દિશા તરફ આંખ કરી તેણે પૂછ્યું. ‘તે બણે છે?’ આલ્બર્ટ માથું ધ્રુણાવી ના પાડી.

‘સાન્ડ મેનર ચાલ્યો બપ તે બેજે; નહિ તો પંચાત થશે.’

સ્કોડર ફીડીનાન્ડનો મિત્ર હતો. અમને એ બેઈ અચરજ થયું. કારણ કે ફીડીનાન્ડથી સાવ ઊંચડી રીતે સ્કોડર એક બાળક જેવો જ હતો. નાનુક ને કામળ. છતાં ફીડીનાન્ડ માતાની જેમ તેની સંભાળ રાખતો.

અમારી પાછળ કેાઈ હાંફતું બિલું હતું. સીલીંગ અમારી પાછળ આવ્યો હતો અને ત્યાં આંખો ફાડીને બિભો હતો.

‘આવું મેં આખી જિંદગીમાં નથી જોયું. તે થોથરાતાં બોલ્યો, ‘કેમ થયું હશે આ?’

કેાઈએ જવાબ ન આપ્યો. ખરી રીતે તો આઠ દિવસ પહેલાં સ્કોડર રજા ઉપર ઘેર ગયો હોત પણ સીલીંગને કાસોલ પર તેને દાઝ હતી એટલે તેણે એને રોકી પાડેલ. આજે તેના હાથમાંથી છૂટીને સ્કોડર તો કાયમની રજા પર ઊતરી ગયો હતો.

અમે ચાલતા થયા. એ પણ સીલીંગનું મોઢું જોવું પણ અસહ્ય હતું. લડવિગ ફરીથી પોતાના મોઢા કોટ તળે લદાઈ ગયો. એક આલ્બર્ટ રહ્યો. સ્કોડરના શય તરફ તે ફાટી નજરે નિહાળી રહ્યો. વાઙ્ગાં પાછળથી ચન્દ્ર નીકળ્યો ને તેનું અજવાળું શય પર પથરાઈ

રહ્યું. સીલીંગનું સ્પૂળ શરીર આગળ ચાલ્યું. સાર્જન્ટ મેજરે નીચા વળીને તે ચહેરા પર જોયું. એક અકથ્ય ભયાનકતા ત્યાં કાળી ચીથ પાડતી થીજીને હિમ થઈ બેઠી હતી.

‘પ્રાર્થના સંભળાવી હવે ચાલ્યા જાઓ તો સારું?’ આલ્મટે દાઢાશથી કહ્યું.

સાર્જન્ટ મેજરે પોતાનું કપાળ લૂછ્યું, ‘મારાથી એ નહિ બને,’ તે ગણમણ્યો. દિલમાં ફડકો પેસી ગયો હતો. અમને પણ આવા અનુભવ થયા હતા. અઠવાડિયાઓ સુધી માણસને કાંઈ ન જણાય તે અચાનક કાંઈ નવી, અદીક વસ્તુના ભાર નીચે તેનું કાળજી દબાવા લાગે. પીળા ફક્ક ચહેરા સાથે સીલીંગ ખાઈ તરફ લથડિયાં ખાતો ચાલ્યો ગયો.

વરસાદ જોરથી પડવા લાગ્યો પણ તે પાછો ન આવ્યો. છેવટે લૂગવિગે તેના કામળા તળેથી ઉડાડવો પડ્યો. શાંત અવાજે તેણે પ્રાર્થના પૂરી કરી.

અમે શખને નીચે ઉતારવા માંડ્યાં. અમારી પાસેથી વેઈલ તેને નીચે બોમો રહી હાથમાં લઈ લેતો હતો. મેં જોયું કે તે ધૂજતો હતો. કાંઈ ન સમજાય તેમ એ બબડતો હતો. ‘તમારું વેર લેવામાં આવશે. વારંવાર એના હોઠ ફડકતા હતા. હું આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો.

‘તને થયું છે શું?’ મેં તેને પૂછ્યું. ‘તને ખબર છે કે આ કાંઈ પહેલા નથી. બધાનું વેર લેવા જઈશ તો તારું કામ રખડી પડશે.’ પછી તે શાંત થઈ ગયો.

અમે પહેલી હાર પૂરી કરી ત્યાં વેલેન્ટીન ને જ્યુપ એક રેલ-ચર સામે ઠેકા ખાતાં આવ્યા.

‘આ ખસોક હજી જીવતો છે.’ વોટરપ્રફને નીચે મૂકતાં જ્યુપ બોલ્યો.

તેના તરફ નજર ફેંકી કાસોલે કહ્યું, ‘પણ તેના માટે ઝાઝી-
વાર જોવી પડે એમ નથી લાગતું.’

રટ્ટેચર પર પડેલો માણસ ધડિયેવારે ડચકાં ખાતો હતો. તે
દરેક શ્વાસ સાથે તેના ગળામાંથી લોહી વહેતું હતું.

‘તેને બહાર લઇ જવાની કાંઈ જરૂર છે?’ જ્યુપે પૂછ્યું.

‘ત્યાં પણ એમ જ તે મરી જશે.’ તેના લોહી તરફ આંગળી
ચીંધી આલ્બર્ટ કહ્યું.

મેક્સવેલે તેની સારવારમાં પડ્યો ને અમે અમારું કામ શરૂ
કરી દીધું. હવે વેલેન્ટીન મને મદદ કરતો હતો. અમે ઝલેસરને નીચે
ઊતાર્યો. ‘અરે ભગવાન, તેની પત્નીનું શું થાશે?’ વેલેન્ટીનના
હોઠ ફફડ્યા.

‘જુઓ, હવે સ્કોડર આવે છે.’ વોટરબ્રૂકને સરકાવતાં
જ્યુપે કહ્યું.

‘તારું મોઢું બંધ કર!’ ઓગરનો ફૂતકાર સંભળાયો.

‘સ્કોડર!’ જ્યુપે વધારે મોટા અવાજે કહ્યું. તેના મનમાં
એમ કે ફીડીનાન્ડ આ જાણે છે.

‘મશ્કરી રહેવા દે મૂરખા! એ તો કેદ પકડાઇ ગયો છે.’

કાસોલનો ક્રોધથી ધુરમટભર્યો અવાજ આવ્યો.

‘એ જ છે ફીડીનાન્ડ!’ પડખે ઊભેલા આલ્બર્ટ ટ્રાસ્કેએ કહ્યું.

અમે સ્તબ્ધ બની ઊભા રહ્યા. કાસોલ મડદાંચો ભેળાં કરી
ઉપર આવ્યો. ટ્રાસ્કેનો પ્રકાશ ફેંકી શખને જોયું. ખૂબ નજીક નીચે
વળી તેણે બારીકાથી ચહેરાને નીરખ્યો.

‘સારું થયું કે સાન્નિટ મેજર આવ્યો ગયો’ કાલે ગણગણ્યો.

થોડી વાર અમે અચળ બિભા રહ્યા. કાસોલ ટટાર થઈને બોલ્યો, 'મને પાવડો આપો !' મેં તેને એક આપ્યો. અમે તો ખૂન જ થશે એમ ધારતા હતા પણ એ માત્ર ખોટવા મંડ્યો કાઠની એ મદદ લીધા વગર તેણે સ્કોડરની બુદી કબર ખોદી જાતે જ તેણે તેને અંદર પધરાવ્યો. સીલીંગનો વિચારેય ન આવે એટલો તેને આઘાત થયો હતો.

પરોઢિયું થતાં જાને કબર પૂરી થઈ ગઈ પેલો ધવાયેલો આદમી પણ ત્યાં સુધીમાં ખલાસ થઈ ગયેલ. એટલે તેને ય બાકીનાની સાથે અમે લઈ લીધો. બરાબર માટી દાખી દઈ અમે ઉપર કોસ ખોદી દીધો. એક કોપીંગ પેન્સિલથી કાસોલે એક કોરા રહેલ કોસ પર સ્કોડરનું નામ લખ્યું ને તેને મથાળે એક લોખંડનો ટોપ ટિંગાડ્યો.

લૂવિગ ફરી એકવાર આવ્યો. અમે શિરટોપ ઉતાર્યા ને ફરી પ્રાર્થના કરી. આલ્બર્ટ ફિક્કા ચહેરે બિભો હતો. નિશાળમાં સ્કોડર ને તે સાથે જ બેસતા પણ કાસોલની સ્થિતિ વધારે બાંધકર લાગતી હતી. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તે બાંગેલ હાથે બિભો હતો.

અજવાળું થયું ત્યારે નજીકના ભોંયરામાંથી સાન્ન્ટ મેન્નર બહાર આવ્યો. અમે ધાર્યું હતું કે તે ધણા વખતથી ગયો હતો. માઇલો છટેથી તેને રમની ગંધ આવતી ને હવે પાછળની હરોળો તરફ જવાનો તેનો ઇરાદો હતો. સીલીંગને જોતાં જ કાસોલ જોરથી તાડુક્યો. સારું નસીબે વિલી બાબુમાં જ હતો. તેણે ફૂદીને કાસોલને સખત રીતે પકડી લીધો. અમે ચાર જણાએ બેળા થઈ એને ઝાલી રાખ્યો ત્યારે તે દાખમાં રહ્યો. નહિ તો એ વખતે સીલીંગનું આવી બન્યું હતું. એક કલાક પછી એને માંડ બાન આવ્યું કે સીલીંગની

પાછળ પડવાથી અત્યારે તો પોતાના માટે જ મુશ્કેલી ઊભી કરવા જેવું છે. પણ સ્કોડરની કબ્બર પાસે સીલીંગ સાથે હિસાબ પતાવી લેવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી.

અત્યારે સીલીંગ ત્યાં સળિયા પાસે ઊભો છે ને તેનાથી થોડે જ દૂર કાસોલ બેઠો છે. પણ હવે બેમાંથી એક સૈનિક નથી.

ત્રીજી વખત પેલો બજવેયો ‘ધ મેરી વિરો’નું કૂચ ગીત ગાળવે છે.

‘ખીજી વાર ખાલા ભરી લાવજો દોસ્ત!’ જેડન ખૂમ પાડે છે. તેની નાની, ઝીણી આંખો ચમકે છે.

‘આવે છે,’ સીલીંગ ખાલા ભરી લાવતાં કહે છે. ‘ખુશ રહેો દોસ્તો!’

કાસોલ તેના સામે બવાં ચડાવીને જુએ છે.

‘તું અમારો દોસ્ત નથી.’ તે ધુસ્કે છે. સીલીંગ એક હાથમાં શીશી લઇ જાય છે. ‘નહિ? ઠીક ત્યારે એમ,’ કહી તે ચાલ્યો જાય છે.

હવે વિકી ઓક્ટર આપે છે. જેડન અરધો નશામાં આવી ગયો છે.

‘કેમ સીલીંગ, ધરડા ધુવડ!’ તે ખૂમ પાડે છે, ‘હવે સળ-બળ તો થઈ રહી ચાલ, એક ગ્લાસ અડાવ મારી સાથે’, પોતાના માથા ઉપરી અધિકારીની તે એટલી હૃદયપૂર્વક પીઠ થાપડે છે કે પેલો ગળે આવી જાય છે. એક વરસ પહેલાં તેણે આમ ક્યુ’ હોત તો કોર્ટ માર્શલ થાત કે તેને ગાંઠાઓ સાથે જ મોકલી દેવામાં આવત.

કાસોલ ધડીક પોતાના ખાલા તરફ જુએ છે ને ધડીક સીલીંગ તરફ તાકી રહે છે. તે માથું હલાવે છે.

‘પહેલાંના જેવો હવે તે નથી રહ્યો, કેમ અન્ડર?’ ને

મને પણ એમ જ લાગે છે. હું તો સીલીંગને આ રીતે જોળખી પણ ન શકું. મારા મનમાં તેની નોટબૂકને તેના યુનિક્સર્મની એવી ઘડ બેસી ગઈ છે કે આ ખામીસમાં ને હોટેલમાલિક તરીકે તે કેવો લાગે તેની મેં જાણ્યે જ કલ્પના કરી હશે. અને હવે તે ખાલા ભરી ભરીને દોડે છે ને જેને મન જોડનની કશી કિંમત નહોતી તે જ એને પોતાનો વાંસો થાપડવા દે છે. પેલો તેને, ‘કેમ છોકરા! જૂની ઘૂંસ!’ કહે છે તે પણ સહન કરી લે છે. જહનમમાં જય બધું. દુનિયા સાવ પલટી મઈ લાગે છે.

વિલી કાસોલને ઉશ્કેરવા એક ઘોંઠા મારે છે.

‘મને ખતર નથી વિલી. પણ મને તેને મારવાનું મન જ થતું નથી. એ જે રીતે દોડીને વસ્તુઓ આપે છે એ તો જો!’ કાસોલ કહે છે.

જેડન ઓડર આપ્યા જ કરે છે. પોતાના હુકમથી તેને ઉપરીઅધિકારી હડીઓ કાઢે તેમાં તેને ભારે મોજ પડે છે.

સીલીંગે પણ બહારની દુનિયા ઠીક જોઈ કાઢી છે. તેનું છુલડોગ જેવું માથું ડાલે છે. થોડું દારૂના નશામાં ને થોડું વેપારના તડાકાના આનંદમાં.

‘આપણે ફરી મિત્રો બનીએ ને હું તમને લડાઈ પહેલાંના અચ્છો રમ ચખાડીશ.’ સીલીંગ આવીને કહે છે.

‘શું ચખાડીશ?’ કાસોલ કડકાઈથી કહે છે.

‘રમ, હજી મારી પાસે કપાટમાં થોડા પડ્યો છે.’ તે નિર્દોષ બાવે કહે છે ને લેવા જાય છે.

કાસોલને કાઢએ મોઢા પર જ ચોડી હોય તેમ લાગે છે. તે એની પાછળ સળગતી આંખે જોઈ રહે છે.

‘તે એ વિષે બધું ભૂલી ગયો લાગે છે ફીનાન્ડ!’ વિલી કહે છે, ‘નહિ તો આવી હિંમત તે ન કરત.’

સીલીંગ આવીને પ્યાલા ભરે છે. કાસોલ તાકી રહે છે.

‘એક વખત રમ પીછંને માત્ર ભડકથી જ તું બેહોશ થઈ ગયો હતો તે યાદ છે? મડદા ઓળખવાની કાટડીનો ત્યારે તું ચોકીદાર હતો?’

સીલીંગ તેને શાંત પાડવા હાથ જોડો કરે છે: ‘એ તો ધણી વખત પહેલાં હવે તેનું શું છે?’

ફીનાન્ડ પાછો શાંત થઈ જાય છે. સીલીંગ જો જરાક અછડતું વાક્ય બોલે તો મજા શરૂ થાય. પણ આ ઢળી પડતી વાણીથી એ પાકો નિશ્ચય નથી કરી શકતો.

જેડન પ્રસંશાથી પોતાના પ્યાલાને હલાવે છે. અમે પણ ધૂંટડા ભરીએ છીએ. રમ સારો છે તેમાં શંકા નથી.

કાસોલ પોતાના પ્યાલાને ધક્કો મારી ઢાળી નાખે છે.

‘અરે શું કરે છે!’ જેડન ખૂબ પાડે છે, ‘તારે પીવો નહોતો તો મને આપી દેવો તો!’ આંગળીથી તે બની શકે એટલો બચાવવા જાય છે પણ એ ઝાઝો નથી.

ધીરે ધીરે જગ્યા ખાલી થતી જાય છે.

‘બંધ કરવાનો સમય થયો છે. સફ્ફરો!’ સીલીંગ કહે છે અને બારીનું બારણું બંધ કરે છે.

‘કેમ ફીનાન્ડ!’ હું કહું છું. તે માથું ધુણાવે છે. તેનું

ફિલ જ ના પાડે છે. પેલો જાડો હોટલ માલિક, પેલો વેપાર ખરેખરે સીલીંગ છે જ નહિ. !

સીલીંગ અમારે માટે બારણું ઉઘાડે છે. ‘ સલામ, સદ્ગૃહસ્થો. ’

‘ સદ્ગૃહસ્થો ! ’ જેડન બબડે છે. ‘ સદ્ગૃહસ્થો ! સુવર કહેતો એ. ’

કાસોલ લગભગ બહાર નીકળી ગયો છે. ત્યાં તેની નજર સીલીંગના પગ ઉપર જાય છે. હજી સુધી તેણે જૂના લશ્કરી બૂટ પહેયાં છે ને પાટલૂન પણ એ જ લશ્કરી સિલાઇનું છે. કમરથી ઉપર તે વીંશીવાળો છે કમરથી નીચે તે હજી સાઈન્ટ મેજર છે. એ બધું નક્કી કરી દે છે.

ફર્ડીનાન્ડ એકદમ પાછો ફરે છે. સીલીંગ પાછળ હઠે છે. કાસોલ તેનો પીછો પકડતાં ધૂરકે છે.

‘ હવે તેનું શું કરવું છે બોલ, સ્કોડર ! સ્કોડર ! સ્કોડર ! ઝાળખ છ એને ? ફૂતરા ! લેતો જ આ એક સ્કોડર વતી. ’ ડાબા હાથની એક સખત લાત તે સીધી મારે છે.

‘ સંયુક્ત કબરના અભિનંદન ! ’ તે ફરી લગાવે છે.

સીલીંગ છલંગ મારી નાસે છે—ને યડા પાછળથી હથોડો ઉપાડે છે ને કાસોલના મોઢા પર તે વાગે છે. પણ એની આંખ પણ ફરકતી નથી. ગુસ્સાથી તે લાલચોળ થઇ ગયો છે. સીલીંગનું માથું પકડી તે જોરથી યડા ઉપર અડાળે છે. કાચના કટકે કટકા થઇ જાય છે. બોરની નળી તરફ તે વળે છે. ‘ લે પી, લોહિયાળ રમના પીપ ! તારા કીચડમાં જ ડૂબી મર ! ’

સીલીંગની ગરદન પર બીર ઢોળાય છે. તેના બાંડિયા ને ખીચીઝમાં થઇ તે વહે છે. એને આંગે તેના કપડાં બલૂનની જેમ

ફૂલી જાય છે. સીલીંગ ગુરસાથી ખરાડા પાડે છે. આ વખતમાં આવો ખીર મળવો પણ મુશ્કેલ છે. છેવટે તે એક પ્યાલો પકડી શકે છે ને કાસોલની દાઢીમાં મારે છે.

‘હરામી’ વિલી બારણા પાસે ધ્યાન રાખવા બિભો છે ત્યાંથી ખૂમ પાડે છે.

અમારામાંથી કોઈ વચ્ચે પડતું નથી. આ કાસોલની બાબત છે. તેને સંતાવું પડે તો પણ એમાં મદદ દરવાનું અમારું કામ નથી. સીલીંગને કોઈ મદદ ન કરે એ જોવા પૂરતા અમે બિભો છીએ. પણ જેડને થોડા જ શબ્દોમાં આ વાત બધાને સમજાવી દીધી છે. એટલે કોઈ તેની વહારે ધાય તેમ નથી.

ફરીનાન્ડના ચહેરામાંથી ધખધખ લોહી નીકળે છે. હવે તે સાવ ગાંડો બની ગયો છે ને તેને એકદમ સપાટામાં લે છે. જડામાં એક ઠોસો મારી તેને એ નીચે પછાડે છે ને પેટ ભરાય ત્યાં સુધી તેનું માથું જમીન પર બટકાવે છે.

પછી અમે જઇએ છીએ. એક વેઈટ્રેસ તેના હાંકતા માલિક પાસે ધૂજતી બિભો છે.

‘તેને થોડાગાડી કરી ઇસ્પિતાલમાં લઈ જા!’ વિલી પાછળ ખૂમ પાડે છે. ‘મને તો બે ત્રણ અઠવાડિયાની વાત લાગે છે. કેસ કોઈ બહુ ખરાબ નથી.’

કાસોલ બાળકની જેમ ખીલ ખીલ હસે છે. તેને લાગે છે કે સ્કોડરનું વેર વળી ગયું.

‘મજા આવી,’ તે કહે છે: ‘પણ મારે હવે મારી પત્ની પાસે પહોંચી જવું જોઈએ. નહિ તો પાડોશીઓ શું ધારશે?’

ચાકપીઠ પાસે અમે છૂટા પડીએ છીએ. જ્યુપ અને વેલેન્ટીન

બેરેક તરફ જાય છે. ચાંદનીથી ઊંજળી પગથી પર તેમના ખૂટનો ખટખટ અવાજ થાય છે.

‘ મને તેમની સાથે જવામાં જરાય વાંધો નથી. ’ આદમનું અચાનક કહે છે.

‘ મને ખબર છે. ’ વિલી સંમત થાય છે. બેશક તે એના કૂકાનો જ વિચાર કરી કહે છે. ‘ અહીંનાં લોક છે જ એવાં ચૂગલી-ઝોર, તને નથી લાગતું ! ’

હું માથું હલાવું છું. ‘ હા, ને પાછું આપણે ફરીથી નિશાને બેસવાનું છે. હું ધારું છું કે... ’

અમે ઊભા રહી એકબીજા તરફ જોઈ રહીએ છીએ. નિશાને જવાના વિચારથી જ જેડનની રમૂજનો પાર નથી રહ્યો. હસતો હસતો એ વેલેન્ટીન ને ન્યુપ પાછળ ચાલ્યો જાય છે.

વિલી માથું ખજવાળે છે, ‘ આપણને જોઈને તેમને આનંદ થશે એમ તને લાગે છે? આપણે હતા એવા ડાહ્યાડમરા હવે રહ્યા નથી. ’

‘ આપણે તેમના વીર પુરુષોને વધારે મળતા હતા. પણ પસંદ કરવા જેવા નહિ. ’ કાર્લ કહે છે.

‘ હું તો હવે જે બેસ થશે તેનો જ વિચાર કરું છું, ’ વલી કહે છે, ‘ અમિસ્નાનમાંથી બહાર આવ્યો હોય એવો આપણો અત્યારનો સ્વભાવ ને એવું એવું કાંઈક તેઓ કહે છે ને? એ સ્વભાવનું શું થાશે ? ’

[૪]

જ્યારે અમને લક્ષ્મરમાંથી છૂટા કરવામાં આવ્યા ત્યારે અમને રાષ્ટ્રકો સાથે લઈ જવા દેવામાં આવી હતી. પોતાને ગામ પહોંચતાં

વેંત તે પાછી સુપરદ કરવાની હતી. એટલે અમે બેરેકમાં જઈને અમારા હથિયાર પાછા સોંપી દઈએ છીએ. એ જ વખતે અમને છૂટા કરતી વેળાનો પગાર મળે છે. માણસ દીઠ પચાસ ફાંક પગાર, પંદર ખાધા ખોરાકીનું બથ્થું ને તે ઉપરાંત એક મોટો કાટ, એક જોડ જોડા, એક જોડ નીચે પહેરવાનાં કપડાં ને એક યુનિફોર્મ—આટલું મળવાનું છે. એ સંઘળું લેવા અમે બેરેકના ઉપરના માથે ચડીએ છીએ. સામાનની વહેંચણી કરનાર રખેવાળ અમારા તરફ બેઠકારીથી જોઈ રહે છે. ‘તમારે વાસ્તે જ આગ્યા લાગે છે ?’ તે કહે છે.

વિલી બધી ચીજવસ્તુ ઊથલાવીને જુએ છે. પછી મોટા વડીલની ઢબે કહે છે: ‘એય જરા સાંભળ, આ સામાન તો નવા બરતી થયેલા માટે રાખજે. બાવા આદમના વખતની આ પેદાશ લાગે છે. અમને જરા નવા બતાવ !’

‘ખીજ છે જ નહિ.’ પેસો ભાર દઈ ને કહે છે.

‘એમ ?’ વિલી થોડી વાર વિચારકરી ખિસ્સામાંથી સિગારેટનું પાકીટ કાઢી કહે છે, ‘સિગારેટ પીએ છે ને ?’

રખેવાળ પોતાનું બોડિયું માથું ધુણાવે છે.

‘ત્યારે તમાકુ ખા છ ?’

‘ના.’

‘સારું. એકાદ પ્યાલી ?’

‘એ પણ પીતો નથી.’

‘ઠીક, ત્યારે તારા નાક ઉપર એકાદ બે લગાવી દીધા વિના છૂટકો નથી.’ વિલી બલા માણસની જેમ કહે છે. ‘ગમે તેમ પણ નવો સામાન લીધા વિના અમે અહીંથી ખસવાના નથી. આપ છ ને ?’

સારે નસીબે એ જ પળે જ્યુપ આવે છે. સૈનિકોનો કાઉન્સિલર હોવાથી તેનું કાંઈક વજન પડે છે. રખેવાળ તરફ આંખનો ઇશારો કરી તે કહે છે. 'મારા દોસ્તો છે હેનરીક, ખૂબ જૂના દોસ્તો ! અંદરના ઓરડામાં લઈ જઈ તેને બીજો સામાન બતાવ. કેમ, બતાવીશ ને ?'

રખેવાળનું મોઢું ચમકે છે, 'તંઈ મને પહેલાંથી કેમ ન કીધું ?'

અમે તેની વાંસે પાછળના ઓરડામાં જઈએ છીએ. ત્યાં નવી બીજો ટિંગાય છે. અમે એકદમ જૂના ગાભાં કાઠી નાખી નવાં કપડાં પહેરી લઈએ છીએ. વિલી માગણી કરે છે કે તેને બે કોટ જોઈશે. અને કારણમાં ઉમેરે છે કે તેનું લોહી પાતળું બહુ પડી ગયું છે. એટલે એક કોટથી નહિ ચાલે. રખેવાળ આનાકાની કરે છે જ્યુપ તેનો હાથ પકડી તેને એક ખૂણામાં લઈ જાય છે ને ખોરાકીના બથ્થાં વિષે વાત કરે છે. બંને પાછા ફરે છે ત્યારે રખેવાળ શાંત પડી ગયો હોય છે.

વિલી ને જોડને સારી પેઠે તબિયત જમાવી છે તે એના તરફ જોઈ કહે છે: 'બહુ સારું. મારે તો બધું સરખું છે. કેટલાક તો પોતાનો સામાન બેગો કરવાની પથ્થુ તરફી નથી લેતા. એમને ૫ પૂરતું મળી ગયું હશે. ખેર, મારે તો એક વસ્તુ જોવાની કે મારું પત્રક બરાબર હોતું જોઈએ.'

અમને દરેક ચીજ મળી ગઈ છે તેની અમે સહી કરીએ છીએ.

'થોડી વાર પહેલાં તમે કાંઈક સિગારેટ વિષે કહેતા હતા ને ?' રખેવાળ વિલીને પૂછે છે.

વિલી દિંગ થઈ જાય છે. પછી સિગારેટનું પાકીટ કાઢે છે.

'ને તમારું ખાવાનું ?' પેલો ચોટે છે.

વિલી પાટલુનના ખિસામાં હાથ નાખી કહે છે. ‘પણ હું ધારું છું કે તું દારૂ તો નથી જ પીતો કાં?’

‘ત્યારે સાચી વાત તો એ છે કે’, રખેવાળ જ્ઞાતિથી કહે છે, ‘ઠાકતરે મને એ જ વસ્તુની ખાસ જલામણ કરી છે. ખરું જોતાં હું રહેજ નખજો છું. તમે શીશો અહીં જ મૂકતા જાઓ ને?’ ‘અરવી મિનિટ’, વિલી કહે છે. તે શીશાનું ઢાંકણ ઉઘાડી એક મોટા ઘૂંટડો ભરે છે—ઢેલે કાંઈક તો બચાવી લેવાની આશાથી. પછી અવારુ બની જોઈ રહેલા રખેવાળના હાથમાં એ અર્ધો ખાલી શીશો આપી દે છે. એક ક્ષણ પહેલાં એ જલોજલ ભર્યો હતો.

ન્યુપ બેરેકના દરવાજા સુધી અમારી સાથે આવે છે. ‘અહીં મારી સાથે બીજું કાણ છે ખબર છે?’ મેક્સવેઇલ પણ સૈનિકાની કાઉન્સિલમાં છે.

‘તેને થોડ્ય જ જગ્યા છે. મારે કહેવું પડશે કે ધધો તો મજનો ને સુવાળો—છે,’ કાસોલ કહે છે.

‘ચાલે છે.’, ન્યુપ કહે છે, ‘વેલેન્ટીન ને હું હમણાં તો સાથે છીએ. તમારે કાંઈ જોતુંકારવતું હોય—રહે પાસ ને એવું—તો એ બંદાના હાથમાં જ છે હો! જૂલતા નહિ.’

‘ત્યારે મને એક પાસ દે,’ હું કહું છું, ‘એડોલ્ફને આવતી કાલે જઈ મળી આવું તો ખરો?’

તે એક ચોપડી કાઢી પાસ ફાડી આપે છે. ‘તારું નામ એમાં જારી દેજે. તું સેકન્ડમાં જ મુસાફરી કરે છે કાં?’

‘ચોક્કસ વળી.’

દરવાજા બહાર જાયો રહી વિલી પોતાનો મોટો કાટ ઉતારે છે. તેની નીચે તેણે બીજો પહેર્યો છે.

‘બોજે કાંઈ હરામી એ લઈ જઈને પાછળથી વેંચી મારે તેના કરતાં મેં જ કાટ ઉપાડી લીધો એ સારું ક્યું,’ તે કહે છે ‘ને ખરી રીતે તો હું જ એનો હકદાર હતો. કાંઈ ઓછી વાર હાડકાં ભંગાવ્યાં છે ?’

અમે આગળ ચાલીએ છીએ. કાસોલ કહે છે કે આજે તે પોતાનું કબૂતરનું પાંજરું સમું કરવાનો છે, લડાઈ પહેલાં તે કબૂતર ઉછેરતાં ને હવેથી એ પાછું શરૂ કરવાનો છે. મોખરા પર પણ તેની આ જ એક ઉમેદ હતી.

‘અને પછી શું કરીશ ફીડીનાન્ડ ?’ હું પૂછું છું. ‘કામ ગોતીશ,’ તે કહે છે, ‘હું પરણેલો માણસ છું એ ખબર છે ને ? ખીચડું મેળવ્યા વિના કાંઈ છૂટકો છે ?’

અચાનક સેસ્ટમેરીના દેવળ તરફથી બંદૂકના બડાકા સંભળાય છે. અમે સાંભળી રહીએ છીએ.

‘રાઈફલ ને રિવોલ્વર અવાજ ઉપરથી તેમાં એ રિવોલ્વર હોવી જોઈએ તેમ લાગે છે,’ વિલી જાણકારની અદાથી કહે છે.

‘ગમે તેમ પણ ફ્લેન્ડર્સ કરતાં એ ક્યાંયે શાંત છે,’ જોહન મોજથી હસતાં ને પોતાના નવા જોડાને વાધરીથી ચકકર ચકકર ફેરવતાં કહે છે.

હું ઘેર જઈ મારો અરધો પગાર મારી માના હાથમાં આપી દઉં છું.

[૫]

લડૂવિગ બ્રેયર, આલ્મર્ટ ટ્રોસ્કે અને હું ફરી જાણવા બેસીએ છીએ. અમારા વર્ગો તરતમાં શરૂ થવાના છે. લડાઈ આવી ત્યારે અમે ટીચર્સ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ હતા પણ અમને કાંઈ ખાસ

પરીક્ષા આપવા દેવામાં નહોતી આવી. અમારા કરતાં આમર સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ વધારે નસીબદાર હતા. તેમાંના બહુખરા ભરતી વખતે કે વચ્ચે રમ દરમિયાન ખાસ પરીક્ષામાં બેસી શક્યા હતા. એમાં રહી ગયા તેમને ફરીથી નિશાબે બેસવું પડશે. કાલે ઓગર તેમાંનો એક છે.

રસ્તામાં દેવળ પાસેથી અમે પસાર થઇએ છીએ. ત્રાંખાના લીલા રંગના વાછટિયાની જગ્યાએ ભૂખરા કેનવાસના પડદા આવી ગયા છે ને તેનો દેખાવ એક કારખાના જેવો લાગે છે. ત્રાંખાના પતરાંઓને બોમ્બ માટે ગાળી નાખવામાં આવ્યા હતાં.

‘ભગવાનને પણ આની કલ્પના નહિ આવી હોય !’ આદમ્સર્ટ કહે છે.

દેવળથી જરા પશ્ચિમ તરફ ટીચર્સ કોલેજનું બે માળનું મકાન આવ્યું છે. તેની સામે જ આમર સ્કૂલ છે. અને તેની પાછળ લીબોઇના ઝૂંડને કાંઠા પર ધરી નદી વહે જાય છે. લશ્કરમાં ભરતી થયા પહેલાં આ મકાનોમાં જ અમારી દુનિયા સમાઈ જતી.

ત્યાર પછી ખાઇઓનો વારો આવ્યો અને હવે અમે અહીં ફરી ડગલાં માંડીએ છીએ પણ એ અમોને ભરી દેતી દુનિયા હવે નથી રહી. તેની સીમાને બેદી ખાઈઓ અમારો કબજો લઈ બેઠી છે.

આમર સ્કૂલની નજીક અમે અમારા જૂના દોસ્ત ન્યોર્મ રાહેને મળીએ છીએ. તે એક ટુકડી નાયક અને લેફ્ટેનન્ટ હતો. પણ રજાઓમાં તેણે રખડવાનું ને દીંચવાનું જ કામ ક્યું ને પોતાની ફાઇનલની પરીક્ષાનો ખ્યાલ સુઢાં ન કર્યો; એટલે આજે લાઈ ફરીથી ઉપલા બીજા ધોરણમાં બેસે છે—આ પહેલાં બે વરસથી તેણે ત્યાં વિસામો તો ખાધો જ છે.

‘કહે છે કે મોખરા પર તું લેટિનનો તો મોટો ખાં બની ગયો હતો, શું આ સાચું છે જ્યોર્જ ?’ હું તેને પૂછું છું.

તે ખડખડાટ હસી પડી લાંબા ડગલાં ભરતો ગ્રામર સ્કૂલ તરફ રવાના થઈ જાય છે.

‘ખરાબ વર્તણૂકનો સિક્કો તને ક્યાંક ન વાગી એસે તેનું ધ્યાન રાખજે !’ હું તેની પાછળ ખૂબ પાડું છું.

છેલ્લા છ મહિના તે વિમાની બન્યો હતો ને ચાર અંગ્રેજોને નીચે ઊતાર્યા હતા. પણ તેને હજી એ પાઈથાગોરસનું થીએરમ આવડ્યું હશે તે હું માની શકતો નથી.

અમે ટીચર્સ કોલેજ તરફ જઈએ છીએ. આખી શેરી યુનિફોર્મથી ઊભરાઈ રહી છે. વરસોથી ભુલાઈ ગયેલા ચહેરાઓ અચાનક પ્રકાશી ઊઠે છે. વિસરાઈ ગયેલાં નામ પાછાં ધાને પડે છે.

‘હંસ વાઈટોર્ફ હોબ્સ !—આજે એનું નામ સાંભળ્યું ને તેને જોયો.’

૧૯૧૭ ના નવેમ્બરમાં તેના ઘૂંટણનો ફૂરચો ખેલી ગયો હતો ને અમે તેને બહાર ખેંચી કાઢ્યો હતો. ત્યાર પછી તેના પગને સાથળથી કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો. હવે તેણે લાકડાનો ભારે પગ ચડાવ્યો છે. ખટ ખટ અવાજ કરતો ચાલે છે. કટ લેઇપોલ્ડ દેખાય છે, હસતો હસતો એ સૌને પોતાની ઓળખાણ આપે છે, ‘પોલાદી હાથવાળો ગોડફ્રે, એને ઓળખો છો ને સદ્ગૃહસ્થો !’ તેનો જમણો હાથ લોઢાની બનાવટનો છે. પછી કોઈક બહાર દરવાજા પાસે આવે છે ને લોચા વળતી છબે કહે છે, ‘તમે મને કદાચ નહિ ઓળખી શકતા હો.....’

હું તેના ચહેરા તરફ ધારી ધારીને નિહાળું છું, એને માનવીનો ચહેરો પણ કહી શકાય કે કેમ એ શંકા છે. તેના કપાળ ઉપર એક મોટા લાલ ચીરો છે. તેની ડાબી આંખ પર એ સીધો ચાલ્યો ભ્રમ છે. તેના ઉપર માંસના ગૂઢાં ભમી ગયા છે તેથી આંખ પણ દેખાતી નથી. ઊંડે દટાયેલી એક કાળી કીકી તળતળે છે. જમણી આંખ સ્થિર છે.—કચની બનાવેલી. નાક તો સાવ સાફ થઈ ગયું છે. તેની જગ્યાએ કાળું ધાણું રહ્યું છે. તેની નીચે પણ ધા આગળ વધી હોઠના બે ચીરા કરતો ભય છે, મોઢું પણ સૂઝી ગયું છે ને હોઠના બે ભાગ વિચિત્ર રીતે સંધાયો છે. એટલે જ તે જે બોલે છે તે સમજાતું નથી. તેના દાંત પણ બનાવરી છે. તેમની વચ્ચે એક સાંધો દેખાય છે. હું શક્તિ આંખે તેના તરફ જોઈ રહું છું.

‘પોલ રેડમેકર’—ગોટા વાળતો અવાજ આવે છે. હવે હું તેને ઓળખી છાડું છું. એજ પટ્ટાવાળો ભૂખરો કાટ. ‘હં પોલ, ત્યારે અત્યાર સુધી તું શું કરતો હતો?’

‘દેખાતો નથી?’ તે હોઠ ખેંચી કહે છે ‘ખાઈ ખોદવાની કાદાળીના બે ધા ને બાકીના સાથે આ પણ ગુમાવ્યાં.’ તે પોતાનો હાથ બતાવે છે. તેના ત્રણ આંગળાં ઝડી ગયા છે. તેની એક આંખ ચક્રગવકળ ફર્યા કરે છે. બીજી સીધું તાકી રહી છે—સજ્જડ ને લાગણી હીન.....

‘મનમાં થયું કે કદાચ હું શિક્ષક બની શકીશ. જો કે મારી બોલી ખૂબ જ ખરાબ છે. હું કહું છું તે તું સમજી શકે છે?’ તે કહે છે.

‘ચોક્કસ,’ હું જવાબ વાળું છું, ‘અને એ સુધરશે પણ ખરી. ઉપરાંત વખત જતાં ફરીવાર ઓપરેશન પણ થઈ શકશે.’

તે પોતાના ખભા હસાવી મૂંગો ઊભો રહે છે. તેને આ વિષે જરાયે આશા નથી. અને એવા એપરેશનની શક્યતા હોત તો અત્યારે તે દાકતરોએ કરી પણ નાખ્યું હોત એ નક્કી.

વિલી ઉતાવળે પગલે અમને નવા સમાચાર કહેવા ટોળાં વચ્ચે માર્ગ કાઢતો આવે છે. ફેફસામાં વાગેલા ધાથી છેવટે બોકમેન મરી ગયો. તેને ક્ષય થઈ ગયો હતો. હેન્ડનું પણ મૃત્યુ થયું. ન્યારે તેને લાગ્યું કે તેની કરોડના ધામાંથી તે બચશે તો એ તેને પાછળથી નિંદગી અશક્ત બની પથારીમાં પડ્યા પડ્યા કાઢવી પડશે ત્યારે તેણે જાતે જ પિસ્તોલ ખાઈ આપઘાત કર્યો, એમ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે તે અમારો સૌથી સારો ફૂટબોલ રમનાર હતો. મેયર સપ્ટેમ્બરમાં મરાયો હતો. લીચનરીફ્ડ જૂનમાં ગયો. માત્ર એ દિવસ જ તે ત્યાં રહ્યો હતો.

અમે એકાએક વાતો કરતા અટકીએ છીએ, અમારી સામે એક નાનો હીંગણો માણસ આવીને ઊભો રહે છે.

‘વેસ્ટરહોલ્ટ તો નહિ?’ વિલી શંકાભરી રીતે કહે છે. ‘એ જ પોતે, હાજરાહાજર,’ તે કહે છે.

વિલી ધા ખાઈ જાય છે. સ્તબ્ધ બની તે પૂછે છે, ‘પણ તું તો મરી ગયો હતો ને?’

‘હજી સુધી તો નહિ.’

‘પણ મેં જાપામાં વાંચ્યું હતું.’

‘એ તો જાપવામાં ભૂલ થઈ ગઈ હતી.’

‘આવા વખતમાં માણસ કોઈ ચીજ પર ભરોસો મૂકી શકે નહિ.’ વિલી પોતાનું માથું ધુણાવી કહે છે, ‘મને તો એમ કે તને ક્યારનાયે જંતુઓ ખાઈ ગયા હશે.’

‘તારા પછી વિલી,’ વેસ્ટરહોસ્ટ ખુશ થઈ હસતાં કહે છે, ‘તારો વારો પહેલાં આવશે. રાતા વાળવાળા માણસો ઝાંઝું જીવતા નથી.’

અમે નિશાળમાં દાખલ થઈએ છીએ, બધું એનું એ જ છે, ન્યાં અમે પાંઉં માખણ ખાતા એ વિશાળ ચોક, પાટલી પાંકડાવાળા એના એ વર્ગો ને હેટ ટાંગવાની ઘોડીવાળી લાંબી પરશાળ. બધું યે એ છતાં કાણુ જાણે, એ કોઈ જુદી જ દુનિયા હોય એમ અમને લાગે છે, ફક્ત અંધારિયા ઓરડાઓમાંથી જે એક જાતની વાસ આવે છે તે પરિચત લાગે છે—ખેરેકની યાદ તે તાજ કરે છે.

મુખ્ય હોલમાં મોટું વાળું ચળકાટ મારતું પડયું છે ને તેની જમણી બાજુએ શિક્ષકોનું ટોળું ઊભું છે. પ્રિન્સિપાલના ટેબલ ઉપર બરછટ પાંદડાંવાળા બે છોડના કુંડાં છે. તેની આગળ વિજય ને સન્માન સૂચક લોરેલે ગુચ્છની માળા પણ ટાંગી છે. પ્રિન્સિપાલ નવા કપડાંમાં સજ્જ થઈ આવ્યા છે, યુધ્ધમાંથી પાછા ફરેલા માટે સ્વાગતની તૈયારી થતી લાગે છે.

અમે ટોળું વળીને પડખો પડખ બોલા રહીએ છીએ, કાષ્ટને પહેલી હરોળમાં જવાની ઇચ્છા નથી. ફક્ત એક વિલી આસાનીથી સૌની આગળ બોલે છે. ઓરડાના અસ્પષ્ટ અંધકારમાં તેના લાલ વાળ વેશ્યાગૃહમાં સળગતી—લાલ બત્તી જેવા લાગે છે.

હું શિક્ષકોના ટોળા તરફ જોઉં છું. એક વખત તેઓ અમારે માટે બીજાઓ કરતાં વિશેષ હતાં. અમે તેમની સંભાળ તળે હતા એટલા માટે જ નહિ પણ તેમની ગમે તેટલી મશ્કરી કરવા છતાં અમને તેમનામાં શ્રદ્ધા હતી. આજે બીજા મોટી ઉંમરના માણસોની જેમ તેમને પણ માત્ર અમે એજ નજરે નિહાળી રહ્યા છીએ. અને તેવા માણસો માટે અમારા હૃદયમાં રહેજ ઘૂણા પણ હોય છે.

આત્મારે એ સહુ ત્યાં ઊભા છે અને અમને ફરીથી બાણાવવા તત્પર થયા છે. પણ તેમની મોટાઈ હવે તેઓ જરા કારે મૂકે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. કારણકે છેવટે અમને તે શીખવવાના પણ શું છે? તેમના કરતાં અમે જીવનને વધારે સારી રીતે પિછાનીએ છીએ. અમે એક બીજું જ્ઞાન મેળવ્યું છે—સોહીબીનું, ફૂર, નિજુર. એ બાબતમાં અમે તેમને પાઠ બાણાવી શકીએ તેમ છીએ—પણ માથાકૂટ કોણ કરે? આ પળે જ જો આ ઓરડા પર વિમાની હલ્લો થાય તો બધા ઊભી પૂછડીએ ભાગી જવાના. ગલરાટથી તેમના મોતિયા મરી જવાના ને શું કરવું તેના વિચાર સુધ્ધાં કોઇના મગ-જમાં ઊગી શકવાનો નહિ. જ્યારે અમારામાંથી એકે ય જણ પોતાનું મગજ કે મિનજ ગુમાવી નહિ દે. સૌથી પહેલાં તો એ કરવાનું ત્યારે રહે—તેઓ રસ્તામાં નાહકના આડખીલી રૂપ ન અને એટલા જ માટે કે તેઓને અમારે શાંતિથી એક ઓરડામાં તાળું વાસીને પૂરી દેવા જોઇએ. અને પછી રક્ષણના કાર્યનો આરંભ.

બાણણ કરવા માટે પ્રિન્સિપાલ પોતાનું ગળું ખંખારી રહ્યા છે. તેના મુખમાંથી શબ્દો સરળપણે સરી પડે છે. એનામાં વાતો કરવાની કુશળતા છે એ કબૂલ કરવું જોઇએ. તે લક્ષરના વીરત્વ-ભર્યા સંગ્રામની, તેના વિજય ને હિંમતની પ્રશંસા કરે છે. પણ આ મીઠા શબ્દોમાં મને કાંઈક ખૂંચતું લાગે છે. કદાચ એની મીઠાશને અંગે જ એ હશે. આ સુંવાળા ને મધભર્યા શબ્દો જેવું ત્યાંનું જીવન નહોતું. હું લડવિગ તરફ જોઉં છું. તેની આંખો પણ મારી સામે તાકી રહે છે, આલ્બર્ટ, વાલ્ડોર્ફ, વારટરહોલ્ટ...કોઈને એ પસંદ પડતા નથી.

પ્રિન્સિપાલ હવે ખીલતા જાય છે તે માત્ર રણમોખરા પરના વીરત્વને જ બિરદાવતા નથી. અહીં ઘર આંગણાની શાંત બહારીને પણ એ ફૂલ ચડાવે છે.

‘અમે અહીં ધરમાં પણ અમારી ફરજ બજાવવાનું ચૂક્યા નથી. અમારા સૈનિકો માટે અમે પેટે પાટા બાંધી, અરધ બૂખ્યા રહી દિવસો કાઢ્યા છે. અમે યાતનાઓ સહી છે, અમે કંપી ઊઠ્યા છીએ, એ દિનો સખત હતા, કઠોર હતા. કેટલીક વાર ત્યાં, રણ-ભોર્યાની બૂખરી ભૂમિ પર લડતા અમારા બહાદુર લડકાઓ કરતાં અમે કદાચ વધારે કપરો કાળ વિતાવ્યો છે.’

‘હો ખલા !’ વેસ્ટરહોલ્ટ કહે છે. ગણગણાટ શરૂ થાય છે. વૃદ્ધ પ્રિન્સિપાલ અમારા તરફ ત્રાંસી નજર નાખી આગળ ચલાવે છે.

‘પણ ખરેખર આવી વસ્તુઓ માટે ત્રાજવું લઈને ન બેસાય. તમે મૃત્યુના બયાનક ચહેરાને થડક્યા વિના નિહાળ્યો છે. તમે તમારા મહાન કાર્યને પાર ઉતાયું’ છે. આપણાં શત્રોને અંતિમ વિજયની માળા ને કે નથી વરી, પણ એ છતાં વધારે મજબૂત રીતે આપણે ખબ્બે ખબ્બે મિલાવી ઊભા રહેશું. આપણા દુઃખી પિતૃદેશ કાળે રહેલા આપણા જ્વલંત પ્રેમમાં આપણે વધારે સંયુક્ત બનીશું. એકેએક વિરોધી શક્તિનો સામનો કરી આપણે તેનું નવું ધડતર કરીશું. અને તેના એ કલેવરનું નવસર્જન આપણા પૂર્વાચાર્ય મહાન ગેથેની જીસસાદાર આત્મશક્તિ અપનાવીને આપણે રચીશું. સૈકાઓના પડથાર પર પ્રભાવ ભરતો તેમનો એ અવાજ આજના મુશ્કેલીભર્યા સમયમાં પણ ગૂંજી રહે છે કે ‘બલે આસુરી શક્તિનું આક્રમણ ચડી આવે, અમે જીવશું ને જીવનને વહેતું રાખતા જશું.’

એ વૃદ્ધ પુરુષનો અવાજ આજે થતો ફૂલતો જાય છે. શોકના ધેરાં જળ તેની આસપાસ પથરાતાં જાય છે જે તેના શબ્દોમાંથી આંસુની અંજલિના બિંદુ ટપકે છે. શિક્ષકોની કતાર પર એક વીજળિક પ્રવાહ જાણે ફરી વળ્યો છે. તેમના ચહેરાઓ આત્મ-સંવમ ને ગંભીરતાના તેજે છવાઈ ગયા છે.

‘પણ ખાસ કરીને તો પોતાની જનમભોમકાના રક્ષણાર્થે આનંદથી દોડી ગએલા ને છેવટ એ રણની યશભૂમિમાં પોઢી ગએલા આપણા રાષ્ટ્રના મૃત પુત્રોને આપણે યાદ કરીશું. એકવીસ બિરાદરો અત્યારે આપણી સાથે નથી. એકવીસ યોદ્ધાઓ રણાંગણના વીર મૃત્યુને વર્યા છે. એકવીસ બહાદરો લડાઈના ધમસાણથી છેવટ શાંતિ મેળવી, પારકા મુલકની ધૂળ નીચે લીલા ઘાસની બિછાત તળે ચિરનિદ્રામાં પોઢી ગયા છે—’

અચાનક ખડખડાટ ઊછળતું હાર્ય સંભળાય છે. પ્રિન્સિપાલ દિગ્મૂઢ બની એકદમ અટકી જાય છે. સૌથી આગળની હરોળમાં ઊભેલા ઊંચા ને પડછંદ વિલીનું એ હાર્ય છે. ગુરસાથી તેનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું છે.

‘લીલા ઘાસની બિછાત ! લીલું ઘાસ...ચિરનિદ્રા...’ તે ધૂરંકતો ખેલે છે: ‘ભાંગીને ખુરદો થએલા ભોંયરાનાં ધૂળ ને કાદવમાં એ રજળતા પડ્યા છે. એની પાંસળાઓના હાડકાં યે શોખ્યાં જડે તેમ નથી. ને આ લીલા ઘાસની બિછાત ! આ કાંઈ સંગીતનો વિષય નથી.’ વિલીના હાથ હવામાં આમ તેમ ઊછળે છે. ફરી એ કહે છે :

‘વીરમૃત્યુ !—પણ એ વીરમૃત્યુ એટલે તમે સમજો છો શું એ ખબર નથી પડતી. નાનો હોયર કેમ મર્યો તે જાણવું છે ? આખો દિવસ ચીસો પાડતો તે કાંટાળા તાર સાથે જડાઈ ગયો હતો. તેનાં આંતરડાં બહાર નીકળી ગયાં હતાં. પછી બોમ્બની એક કરચ તેની આંગળીઓ ઊડાડતી ગઈ. થોડા કલાક પછી તેનો એક પગ પણ એમ જ ઊડી ગયો. અને છતાં તે જીવતો હતો. બીજા હાથથી તે આંતરડાંને પાછાં ગોઠવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જ્યારે રાત પડી ત્યારે છેવટે તેણે પ્રાણ છોડ્યા. અંધારું થયું

ત્યારે અમે તેને લેવા ગએલા. જોયું તો તેનું આખું શરીર આળણીની જેમ વિધાઈ ગયું હતું. હવે તેની માને જઈને જરા કહેજો કે તે કેમ મર્યો—જો એ કહેવાની હિંમત હોય તો. ’

‘પ્રિન્સિપાલનો ચહેરા ઘોળો ફકક થઈ જાય છે. અમને શિસ્તના જોરે દબાવી દેવા કે ખુશ રાખવા તે એ વિચારે છે. પણ કશાનો નિર્ણય કરી શકતા નથી.

‘મિ. પ્રિન્સિપાલ.’ આદમર્ટ દોરકે કહે છે, ‘અમે અમારું કામ બરાબર બજાવ્યું છે કે નહિ—જોકે તમે કહો છો તેમ કમનસીબે અમે વિજયી ન થયા—એ સાંભળવા અમે અડી આવ્યા નથી. એ વિષે મોટું બંધ કરો !’

પ્રિન્સિપાલ એક આંચકો અનુભવે છે. તેમની સાથે માસ્તરો પણ ખચકાય છે.

‘હું તમને વિનંતિ કરું છું કે બેઠાવામાં જરા સમ્યક્તા...’ તે ઘૂણાથી કહે છે.

‘મોટું બંધ કરો ! હું કહું છું કે તમારું મોટું બંધ કરો !’ આદમર્ટ એક જ વાક્યને બારપૂર્વક દોહરાવી કહે છે, ‘વરસોથી અમે એ એક જ શબ્દને પિછાન્યો છે. ને હવે એને ઓળખવાની તમારી ધડી આવી છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે સમજવાનું તમને જ્ઞાન નથી. અમે હવે તમારા ડાહ્યા નિશાળિયા નથી રહ્યા. તમારા હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ તો ક્યારના મરો પરવાર્યા છે, અમે તો સૈનિકો છીએ, સિપાહીઓ છીએ.’

‘પણ સદ્ગૃહસ્થો,’ ડોસા છેક ગળે આવી જઈ ચીસ પાડે છે, ‘કાંઈક ગેરસમજણ થઈ છે, કાંઈક ઘણી જ દુઃખદ ગેરસમજણ...’

પણ એ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં હેઠમથ રેઈનર્સમેન વચ્ચે જ કહે છે. તે સેર નદી પરની બોમ્બવર્ષામાંથી પોતાના ભાઈને ખમ્બે ઉપાડી પાછો લાવ્યો હતો. સારવાર કરવાના સ્થળે ખભા પરથી ઉતારતાં તો તેણે ભાઈનું મડદું જ બાંધેલું.

‘રણક્ષેત્ર પર એ મરાયા છે એમ કહે છે ને?’ હેઠમથ ઉદ્ગમ કરે કહે છે, ‘પણ તેઓ તમારી આવી ભાષણબાજી માટે નહોતા મર્યા. અમારા એ દોસ્તો હતા. અસ, બહુ થયું. એની ઝાઝી યોગાયોગ અમારે નથી જોતી.’

કોલાહલ મચે છે. પ્રિન્સિપાલ અવાજ અને અસહાય બની ઊભા છે. માસ્તરો પણ જાણે મૂઢ બની ગયા છે. ફક્ત તેમાંના બે શિક્ષકો શાંતિથી અદ્યવાણી ઊભા છે--અને તે બંને સૈનિકો હતા.

પ્રિન્સિપાલ કોઈ પણ હિસાબે અમને ખુશ રાખવા મથે છે. અમારી સંખ્યા સારી પેટે છે ને વિદ્વા સૌથી આગળ પ્રિન્સિપાલની સન્મુખ ખડક જેવો ઊભો છે. અને આ શિસ્ત વગરના, બેફામ છોકરાઓ કઈ પણે શું કરશે તે કાણ કહી શકે? કદાચ ખીસામાંથી બોમ્બ પણ કાઢે. હવામાં પાંખો વીંઝતાં દેવદૂતની માફક પ્રિન્સિપાલ હાથ ઝોંચા નીચા કરે છે પણ કોઈ તેના તરફ ધ્યાન દેતું નથી.

પણ ત્યાં લડવિગ બેયર આગળ આવે છે ને એકદમ શાંતિ છવાય છે.

‘મિ પ્રિન્સિપાલ,’ લડવિગ સ્પષ્ટ અવાજે કહે છે, ‘તમે તમારી રીતે લડાઈને જોઈ છે. જોયે ફરકતા ખ્વજો, ફૂચગીતો સાથે વાગતા વાજિંત્રો ને એ બધો ભમકો જ માત્ર તમે નિહાળ્યો છે. અમે વિદાય લીધી એ રેલ્વે સ્ટેશન સુધી જ તમારી આંખો પહોંચી છે, તેમાં તમારો દોષ કાઢવાનો અમારો ઇરાદો નથી. અમે

પણ તમારી જેમ જ લડાઈ નો ખ્યાલ બાંધીને બેઠા હતા. પણ ત્યાર પછી અમે તેની બીજી બાજુ નિહાળી છે. તેની સામે ૧૯-૧૪ની વીરતાને શન્યમાં મળી જતી અમે બાળી છે. તે છતાં અમે તેની સોંસરવા પસાર થયા છીએ—તેની સાથે અમે કદમ ઉપાડ્યા છે. કારણકે કોઈ એક ઊંડી વસ્તુ અમને ત્યાં સાંકળી રાખતી હતી. અમે એ ચીજને અનુભવી છે. હૃદયમાં ઉતારી છે—કદાચ તેને જવાબદારીની બાવના કહી શકો—પણ તમે એના વિષે કંઈ જ બાણતા નથી. અને એના વિષે કોઈ જાતના બાવણુ ન હોઈ શકે.’

લડવિગ થોડી પળ ઊભો રહે છે. સામે જ બાણે શન્યમાં તાકી રહે છે ને પછી કપાળ પર હાથ ફેરવી આગળ ચલાવે છે, ‘અમે શું ક્યું’ ને શું નહિ તેનો હિસાબ માગવા અમે નથી આવ્યા. એમાં નરી મૂર્ખાઈ છે. ત્યારે શું થવાનું હતું એ કોઈ બાણતું નહોતું. પણ આ વસ્તુઓને હવે અમારે કઈ રીતે વિચારવી તેની ફરીથી સલાહ ન આપશો. અમે હૃદયમાં ઉત્સાહ ભરી, ‘પિતૃદેશનું નામ રટતા આગળ ધસી ગયા હતા ને આજે મુખ પર સંપૂર્ણ શાંતિ ધરી પાછા ફર્યા છીએ. પણ એ પિતૃદેશ તો હજી અમારા કાળજમાં જીવંત પડ્યો છે. અને હવે તમને પણ શાંતિ ધરવા કહીએ છીએ. સુંદર શબ્દોથી હવે બહુ થયું. તે શોભતા નથી. અમારા મૃત સાથીઓ માટે પણ તે જાજતા નથી. અમે તેમને મરતા જોયા છે. એમના એ મરણની યાદ અમારા દિલમાં એટલી તાજ છે, એટલી સમીપ છે કે તમે એમના વિષે જે બોલો છો તે સાંભળવા અમે તૈયાર નથી. એના કરતાં કોઈ વિશેષ વસ્તુ માટે તેમણે પ્રાણ આપ્યા છે.’

આખું વાતાવરણ એકદમ શાંત છે. પ્રિન્સિપાલ પોતાના બે હાથ મસળીને ધીમે અવાજે કહે છે, ‘પણ બેયર, એમ કહેવાનો આરો કરાદો હતો જ નહિ, હું તો—’

હાલિગે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું છે.

થોડીવાર પછી પ્રિન્સિપાલ આગળ બોલે છે. ‘પણ ત્યારે મને કહો કે તમારે જોઈએ છે શું?’

અમે એક બીજા તરફ તાકી રહીએ છીએ. અમારે શું જોઈએ છે? એક આછી અરપષ્ટ ઝંખના પડી છે પણ અમારી પાસે તેને માટે શબ્દો નથી.

ક્ષણભરની શાંતિ પછી વેસ્ટરહોલ્ટ આગળ આવીને પ્રિન્સિપાલની બાજુમાં બેસી રહે છે. ‘અમારે તો હવે શું થઈ શકે એ જાણવું છે. વાતો નહિ નકકર હકીકત અને એટલા માટે અમે અહીં બેસી છીએ. અમે સિત્તેર સૈનિકો તમારી સામે જ ખડા છીએ ને તેમને ફરીથી નિશાળે બેસવું પડશે. અમારું તમે શું કરવા માગો છો તે હું પૂછું છું. અને પહેલેથી જ કહી દઉં કે તમારા પુસ્તકો ને થોથામાંથી અમે એક અક્ષરેય જાણતા નથી. જરૂર કરતાં એક ધડી પણ અહીં વધારે રોકાવાની અમને ઇચ્છા નથી.’

પ્રિન્સિપાલ પોતાનો અણગમો દબાવી સમજાવે છે કે આ બાબતમાં બેપરી અધિકારીઓ તરફથી કંઈ સૂચના નથી આવી એટલે હમણાં તો તમે જે વર્ગો છોડીને ગએલા તેમાં તમારે પાછા જવું પડશે. પાછળથી કાંઈક ગોઠવણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

ગણગણાટ ફેલાય છે ને હાસ્યના પડખા ગાળે છે.

આ બધી વસ્તુઓ કેવી હાસ્યજનક છે તેનો અમને ખ્યાલ આવતો નય છે. વરસો સુધી તેમણે અમને માણસો મારવાનો ધંધો કરવા દીધો ને હવે એ માટે અમે બીજા વર્ગમાંથી ગયા હતા કે ત્રીજા વર્ગમાંથી એ એમને બારે મહત્વની વસ્તુ બની ગઈ છે.

એકમાં ગુણાકાર ભાગાકાર શીખવાય છે ને બીજામાં સરવાળા બાદબાકી, તે બેદ અહીં અગત્યનો ગણાય છે.

સૈનિકો માટે ખાસ અભ્યાસક્રમ ગોઠવી આપવા માટે પોતે ઊપરી અધિકારીઓને લખશે તેમ પ્રિન્સિપાલ વચન આપે છે.

‘એને માટે અમે ખોટી થઇ શકીએ તેમ નથી,’ આદ્યર્ષ તોછડાઈથી કહે છે, ‘એ વિષે અમે અમારું જાતે જ ફેડી લેશું.’

પ્રિન્સિપાલ જવાબ આપ્યા વિના શાંતિથી બારણા તરફ જાય છે.

શિક્ષકો તેમની પાછળ પગ ઉપાડે છે ને અમે પણ બહાર નીકળીએ છીએ.

વિલીને મન આ બધું સરળ રીતે પતી ગયું લાગે છે એટલે પહેલાં તો ટેબલ ઉપરના પેલા બે કુંડા ઉપાડી જમીન પર પછાડે છે. ને પછી પેલું લોરેલગુચ્છ વેસ્ટરહોલ્ટને માથે પાછું ખોસી કહે છે; ‘એમાંથી તારા માટે કઠી ભાત બનાવી ખાજે!’

સિગાર ને ચૂંગીઓના ધુમાડાથી આખો ઓરડો ભરાઈ જાય છે. ગ્રામર રફલમાંથી આવેલા માણસો સાથે અમે મંડળ જમાવી બેઠા છીએ. તેમાં સૌ ઉપરાંત સૈનિકો, અઢાર લેફ્ટેનન્ટો, ત્રીસ વૉરન્ટ અફસરો ને બીજા કેટલાક પણ છે.

વેસ્ટરહોલ્ટ નિશાળના નિયમોની એક જૂની પુસ્તિકા સાથે લાગ્યો છે. ને તેમાંથી મોટેથી વાંચે છે. વાચનનું ગાંડું બહુ ધીમેથી ચાલે છે, કારણકે એક એક પેરેગ્રાફ પછી ખડખડાટ હાસ્યના વટોળા ઊઠે છે. એક દિવસ આવા નિયમો અમને લાગુ પડતા હતા તે અમારી કલ્પનામાં ઊતરતું નથી.

વેસ્ટરહોલ્ટને એક નિયમ વાંચી ખૂબ મોજ પડે છે. લડાઈ

પહેલાં વર્ગશિક્ષકની રજા વગર અમને રાતના નવ વાગ્યા પછી શેરીઓમાં ફરવાની મનાઈ હતી.

પણ વિલી તેનો બરાબર જવાબ વાળે છે.

‘બહુ અભણો ન થા આલ્વીન?’ વેસ્ટરહોલ્ટને ખૂબ મારી તે કહે છે, ‘આપણામાંથી સૌથી વધારે ખરાબ રીતે તે આપણા માસ્તરને બનાવ્યો છે. એક તો મરી જવાના સમાચાર ફેલાયા ને પ્રિન્સિપાલ પાસેથી તારા મોત ઉપર ફૂલો વેરતું લાપણુ પણ મેળવ્યું, તેની પાસેથી વીર પુરુષ ને આદર્શ વિદ્યાર્થી તરીકેનાં બિરદા મેળવીને ય તું તો પાછો જીવતો જાગતો બહાર નીકળ્યો ! તે પણ ડાસા પર ખરાખરીની કરી. હવે તારા મડદાને આપેલાં બધાંય બિરદા એને પાછાં ખેંચી લેવા પડશે. કારણ કે મારી જાણમાં તો બાકરણુ ને-એલજીઆમાં તું હતો એવો ને એવો જ દ છે !

અમે વિદ્યાર્થીઓની એક કમીટી ચૂંટી કાઢીએ છીએ. અમારી પરીક્ષાની બાબતમાં શિક્ષકો કાંઈ છૂટછાટ માટે પ્રયત્ન કરશે પણ અમે તેમના હાથમાં રમી જવા માગતા નથી. અમારા પ્રતિનિધિ તરીકે અમે લડવિગ બ્રેયર, હેલ્મથ રેઈનર્સમેન અને આલ્બર્ટ ટ્રોસ્કેને ચૂંટી કાઢીએ છીએ. આમર સ્કૂલ તરફથી જ્યોર્જ રાહેને કાર્લબોગર ચુંટાય છે.

અમારા અભ્યાસક્રમ ને પરીક્ષા અંગેની માગણીઓ ઉપરી અધિકારીઓ પાસે રજૂ કરવા અમે વિલી, વેસ્ટરહોલ્ટ અને આલ્બર્ટ એ ત્રણ સભ્યોને ચૂંટી કાઢીએ છીએ. લડવિગની તબિયત હજી થાળે નથી પડી એટલે તે જઈ શકે તેમ નથી. ત્રણેને રેરવેપાસ ને વાઉચરો આપવામાં આવે છે. એનો તો અમારી પાસે થોકડો પડ્યો છે.

હેલ્મથ રેઈનર્સમેન કહે છે કે ત્રણે જણને બહારનો દેખાવ પણ બરાબર કરવો પડશે. વિલીએ જે જે નવા કાટ તકડાવ્યા છે તેને મૂકી રાખી સત્તાવાળાઓ પાસે જવા માટે કાંઈ જૂનોપાનો ને બુખરો કાટ તેને પહેરવો પડશે.

હેલ્મથનું કહેવું સાંભળી વિલી નિરાશ બની કહે છે,
'પણ એનું કારણ?'

'સાડી સાત સો દલીલો કરતાં લેખણવાળાઓને ઈ તૂટેલા કાટ તરતજ સમજાવી શકશે,' હેલ્મથ કહે છે.

વિલી આ સામે વાંધો ઉઠાવે છે. તે પોતાના આ નવા કપડાં માટે મગર છે ને એનાથી તો રાજધાનીના શહેસ્તી હોટેલોમાં વટ પાડી દેવાનો તેનો ઇરાદો છે.

'ઈન્સ્પેક્ટરના ટેબલ ઉપર જુસ્સાથી મૂકી પછાડીને વાત કરે તો મ્તેનાથી એટલું કામ નહિ સરે?' તે સૂચન કરે છે.

પણ હેલ્મથ એકનો એ નથી તો.

'એનો અર્થ નથી વિલી,' તે કહે છે, 'આપણે એ બધાનું ભેળાં દેકાણે લાવી શકીએ નહિ. એકવાર આપણે તેમની જરૂર તો છે જ. પણ જો તું તારા ચીથરેહાલ કપડામાં તેના ટેબલ પર મૂકી પછાડીને વાત કહી શકે તો તારું ને આપણું બધાનું કામ થઈ જાય. તેમને મગવા પાછાગેનો હેતુ જ આ છે. ખચર પડી?'

વિલી નમતું આપે છે. પછી હેલ્મથ આલ્વીન વેસ્ટર હોલ્ટ તરફ જાય છે. એની સ્થિતિ તો ઊલટી વધારે ખરાબ છે. એટલે તેની છાતી પર લડુવિગ બેચરના માનચાંદ ચોંટાડવામાં આવે છે.

'એ રીતે તારી દલીલો તેમના મગજ સોંસરવી ઊતરી જશે.' હેલ્મથ પીન બેરવીને વાક્યથી શણગારની પૂર્ણાહુતિ કરે છે.

આલ્મર્ટની બાબતમાં આવી કોઈ જાતની જરૂર નથી. એ પોતે જ પોતાનું કરી લે તેમ છે. છેવટે ત્રણે બરાબર સત્તજ થઈ જાય છે પછી હૃદયમાં પોતાની કારીગરી તરફ સંતોષથી નિહાળી કહે છે, 'વાહ! હવે એ ગાજર ખાઉંને બતાવી દેવું પડશે કે મોખરા ઉપરના સાચા માણસો કેવા હોય છે !'

‘એ બાબતમાં તું તારે નિરાંત રાખજે!’ વિદી કહે છે. તે પાછો ખૂબ રંગમાં આવી ગયો છે.

સીંગાર ને ચુંગીનો ધુમાડો પાછો ચોરડાને છાંય દે છે. વિચારા, ઇચ્છાઓ, મહત્વકાંક્ષાઓ—એક બીજાને પગની આંટી મારતાં ધૂમે છે. આ ત્રણે જણ ત્યાં જન્મ ને શું વાઘ મારી આવશે એ તો એક ભગવાન જાણે. એક સો જવાન સિપાહીઓ, એસી લેફ્ટનન્ટો, વીસ વોરન્ટ અફસરો તને બીજા ઘણા અહીં બેઠા છે—જીવનને ફરીથી વહેતું કરવાની ઝંખના બધી. એક પણ અકસ્માત વિના આમાંથી દરેક જણ ઘડાઈના નધણિયાતા મુલકમાંથી ટુકડીને દોરી જઈ શકે. એમના બોંબરા ને ભંડારિયામાં ‘તેઓ આવે છે ?’ નો શબ્દ પડતાં પણ કાયર થઈ એસી રહે તેવો એમાંનો કોઈ જણ નથી. ખરે દાણે, ખરું પગલું ભરતાં કોઈ અચકાય તેમ નથી. અસંખ્ય દયાહીન દિવસોની તાવણીમાંથી દરેક જણ ઘડાઈને બહાર નીકળ્યો છે. દરેક જણ પૂરેપૂરો સૈનિક છે—તેનાથી ઓછો પણ નહિ અને વધારે પણ નહિ.

પણ આ શાંતિના કાળ માટે ? તેને માટે અમે યોગ્ય છીએ ? એક સિપાહીગીરી સિવાય અમારો ક્યાંય પાટો બાજે તેમ છે ?

પ્રકરણ ત્રીજું

 એડોલ્ફ હેટ્કે ને મળવા જઈ છું. તેના ઘરને ઓળખત વાર નથી લાગતી. કારણ કે ત્યાં મોખરા પર અને વખત તેણે એનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે.

ફળઝાડથી શોભતો બગીચો ને બારણા પાસે જ ચેસ્ટનટનું એક જાંચું ઘેઘુર ઝાડ, તેની નીચે પથ્થરનું ટેબલ ને પાટલી પડ્યાં છે. પાન વીંધીને ગળાઈ આવતો તડકો ખુદાદાર ભાત પાડે છે. હું એક નજરે જોઈ રહું છું. આવી સુંદર દુનિયા હજી પણ શુભે છે ? આ ઝાડનાં ઝુંડ, આસમાની ધુમ્મસભર્યા જંગલો—માત્ર ઝાડનાં ફુલાં નહિ પણ સધળા સભર જંગલો ! અને ખેતરોની ઉપર હિલોળા લેતો પવન—દારૂ ને ગંધકની વાસ વગરનો એ સ્નિગ્ધ શાંત પવન ! ને સોડમ ફેલાવતી ખેડાયેલી જમીન ! હજી ખેડતા ઘોડાઓ—દારૂગોળાની ગાડીઓ ખેંચતા નહિ—પણ ખેડાતી ધરતી પર મરતીથી પગ ઉપાડતા ઘોડાઓ ! તેમની પાછળ રાઇફલ ને બંદુક વગર ચાલતા ખેડૂતો ! પાછા ઘેર આવેલા સૈનિકનો ગળુવેષ પહેરીને ધરતી ખૂંદતા ખેડૂતો !

વાદળાંની પાછળ સૂર્ય ઢંકાઈ જાય છે પણ તેમની પાછળથી તેજનાં કિરણો ફૂવારાની ધાર જેવા વહે છે. જાંચે અદ્ધર છોકરાઓની રંગબેરંગી પતંગો જોડે છે. વાતાવરણની તાજગીને હું નસેનસમાં ભરી લઉં છું. બંદૂક ને દારૂગોળાનો ભાર જાંચકી થકાવટ ભર્યા પગલે લથડતા ચાલવાનું હવે આથમી ગયું છે. કોષ અગ્નણી પળે એ ભાર ને થાક તળે ઢળી પડવાનું, ઢસડાવાનું, ભયાનકતા ને મૃત્યુના મુખમાં સરી જવાનું હવે અહીં નથી. ખબ્બા ખુલતા રાખી, મસ્ત ચાલે હું આ અમૂલ્ય પળનો ઉપયોગ કરતો ચાલ્યો જાઉં છું.—આ સ્થળે, એડોલ્ફને, મારા દોસ્તને મળવા.

ધરનું આરણ્ય અધખૂલ્યું છે. જમણા હાથ તરફ રસોડું છે. હું આરણ્ય ખખડાવું છું. પણ કોઈ સાંભળતું નથી. ‘મનમાં છો કે?’ હું ખૂમ મારી અંદર જાઉં છું પણ કોઈનો ય સંચર થતો નથી. સામે એક બીજું આરણ્ય છે. તેને ઉઘાડું છું તો ટેબલ પાસે કોષ એકલું બેઠું દેખાય છે. હવે એ જાંચું જુએ છે. અસ્તવ્યસ્ત ચહેરો, જૂનું પુરાણું યુનીફોર્મ, એક જ દ્રષ્ટિ, એ બેથક છે.”

‘એડોલ્ફ!’ હું તેને જોઈ આનંદમાં ખૂમ પાડું છું.

‘સાંભળતો નહોતો શું? જાંચી ગયો હતો કે?’

એમને એમ બેસી રહી તે મારી સાથે હાથ મિલાવે છે.

‘મનમાં થયું કે તને એકવાર મળી આવું, એડોલ્ફ!’

‘એટલી તારી મહેરબાની.’ તે શોક ભર્યા અવાજે કહે છે.

તેનો દુઃખિત સ્વર સાંભળી હું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાઉં છું. ‘કેમ! કંઈ થયું છે એડોલ્ફ!’

‘એ વિશે વધારે પૂછીશ મા, અન્સર્ટ!’ તે કહે છે.

હું તેની બાલુમાં બેસી તેને ખબ્બે હાથ મૂકી કહું છું. ‘પણ દોસ્ત! તને થયું છે શું?’

તે વાતને ટાળી નાખી કહે છે. 'કાંઈ નથી. હું મજામાં છું. પણ અમને એકલા રહેવા દે, અન્ડર્ટ ! અમારી વાંસે કોઈ પડે મા. એટલું તારાથી નહિ બને ? જોકે સારું છે, આટલા દિવસે તમારામાંથી કોઈ ખખર કાઢવા આવે તે બેશક સારું છે.' તે ઊભો થાય છે.

'અહીં એકલો પડ્યો રહે તો માણસ ભૂત જેવો બની જાય, કેમ ?'

હું આસપાસ નિહાળું છું. તેની પત્ની ક્યાંય દેખાતી નથી.

તે થોડી ઘડી શાંત રહી એકાએક ફરીથી કહે છે. 'તું આગ્યો તે સારું કયું.' પછી અમે થાકું પીણું ને સીગારેટ લઇએ છીએ. બારીની નીચે જ બગીચો છે. અને પૈલા ફળાકાંડોની વચ્ચેથી વહી જતી કેડી છે. પવનના ઝપાટા સાથે બગીચાનો દરવાજો કિચક અવાજ કરે છે. એક ખૂણામાં પડેલું પુરાણું ઘડિયાળ ટકારા પાડે છે.

'ગુડહેલ્થ એડોલ્ફ !'

'ગુડહેલ્થ અન્ડર્ટ !'

એક ખિલાડી ધીમે પગલે ઓરડામાં આવે છે ને સીવવાના સંચા પર ફૂદકા મારી ધુરકાટ કરે છે.

એડોલ્ફ ફરી વાતોએ ચડે છે. 'તેઓ અહીં આવીને વાતચીત કરે છે—એના માણસો ને મારા માણસો—પણ તેઓ મને સમજી શકતા નથી ને હું તેમને સમજી શકતો નથી. જાણે લાગે છે કે અમે પહેલાના માણસો રહ્યા નથી.' તે પોતાનું માથું હાથમાં દાખી રહે છે. 'તું મને સમજી શકે છે અન્ડર્ટ, ને તારી વાત પણ મને તરત સમજાઇ જાય છે, પણ આ લોકો ! જાણે અમારી વચ્ચે એક જાડી દીવાલ રચાઈ ગઈ છે.'

પછી આખી વાત મને સાંભળવા મળે છે.

ખબો સામાન ઉપાડીને ફટકીયે સારી ચીજો એકઠી કરી એડોલ્ફ ઘેર આવ્યો હતો. કારી, ચોકસેટ ને આખો પોશાક બની શકે તેટલું રેશમ તે લાવ્યો હતો.

તેનો વિચાર તો ઓચિંતા આવી પોતાની પત્નીને આશ્ચર્ય પમાડી દેવાનો હતો. પણ તેને જોઈ, કૂતરો ગાંડો બનીને ભસવા માંડ્યો. પોતાનો ખીસોયે ઊંચકી નાખ્યો. પછી એડોલ્ફથી ન રહેવાયું. ઝાડનાં ઝુંડ વીંધીને તેણે વચ્ચેની કેડી પર ઢોલ મૂકી. પોતાનાં વૃક્ષો, પોતાનું ઘર, પોતાનો બગીચો, પોતાની પત્ની...તેનું હૃદય ધડક ધડક થતું જાણે જાતીના પાટિયાં વીંધીને બહાર ધસી પડશે એમ તેને લાગ્યું.

આરાણું ઉઘાડી, એક દીર્ઘ શ્વાસ સાથે અંદર દોડી આવી તેણે કહ્યું, ‘મેરી!’

એની દષ્ટિ તેને ભેટવા દોડતી હતી. આનંદથી તેનું અણુએ અણુ કંપનું હતું, એજ ઘર! પેલો ઝાંખો હોવો, આ બડિયાળનો ચિર પરિચિત ટક ટક અરાજ, પેલું જૂનું જાણીતું મેજ, મોટી આરામ ખુરશી અને ત્યાં—ત્યાં એડેલી તેની પત્ની! તે એના તરફ જાય છે. પણ મેરી—તેની પત્ની તેના તરફ આંખો માંડી, કાંઈ જૂતથી ડરતી નાસતી હોય તેમ પાછી ખસે છે.

એડોલ્ફના મનમાં કશી શંકા નથી. તે ખડખડાટ હસી પૂછે છે, ‘મારાથી તું ગભરાય છે?’

‘હા’ તેનો વિવશ અવાજ આવે છે.

‘એ તો હમણાં ચાલ્યું જશે મેરી!’ તે કહે છે. છેવટે પોતાના જ ઓરડામાં તેણે પગ મૂક્યો છે, ફેટકા વખત પછી? એક એક પગે તેના હાથનાં મોઝાં ધુધવાટા કરે છે.

‘તું આટલો વહેલો આવશે તેની મને ખબર નહિ, એડોલ્ફ!’
તેની પત્ની કહે છે. એક કપાટ તરફ પીઠ રાખી, મોટી કાળી
આંખોથી એડોલ્ફ તરફ તાકી રહેતાં તે કહે છે.

એકાએક એડોલ્ફ પર જાણે હિમ રેડાય છે ‘ત્યારે મારા
આવવાથી તને જરાયે આનંદ નથી થયો?’ તે કઢંગી રીતે પૂછી
બેસે છે.

‘થયો જ છે એડોલ્ફ! આનંદ થયો જ છે:’

‘ત્યારે કાંઈ વચ્ચે બની ગયું છે?’ હજી પણ સામાનને
હાથમાં ઉપાડી એડોલ્ફ પૂછે છે.

ત્યાં જ મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. તે પોતાનું માથું ટેબલ પર
હાથી ફસકાં નાખે છે. એડોલ્ફ સમજી જાય છે. તેના પર મેરીને
અખૂટ પ્રેમ છતાં તેનાથી ભૂલ થઈ ગઈ છે. હવે ચાહે તો તે એનું
ખૂન પણ કરી શકે છે.

એડોલ્ફ જડની જેમ ઊભો જ રહે છે. હજી સામાન માથા
પરથી ઊતાર્યો નથી તેનું ય તેને જ્ઞાન નથી. તે પોટલું નીચે
ઊતારી છોડવા માંડે છે. શાંત બેસવા કરતાં કાંઈ કરવું જોઈએ
એટલા માટે તે સામાન ઊખેળે છે. હજીયે તેનું મન બોલે છે,
‘એ ખરું હોઈ જ ન શકે, એ બને જ નહિ? રેશમી કાપડ તેના
હાથમાંથી સરકે છે. ‘આ તારા માટે લાવ્યો હતો.’ તે કહે છે.
ને મગજ ખીજી વાત કરતું જાય છે, ‘એ સાંભવી જ ન શકે, એ
બને જ નહિ.’ અસહાય બનીને તે લાલ રેશમી કાપડને પકડી રાખે
છે. શું બની ગયું ને શું નહિ તેની ઘડ તેના મગજમાં બેસતી નથી.

પણ તેની પત્ની તો રડ્યા જ કરે છે. કાંઈ સાંભળતી પણ
નથી. અચાનક એડોલ્ફને થાય છે કે તેને કડકડીને ભૂખ લાગી છે.

ટેબલ પર બગીચાનાં થોડાં ફળ પડ્યાં છે. તે મોટાં બચકાં બરી ખાવા માંડે છે. તેણે કાંઈ કરવું તો જોઈએ જ. તેની એંદરની લાગણી ખળભળી જોડે છે ને બચકર ગુસ્સાથી તેનું સથળું અંમ કંપે છે. ખૂન ! કાંઈકનું ખૂન કરવા તેનો પ્રાણ અંતર થઈ જોડે છે ને એ કાંઈકને ખોળવા બહાર દોટ મૂકે છે.

પણ કોઈ તેને હાથ નથી ચડતું. તે પીડામાં જાય છે. માણસો તેને આવકાર આપે છે પણ તેમના કાળજીમાં કોઈ વાત છુપાઈને પડી છે. તેની પાછળ તેઓ ગુસગુસ વાતો કરે છે. જાણે કાંઈ નથી બન્યું એમ બેથક વર્તે છે. પણ કોઈ તેને એ રીતે સાથ પુરાવી શકતું નથી. ‘ઘેર જઈ આવ્યા કે ?’ એક જણ તો પૂછે છે પણ ખરો. બેથક બહાર જાય છે ને પાછળ ગૂઢ શાંતિ છવાય છે. તે આમ તેમ આથડે છે ને સાંજ પડ્યે પાછો ઘરનાં બારણા પાસે આવી બેસે રહે છે. તે અંદર જાય છે.

એજ શાંતિથી દીવો બળે છે, ટેબલ પર કોશી પડી છે ને ચૂસા ઉપર તળેસા બટાટાની તાસક પડી છે. ‘આહ ! બધું કેવું મજનું છે ! જો એ એક વાત સાચી ન હોય તો.’ તેના વિચારમાં વેદના સળગે છે.

ટેબલ પર સ્વચ્છ સફેદ કાપડ પણ પાથર્યું છે—પણ હવે તો એ વધારે કર્કશ બનવાનું.

તેની પત્ની મૂઢ બની બેસી છે.

એડોલ્ફ બેસે છે એટલે તે એને કોશી રેડી આપે છે. અને ટેબલ પર ખાણું મૂકે છે. પણ તેણે પોતાને માટે તેમાં કાંઈ રાખ્યું નથી.

એડોલ્ફ તેના તરફ નિહાળે છે. તેનો દુબળો ને પીળો ચહેરો એડોલ્ફના અંતરને કાંઈ અર્થહીન ને અદમ્ય પીડામાં બંડારે છે.

તેને હવે કાંઈ જાણવું નથી, સાંભળવું નથી, ફક્ત ક્યાંક પુરાઈને પત્થર બની જવાની તેની ઈચ્છા છે. કાશી ને ખાવાની થાળીને તે એક તરફ હડસેલી દે છે. તેની પત્ની પાછળ હડી જાય છે, શું થવા બેઠું છે તે એ જાણે છે.

પણ એડોલ્ફ ઊભો થતો નથી. તે ઊભો થઈ શકતો નથી. તે ફક્ત માથું ધુણાવી કહે છે ‘મેરી, હવે જા.’

કાંઈ પણ વાંધો ઉઠાવ્યા વિના તે જાય છે. તે પોતાની શાલ ખભે વિંટાળે છે અને થાળીની કિનારને અડકી જરા એડોલ્ફ તરફ મૂકી ડરતાં ડરતાં કહે છે. ‘થોડું તો ખાઓ એડોલ્ફ?’ અને પછી તે જાય છે. તેના મંદમંદ પગલાંની આહટ એસરે છે. બારણું ખંધ થાય છે. બહાર ફૂતરો ભસે છે ને બારી પરથી પવન નિસાસા નાખતો વહે જાય છે. બેઠક એકલો બેસી રહે છે અને પછી રાત પડે છે—

રજુમોખરા પરથી સીધા દોડવા આવતા માણસને આવા થોડા દિવસો તો બરખી ખાય.

એડોલ્ફ પેલા માણસને પકડવા ખૂબ ફાંફા માર્યા. પણ એ હાથ ન આવ્યો. અને તેને અગે એડોલ્ફ પણ જાણે પોતાની જ અગ્રિથી બડથું થઈ ગયો. પછી તેની પત્નીના ધરના માણસો આવ્યા. ને વસ્તુરિચિત ખ્યાનમાં લેવા ને સમાધાન કરવા સમજાવવા લાગ્યા. માર વરસના એકલવાસમાં માણસોએ શું તું શું કર્યું છે ને આમાં તો પેલા આદમીનો જ મોટે ભાગે વાંક છે.

‘એ માણસનું શું કરવું, અનર્ટ?’ એડોલ્ફ ઊંચું નિહાળી પૂછે છે.

‘શું કહું? કાંઈ સઝ નથી પડતી, એ એક બયંકર શરમ છે.’
હું કહું છું.

‘અન્ટ’ ! લડાઈમાંથી ઘેર આવવામાં કાંઈ સાર ખરો ?’ તે પૂછે છે.

હું ફરી ખાલા ભરું છું ને અમે પીઈએ છીએ. એડોલ્ફ પાસે સિગાર નથી, ને દુકાનેથી લઈ આવવાની તેની ઇચ્છા પણ નથી તેથી મારું પાકીટ હું એને આપી દઉં છું. તે ગળ્યનો સિગાર પીવાવાળો છે. તો તેની પાસે થોડી સિગાર હોય તો ધણી ફર પડી જાય.

હું ફરીવાર ઘરમાં જઈ છું તો કોઈની હાજરી કળાય છે. એડોલ્ફની સ્ત્રી જ લાગે છે. તે સીધી ટટાર ચાલે છે—જોકે તેના ખબ્બા છેક નાજુક છે. સ્ત્રીની ડોક ને ખબ્બા પાછળ કોઈ કરુણતા પડી હોય તેમ લાગે છે. કેટલીક આખતમાં તે બાળક જેવી લાગે છે. તેમના તરફ કઠોર થવાનું કોઈનું દિલ ન થાય.—અબલત હું થાંભલા જેવા ગળા ને ગર્દનની વાત નથી કરતો.

‘નમરતે’ હું ટોપી ઉતારી કહું છું. તે જવાબ નથી આપતી. હું એડોલ્ફ આગળ સિગાર ધરું છું પણ તે તેને અડતો પણ નથી. ઘડિયાળનો ટકટક અવાજ સંભળાય છે. ચેરન્ટ વૃક્ષનાં પાન બારીમાંથી ખરતાં દેખાય છે. કેટલાંક બારીનાં કાચ સાથે અથડાય છે ને પવન તેમને ત્યાં ચોંટાડી રાખે છે. એક જ ડાંખળી પર વળગેલા પાંચ સૂકાં, બૂખરાં પાન બારીના કાચ પર વળગીને પડે છે—જણે પાંચ આંગળા પ્રસારીને એ ઓરડાની અંદર રહેલાંને પીંખી નાખવા ધમકાવતો કોઈ હાથ ત્યાં ચોટેલ છે—પાનખરતો બૂખરો ને મૃત હાથ.

છેવટે એડોલ્ફ ઊભો થાય છે ને ન સમજાય તેવા અવાજે કહે છે ‘હવે જ મેરી !’

પઢાવેલા બાળક જેમ તે ઊભી થાય છે ને સામે નજર માંડી ચાલી જાય છે. પાતળી ડોક, નાજુક ખબ્બા—એ કેમ બની શકે ?

‘હંમેશ એ આ રીતે આવે છે. ત્યાં મૂંગી મૂંગી બેસે છે ને રાહ જોઈ મારી સામે નીરખી રહે છે.’ એડોલ્ફ શોકભર્યા અવાજે કહે છે.

હું એડોલ્ફની સ્થિતિ માટે ખિન્ન છું, પણ હવે મને અી માટે પણ લાગી આવે છે. ‘મારી સાથે શહેરમાં ચાલ એડોલ્ફ! આમ બેસી રહેવાનો કાંઈ અર્થ નથી’ હું કહું છું.

પણ તે નથી માનતો. બહાર ફૂતરે બસે છે. એડોલ્ફની પત્ની બગીચાના દરવાજામાંથી બહાર જાય છે. તે પોતાના માતા પિતાને ત્યાં જાય છે. ગામમાં જ એનું પિયર આવેલું છે.

‘તેની ફરી આવવાની ઇચ્છા છે?’ હું એડોલ્ફને પૂછું છું. તે માથું ધુણાવે છે.

હું વધારે કાંઈ બોલતો નથી. એ બાબતમાં તેણે જાતે જ નક્કી કરવું જોઈએ.

‘ત્યારે મારી સાથે તું નહિ આવે?’ હું ફરી વાર આગ્રહ કરું છું.

‘પછીથી, અન્ટ!’

‘ઠીક, સિગાર તો લઈશ ને?’ હું તેના તરફ પેટી હડસેલું છું ને તે એક ઉપાડે ત્યાં સુધી થોભું છું. અમે હાથ મિલાવીએ છીએ. ‘હું ખીજ વાર તને મળી જઈશ.’ હું કહું છું.

તે ઝાંપા સુધી મારી સાથે આવે છે. હું થોડેક દૂર જઈ તેની તરફ હાથ હલાવું છું. તે નાનકડા બારણામાં હજી બેઠો છે ને તેની પાછળ સાંજનો અંધકાર ઢળે છે.—અમે વિખૂટા પડ્યા ને તે ગયો ત્યારે આવી જ સાંજ ઢળતી હતી. અમારી સાથે તેને રહેવું

જોઈતું હતું. હવે તે એકલો પડી દુઃખી થઈ રહ્યો છે ને અમારી સમજા છતાં અમે તેને મદદ કરી શકીએ એમ નથી. આના કરતાં તો ત્યાં રણુભોરચા પર વસ્તુઓ વધારે સાદી ને સીધી હતી. ત્યાં માણસમાં શ્વાસ હતો ત્યાં સુધી સૌ સુખરૂપ હતું.

[૨]

હું લાંબો થઈને પલંગ પર પડ્યો છું. માથું હાથ ઉપર ટેકવી, આંખો મીંચી હું તંદ્રાના ભૂલભૂલામણી ભર્યાં મુલકમાં આથકું છું. સ્વપ્ન ને જાગ્રતિ વચ્ચે હું ઝોલાં ખાઉં છું ને કેટલીક વાર થકાવટ, વાદળનો ઝોછાયો પાડી મારા મન પ્રદેશ પરથી પસાર થાય છે. દૂરથી જાણે બંદૂકના ભડકાનો અસ્પષ્ટ અવાજ આવે છે. બોમ્બ સૂસવે છે ને ગેસના હલ્લાની ચેતવણી આપતા ઢોલના પડવા નજીક ને નજીક ઝડપતા જાય છે. પણ હું મારો ગેસનો ખૂરખો લેવા મથું તે પહેલાં અંધકાર પાછળ હડતો જાય છે. મારો ચહેરો દબાવીને બેઠો છું. એ કંઠણ જમીન ઓગળીને પોચી બને છે, ઉભા ધરે છે. જરા વધારે પ્રકાશ થાય છે ને મને ખપર પડે છે કે એ તો ઓશીકું છે. ઝાંખી રીતે, ઝાંડે ઝાંડે હું જાણું છું કે આ ધર છે. મોખરા પરની ખાઈનો, પેલા ગેસના હલ્લાની ચેતવણીનો અવાજ થોડીક રકાબીઓના ખડખડાટમાં પસારાતો જાય છે. ટેબલ ઉપર બોજન માટે મારી મા તે કાળજીથી ગોડવે છે.

પણ પછી તરત જ અંધારું ઘેરાય છે, ને તોપમારાની ગડગડાટી સંભળાય છે. ક્યાંય દૂર દૂરથી, જંગલો ને સાગરની પેલી મેરથી જાણે આવતા હોય એમ કોઈ શબ્દો મારે કાને પડે છે. ધીમે ધીમે તેમનો અર્થ બેસીને મારા અંતરમાં ઘોળાય છે.

‘કાલે કાકાએ અથાણું મોકલાવ્યું છે.’ બંદૂકના ભડકાની ઓસરતી ઝડી વચ્ચે મારી માનો અવાજ સંભળાય છે.

હું રક્ષણના ભોંયરામાં સરી પડું છું ને ત્યાંજ એ શબ્દો ઊડીને આવે છે. સાથે એક આત્મસંતુષ્ટ, કદરૂપો ચહેરો દેખાય છે ને ઓગળી જાય છે.

‘ખાડામાં પડ્યો ઈ કાકો ? સાલો. બદમાસ...’ મારું મોઢું ફર્યાદી બન્યું હોય એવા સાદે હું બોલી ઊઠું છું. થાક, દુઃખ ને તિબાશ તેમાં ઠાંસીને બર્બાં છે.

પણ એ વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં હું ગબડી પડું છું, નીચે, નીચે, નીચે, પડછાયાઓ મારી આસપાસ નાચે છે, મને વિટળાઈ વળે છે ને અધારાના ઘેરાં ને વધુ ઘેરાં થર જામે છે.

પણ હું ઊંધી નથી જતો. પહેલાં કાંઈક હતું એ આલ્યું ગયું છે—પેલું સતત, હળવું ખણખણાટ બન્યું વાગતું હતું તે. ધીમે ધીમે હું જામતિના કાંઠા પર આવી પહોંચું છું ને આંખો ઉઘાડું છું.—ફિક્કો ને બચબીત ચહેરો ધરી, મારી મા મારી સામે તાકતી ત્યાં બોલી છે.

‘શું થયું છે મા !’ હું એકદમ ચમકીને ફૂંકો મારતાં ચીસ પાડું છું. ‘તને ઠીક નથી ?’

તે માથું ધુણાવે છે. ‘ના, ના. પણ તારા મોઢામાંથી આવી વાત નીકળે—’

હું વિચારમાં પડું છું. મેં શું કહ્યું ત્યારે ? હા, કાલ કાકા વિષે જ હશે.

‘લ્યો ! એવી બાબતમાં તારે બહુ ચીઠણા ન થવું જોઈએ મા !’ હું હવે ટાઢક મળતાં હસું છું. ‘હેવટ કાલકાકા નફાખોર છે એ તો તું પણ જાણે છે.’

‘એ ખરી વાત છે. તેમાં મારે કાંઈ વાંધો નથી પણ તું આવા શબ્દો બોલે—’ તે શાંતિથી કહે છે.

મારી બાંધમાં હું શું બબડી ગયો હતો તે મને યાદ આવે છે. ને મારી મા સમક્ષ એ ઉચ્ચારવા માટે મને શરમ બપજે છે.

‘એ તો અમરથું મારાથી બોક્કાઈ ગયું હતું મા!’ હું તેના મનનું સમાધાન કરવા કહું છું. ‘મોરચા ઉપરની ટેવ ભૂલવા માટે થોડી વાર તો લાગે ને? અમારી ભાષા ત્યાં જરા બરછટ હતી—બરછટ પણ પ્રમાણિક.’

હું મારા વાળ સમા કરી, કપડાં સરખાં કરી બિભો થાઉં છું ને સિગારેટ માટે ટેબલનાં ખાનાં ફેરવું છું. એ દરમિયાન હું જોઉં છું કે મારી મા હજી પણ મારી સામે એક નજરે તાકી રહી છે. તેના હાથ ધૂંજે છે.

હું મારી શોધબોળ પડતી મૂકી આશ્ચર્ય પામી ‘તેના ખબ્બા પર હાથ મૂકી કહું છું. ‘પણ મા, તેમાં કાંઈ એટલું બધું ખરાબ નથી. સિપાહીઓ તો એવા જ હોય છે.’

‘હા, હા, હું જાણું છું.’ તે કહે છે ‘પણ તું—તું પણ—!’

હું હસું છું, હું પણ? કેમ નહિ? આશ્ચર્યનો માર્યો હું ખૂબ પાડી બેઠત પણ અચાનક કોઈવરતુ મારી આંખ સામે પ્રકાશી રહે છે. શાંત બની હું પલંગ પર પાછો પડું છું.

મારી બાળમાં મારી મા બિભો છે. ચિંતાથી ને કાળજી ભરી સંભાળથી ધસાઈ ગયેલા ચહેરાવાળી એ વૃદ્ધ સ્ત્રી! તેના જર્જરિત હાથની સુંવાળી ચામડા પર કરચલીઓ પડી છે ને રંગો બપસી આવી છે. મારે કાળે એણે જાતને કેવી ધસી નાખી છે! પહેલાં

મને આતો ખ્યાલ પણ નહીં આવેલો. એમ તો પહેલાં મને ઘણી ખાબતોનો ખ્યાલ નહતો—ત્યારે હું ઘણો નાનો હતો. પણ આજે સમજાય છે કે આ અવસ્થાના ઊઝરડા ભરી નાનુક સ્ત્રીને મન દુનિયાના બીજા સૈનિકા કરતાં હું કેમ જુદો છું. હું તેનો બાળક છું.

એક સૈનિક તરીકે પણ તેના મનથી હું નિરાશો રહ્યો છું. યુદ્ધમાં બીજા સૈનિકાને તેણે પોતાના બાળકની જિંદગી વીંખી ખાવા ધસતા જંગલી જનાવરો તરીકે જ જોયા છે. તેને કોઈ દિવસ એમ નથી સૂઝ્યું કે જેના જીવન વિષે તે આટલો ભય સેવે છે એ બાળક જ બીજા ઘણી માતાઓના બાળકો માટે એક જંગલી જનાવર જ હતો !

મારી નજર તેના હાથ તરફથી મારા પોતાના હાથ બહુ વળે છે. ૧૯૨૭ ના મે મહિનામાં મેં આજ હાથ વડે એક ફેન્યને હુલાવી દીધો હતો. મારી આંગળીઓ વચ્ચેથી ઊંડું, ધગધગતું લોહી વહે જતું હતું ને ભય ને ગુસ્સાનો માર્યો હું ઉપરાજાપરી ધા કર્યો જતો હતો. અને જ્યારે ગળચિયાં ખાતા એ ફેન્ય માણસે પોતાના ધા આડા હાથ દીધા ત્યારે પણ મારાથી અટકી ન શકાયું. હાથ વીંધી મેં સોસરવા ધા માર્યા કર્યા. છેવટે એ ઢળી પડ્યો. ને પછી મને સખત ઊલટીઓ થઈ ને આખી રાત મેં રડ્યા કર્યું. બીજો દિવસે એડોલ્ફ હેટ્લર મને કાંઈક રાહત આપી શક્યો, ત્યાર પછી તો મેં આ જ હાથથી અદારને ખલાસ કરી નાખેલા. એ પ્રથમ હક્ષા વેળાનો મારો અનુભવ હતો.

હું ધીરે ધીરે મારા હાથ ઊંચકું છું. જીલાઈની શરૂઆતના ધસારા વખતે મેં ત્રણ જણને ગોળીથી ઠાર મારેલા. કાંટાળા તાર પર તેમનાં શબ આખો દિવસ લટકતાં રહ્યાં. બોમ્બના ધડાકા સામે તેમનાં અંગો જાણે હજી યે ધમકી આપતા હોય તેમ અધર ઊપડાતા

ને કેટલીક વાર એમ પણ લાગતું કે જાણે મદદ કરવા માટે તે યાચના કરો રહ્યા છે! તેમાંથી એકના વાળ ધોળા હતા ને તેની જીભ મોઢામાંથી બહાર નીકળી લપસતી હતી. પછીથી એક વખત મેં વીસ વાર દૂર એક બોમ્બ ફેંક્યો હતો ને એક અંગ્રેજ કેપ્ટનના પગ તેણે ઉડાવી દીધા હતા. તેની ચીસો તો હૈયું થીજીવી દે તેવી હતી, તેણે માથું પાછળ ઢાળી દીધું હતું ને મોઢું ફાટી રહ્યું હતું. હથિયારોનો ટેકા લઇ તે બેસવા મથતો હતો પણ લોહીની નીકા ધખધખતી વહેતી હતી. ખાલી બોમ્બ બનાવીને મોત તેને ઉપાડી ગયું.

હવે અત્યારે હું મારી માની બાબતમાં બેઠો છું ને એક ખરાબ વચન ઉચ્ચારવા જોડલો હું અસમ્યક્ કેમ બની ગયો તે સમજમાં નથી ઊતરતું એટલે તે રડવાની આજી ઉપર આવી ગયેલ છે.

‘અન્સ્ટ!’ તે નરમાશથી કહે છે, ‘કેટલાક વખતથી તને કહેવાનો વિચાર કરતી હતી કે તું સાત બદલાઈ ગયો છે. તું ખૂબ અંચળ બની ગયો છે.’

હું બદલાઈ ગયો છું? મનમાં કંઈ તીવ્રપણે મને ખટકે છે. હા, હું બદલાઈ ગયો છું એ સાચી વાત છે, વિચારું છું કે મા, મારા કેટલામાં ભાગને તું પિછાની શકે છે? માત્ર એક સ્મૃતિ તારા હૃદય સાથે જડાઈ ગઈ છે—વીતેલા વરસોના એક શાંત, આપુર જીવાનની સ્મૃતિ તેં સંધરી છે. એ સિવાય કશું નહિ. આ છેલ્લા વરસોને તો તું કદી જાણી શકવાની નથી મા! એનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે તારો કલ્પનામાંયે નહીં ઊતરે અને એ વરસોમાં તારા બાલકમાં શું પરિવર્તન થઈ ગયું છે એની જાંખી પણ તને નહિ થવાની. સોમો ભાગ પણ તારું કાળજી બેદી નાખશે, તું—કે જે મારા એક શબ્દના આઘાતથી આખી ધૂળ ઊઠે છે મા! મારો એક શબ્દ જ

તારા માનમાં વસેલી મારી મૂર્તિને શીર્ણવિશીર્ણ કરી નાખે છે ત્યાં એ સમયની શી વાત કરવી ?

‘સૌ સારા વાના થઇ રહેશે ! હું કહું છું, ને, એનાથી મારો જાતને આશ્વાસન આપવા મથું છું.’

તે મારો પડખે બેસી મારા હાથને પંપાળે છે. હું હાથ ખેંચી લઉં છું. મારો તરફ દુઃખભરી નજર નાખી તે કહે છે. ‘કેટલીક વાર તું મને તદ્દન વિચિત્ર લાગે છે અન્ટ! ત્યારે તું એવી રીતે જોઈ રહે છે કે જેની ઓળખ પણ ન પડે !’

‘પહેલાં મને અહીં ફાવટ આવી જવા દે મા ! હજી પણ એમ જ લાગે છે કે હું અહીં થોડા દહાડા માટે આવ્યો છું.’

સંધ્યાનું અજવાળું વેરાય છે. મારો કૂતરો આવીને મારા પગ પાસે બેસી જાય છે. તેની આંખોમાં પણ અજંબો ભર્યો છે. અહીં હજી તે ગોઠવાઈ શક્યો નથી.

મારી મા ખુરશીને અટોલીને બેસતાં કહે છે, ‘તું પાછો ઘેર આવ્યો એજ મારે મન તો—’ ‘હા એજ મુખ્ય વસ્તુ છે !’ હું કહું છું ને ઊભો થાઉં છું.

તે ખૂબીમાં બેસી રહે છે. સંધ્યાનાં તેજમાં એ નાનકડી આકૃતિ કેવી લાગે છે ! કોઈ અજાણી લાગણીની કુમાશયી હું જોઈ રહું છું કે અમારો પાઠ કેવો બદલાઈ ગયો છે ! હવે બાળક અનવાતો તેના વારો આવ્યો છે.

હું તેને ચાહું છું—આ ઘડી પહેલાં હું તેને વધારે ક્યારે ચાહતો હતો ! છતાં હવે લાગે છે કે તેના ઘુટણ પાસે બેસી, બધી વાતો કરી મારા મનને હું હલકું નહિ બનાવી શકું. મેં તેને એ રીતે ગુમાવી છે. એકાએક લાગે છે કે ખરો રીતે હું કેટલો અગ્નિયો ને અનાથ છું ?

તેણે આંખો ખીડી છે. કપડાં બદલાવી હું બહાર જઈને છું તેને ખસેલ ન પાડવા હું બહુ ધીમે ગળુગાણું છું.

તે માથું હલાવે છે. ‘હા, મારા બેટા!’ તે કહે છે તે પછી કામળ સ્વરે ઉમેરે છે. ‘મારા ડાહ્યા બેટા :’

છરાની જેમ મારા કાળજમાં એ શબ્દો ભોંકાય છે. ધીમેથી ખાર વાસી હું જઈને છું.

[૩]

સૈનિકાના અભ્યાસ બાબતનો હુકમ આવી ગયો છે. અમારા પ્રતિનિધિઓએ અમારે જે જોતું હતું તે મેળવી આપ્યું છે.—ઘટાડેલો ને સૈનિકા માટે ખાસ તારવી કાઢેલો અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા બાબતમાં છૂટછાટ. લશ્કરમાં બળવો થયો છે તે સાચી વાત છે પણ સત્તાવાળાઓ પાસેથી કામ કઢાવતું સહેલું નથી. આ બધી ઉપર ઉપરની હિલચાલ છે. પાંચદસ અમલદારોને હાંકી કાઢ્યા તો ય શું ? શું દરેક સિપાહી જાણે છે કે પોતાનો ટુકડી નાયક ગમે તેટલો બલો હોય ને સારા માટે પ્રયત્ન કરતો હોય પણ જો તેના કાંધિયાઓ તેની વિરુદ્ધ પડ્યા તો પછી તેનું કાંઈ ચાલતું નથી. એમ પ્રધાનોનું પણ છે. નેજર્મનીમાં એવા મહાપુરુષોનો તોટો નથી. આ કલમબાજ નેપોલિયનો ખરેખર અજીત હોય છે.

અમારો વર્ગ શરૂ થાય છે. અમે પાંજા પુરાણી પાટલીઓ પર ગોડવાઈ જઈએ છીએ. લગભગ બધાએ યુનીફોર્મ પહેર્યા છે. ત્રણ જણને પૂરી દાઢી છે. એક પરણેલો છે.

મારા ડેસ્ક ઉપર ચાપુથી કાતરેલું મારું નામ હું શોધી કાઢું છું. શાહી ભરીને તેને વિશેષ સ્પષ્ટ બનાવવામાં આવ્યું છે. ઇતિહાસના પાઠ વખતે તેને કાતરેલું મને બરાબર યાદ છે. પણ

તેને કાતર્યાં સૈકા વીત્યો હોય તેમ લાગે છે. વસ્તુઓ એક કુંડાળું કરીને પાછી પોતાને સ્થાને આવી છે. પણ અમે એ વર્તુલની બહાર ફેંકાઈ ગયા છીએ.

અમારો સાહિત્યનો શિક્ષક હોલરમેન આવે છે ને પોતે જોને પોતાની સૌથી પ્રથમ ફરજ માને છે તે બજાવવા લાગી જાય છે. લડાઈ પહેલાં અહીં રહી ગએલ અમારી દરેક ચીજ તે પાછી આપે છે. તેના વ્યવસ્થાચાહક શિક્ષક આત્મા પર ઘણા વખતથી એ બોલે રહ્યો છે. તે કપ્પાટનં ખાનું ઉઘાડી બધો ખજાનો બહાર કાઢે છે. પેન, પેન્સિલ, ચિત્રકામનાં પૂંડાં; ને સૌથી મહત્વની વસ્તુ તે નિબંધો, ડિક્ટેશનો ને પાઠલેખનથી ભરેલી વાદળીરંગની જડી નોટબૂકો. તેના ટેબલની ડાબી બાજુ તેનો ઊંચો ખડકલો થાય છે. તે નામ બોલતા જાય છે. અમે તેના જવાબ આપી ચીજો લેતા જમ્યા છીએ. વિલી માસ્તરના ટેબલ પાસે ઊભો રહી તેને ફગાવે છે ને શાહી ચૂસણિયા તેમાંથી સરકી ઊઠે છે.

‘બેયર’ — હાજર

‘બકર’ — હાજર

‘ડેલેક્સ’

શાંતિ. ‘મરી ગયો છે!’ વિલી ખૂબ મારે છે.

રમતિયાળ નાનો ડેલેક્સ, પરીક્ષામાંથી જ તેને ખેંચી લઈ જવામાં આવેલો ને તે પાછળ રહી ગયો. તે લેન્સ કોર્પોરલ થયો હતો. ૧૯૧૭માં માઉન્ટ કેમેલ પાસે તે મરાયો. ટેબલની જમણી બાજુ તરફ માસ્તર નોટબૂકને મૂકે છે.

‘ડીકર’ — હાજર

‘ડીએક્સમેન’ — ‘મૃત્યુ પામ્યો છે.’

ખેડતનો છોકરો હતો એ ડીએક્સ'મેન. સંગીતમાં પણ હ હતો સેક્ટ. રમવામાં એકકો, નોટબૂક જમણી તરફ જાય છે.

‘ એગર્સ ! ’

‘ હજી પાછો નથી ફર્યો ! વિલી ગજો છે.

લડ્ડવિગ પૂરી વાત કહે છે કે તેને ફેફસામાં ધા વાગ્યો હતો. ડોટ્મન્ડની રીઝર્વ હોસ્પિટલમાં એ હતો. ત્યાં ત્રણ મહિનાથી લીપ્પ્રીંગના સેનેટેરિયમમાં ગયો છે.

‘ ફેડરીક્સ ’ — ‘ હાજર ’

‘ ગીએસ્કે — ’ ‘ પત્તો નથી. ’

‘ ના, એમ નથી. ’ વેલ્ટરહોલ્ટ કહે છે.

‘ હા, પણ એનું નામ જેમનો પત્તો નથી તે તેમની યાદીમાં જ લખાયું છે. ’ રેઇનર્સ'મેન કહે છે.

‘ મને ખબર છે પણ ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં તે ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં છે. મેં જાતે એને જોયો છે. ’ વેલ્ટરહોલ્ટ જવાબ દે છે.

‘ મોટો ગેહરીંગ ! ’ ‘ મૃત્યુ પામ્યો છે. ’

મોટો ગેહરીંગ—પહેલાં કવિતાઓ લખતો. ટયુશન આપતો ને તેની કમાણીમાંથી ચોપડીઓ ખરીદતો. તેના બાઈ સાથે જ તે મરાયો હતો.

‘ નાનો ગેહરીંગ ’ માસ્તર માત્ર ગણુગણે છે ને જાતે જ નોટને જમણી બાજુ હડસેલે છે. ’

‘ તે ખૂબ સુંદર નિયંધો લખતો. ’ મોટા ગેહરીંગની નોટ ફરીથી હાથમાં લઈ તેના પાનાં ફેરવતાં માસ્તર ધ્યાનપૂર્વક કહે છે.

બણી નોટબૂકો જમણી તરફ હડસેલાય છે. બંધનાં નામ બોલાઇ રહ્યા પછી પણ નોટોનો થોકડો પડ્યો રહે છે. તેનું શું કરવું તે હોલરમેનને સૂઝતું નથી. વ્યવસ્થા માટેની તેની લાગણી ઊકળી ઊઠે છે. છેવટે તેને રસ્તો જડે છે—મૃત સૈનિકોના માથાપને એ નોટબૂકો મોકલાવી આપવી.

પણ વિલી એ માનતો નથી. ‘આટલી બધી બૂલોવાળી નોટબૂકો જોઇ તમને લાગે છે કે તેમનાં માથાપ હરખાશે ?’ તે પૂછે છે. ‘અને તેમાં વળી તમારી ડીકાઓ, ‘અસંતોષકારક’, ‘નબળું’ ‘સામાન્ય’ — એના કરતાં એ બધે અહીં પડી રહી.’

હોલરમેન તેના સામે જોઇ રહે છે, ‘વાત ખરી. પણ એ નોટનું મારે શું કરવું ?’ ‘જેમ છે તેમ પડી રહેવા દો ?’ આલ્બર્ટ કહે છે.

હોલરમેનને ખોટું લાગે છે. નારાજ થઈ તે કહે છે. ‘એ ચાલી જ ન શકે ટ્રાન્કે ! તને ખબર છે ને કે આ નોટબૂકો સ્ફૂલની નથી. એટલે જ્યાં છે ત્યાં પડી રહેવા ન દેવાય.’

‘અરે રામ, તમે ય શું રમત માંડી છે !’ વિલી માથામાં આંગળા ફેરવતાં કહે છે ‘તો પછી અમને આપી દો. અમને કામ લાગશે.’ હોલરમેન કંટાળીને વિલીના હાથમાં મૂકે છે.

‘પણ—’ તે ઢીલાશથી કહે છે. ગમે તેમ તો પણ એ પારકી થાપણ છે.

‘કાંઈ ફિકર નહિ.’ વિલી કહે છે. ‘તમે કહો તેમ પછી ? બધું વ્યવસ્થિત હોવું જ જોઈએ. બરાબર ટિકિટ ચોડી, સરનામાં કરી તેને મોકલી દેશું. મહેરબાની કરી તમારો છત્ર ન બાળશો. બીજા કોઈ માણસોને ચાહે તેટલો ત્રાસ થાય પણ વ્યવસ્થા તે વ્યવસ્થા. !’

તે અમારી તરફ આંખ મારી, કપાળે હાથ અડાડે છે.

પાઠ પૂરો થતાં અમે અમારી નોટબૂકના પાનાં ફેરવીએ છીએ. છેલ્લો નિબંધ અમે ‘જર્મનીએ શા માટે યુદ્ધમાં વિજય મેળવેો નોઈએ !’ તે વિષે લખ્યો હતો.—૧૯૧૬ની શરૂઆતમાં પહેલાં પ્રવેશક લખવાનો, પછી છ કારણો આપવાના તે છેવટે અંતભાગ આપી પૂરું કરવાનું, મેં ચોથું પોઈન્ટ ઉતાર્યું છે.—ધાર્મિક કારણો. પણ કાઈ ધાડ મારી હોય તેમ લાગતું નથી. હાંસિયામાં લાલ શ્વાહીથી લખ્યું છે.—‘ઉપરચોટિયું ને અપ્રતીતિકર.’ મારા સાત પાનાની મહેનતના બદલામાં ‘માઈનસ એ માર્ક’ નો ગંજવર સરવાળો મળ્યો છે. અત્યારની બીના ખ્યાનમાં લઈએ તો પરિણામ ઘણું સારું મળ્યાય.

વિલી પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનની પોતાની નોટ મોટેથી વાંચે છે.

‘સૂરજમુખી ને તેના મૂળિયા નાખવાની પદ્ધતિ !’ તે પોતાની આસપાસ નિહાળી, હસીને ઉમેરે છે.

‘હું ધારું છું કે સદ્ગૃહસ્થો એ બાજતમાં મારી સાથે સહમત થશે કે એ મૂળિયાં ક્યારનાં દટાઈ ગયાં છે.’

‘પૂરેપૂરા સહમત !’ વેલ્ટરહોલ્ટ કહે છે.

અને એના વિષે અમારું જ્ઞાન પણ છેક દટાઈ ગયું છે તે હકીકત છે. અને એ સત્ય જ એ પદ્ધતિને ફેંકી દેવા માટે પૂરતું છે. બેથક અને કોસોલે અમને જે શીખવ્યું છે તે અમે બૂલ્યા નથી, બૂલવાના પણ નથી.

બપોર પછી આલ્બર્ટ ને લડૂવિગ મને બોલાવે છે. અમારા જૂનો નિશાળિયો દોસ્ત ગીએસ્કે શું કરે છે તે અમારે જોતાં જવું છે. રસ્તામાં જ્યોર્જ રાહે મળે છે. તે પણ ગીએસ્કેનો જૂનો મિત્ર હતો ને તેથી અમારી સાથે તે આવે છે.

દિવસ મળનો છે. ને ટેકરીના મથાળા પર જ્યાં ગાંડાની ઇસ્પતાલનું મકાન આવ્યું છે ત્યાંથી દૂર ખેતરો સુધી માણસ નજર દોડાવી શકે છે. સફેદ અને આસમાની પટ્ટાવાળા કપડાંમાં દેખરેખ રાખનારાઓના ધ્યાન તળે ગાંડાઓ ખેતરોમાં કામ કરે છે. મકાનની જમણી બાજુની એક બારીમાંથી કોઇ ગાતું સંભળાય છે-

‘સાલે નદીનાં સુંદર આરે...’ કાઠક ગાંડો હોવો જોઈએ. લોહાના સળિયાવાળી બારીમાંથી ગવાતું એ વિચિત્ર લાગે છે.

‘વાદળ દળ બસ ઊડતાં બ...ય !’

કેટલાક બીજા દરદીઓ સાથે ગીએસ્કેને એક મોટા ઓરડામાં રાખવામાં આવ્યો છે. અમે દાખલ થઈએ છીએ કે તરત એક જણ ચીસ નાખે છે.

‘સંતાઇ જાઓ ! ને ટેબલ નીચે તે ગોઠણિયાબર થઈ સરકી જાય છે. પણ બીજાઓ તે તરફ ધ્યાન નથી આપતા. ગીએસ્કે અમને તરત જ મળવા આવે છે. તેનો ચહેરો પાતળો ને પોળો છે. દાઢી એકદમ સાંકડી ને મોટા કાન. પહેલાં તે લાગતો તેના કરતાં તે ઘણો નાનો લાગે છે. તેની આંખો શ્રમિત અને ધરડી છે.

અમે તેને મળીએ તે પહેલાં એક જણ વચ્ચે કહે છે, ‘કેમ ત્યાંના કાંઈ નવા સમાચાર? ‘ના, કાંઈ નથી.’ હું જવાબ આપુ છું. ‘મોખરા ઉપર કેમ ચાલે છે? આપણે વર્ડન લઈ લીધું?’

અમે એક બીજા તરફ જોઈ રહીએ છીએ. ‘હવે તો ઘણા વખતથી શાંતિ થઇ ગઈ છે.’ આલ્બર્ટ કહે છે.

પેલો ખડખડાટ હસી પડે છે—

પોણું ને મૂઠ હાસ્ય.

‘કાલા થાવ મા ! તેઓ તમને બનાવે છે ખાલી. આપણે બહાર નીકળીએ એટલો વાર, હંમ હંમ. તમે ક્યાં છો ઈ ખર પડે ઈ પહેલાં તો પકડીને ફંટ ભેળા.’ પછી તે દોંઝાઈથી કહે છે ‘પણ મને એ ફરીથી પકડી શકે તેમ નથી.’

ગીએસ્કે અમારી સાથે હાથ મિલાવે છે. અમે દિંગ થઈ જઈએ છીએ. અમે તો માન્યું હતું કે તે બરાડા પાડતો હશે કે બાંદરાની જેમ મોં બગાડી દાંતિયા કરતો હશે પણ આ તો ગરીબડા મોં પર ધીમું હાસ્ય ફરકાવી કહે છે, ‘આવું બનશે એ તો ધાયું’ જ નહોતું; નહિ ?’

‘પણ તું લાગે છે તો સાત્તે નરવો. તને થયું છે શું ત્યારે ?’ હું પૂછું છું.

તે પોતાનો હાથ કપાળે ફેરવી કહે છે, ‘માથાનો દુઃખાવો. મારા માથાની પાછળ જ લોઢાની પતરી જડાઈ ગઈ છે ને પછી ફેલોરી..... !

ફેલોરી આગળ યુધ્ધ થયું ત્યારે દટાઈ ગયો હતો. કેટલાક કલાકો સુધી તે એક જાણની સાથે ત્યાં પડ્યો રહ્યો હતો. પેલા માણસના પેટ સુધી એક લાકડાની ઘોડી ખૂચી ગઈ હતી ને તેમની માથે એક બીભું બારવટિયું પડવાથી ગીએસ્કે પણ તેની સાથે જડાઈ ગયો હતો. પેલો માણસ વારંવાર ચીસો પાડતો હતો ને તેના મોઢામાંથી લોહીના રેગાડા નીકળી ગીએસ્કેના ચહેરા પર ઠલ-બાતા હતા. તેની ગૂંગળામણનો પાર નહોતો. આંતરડા બહાર નીકળી જવા ધસતા હતા. તેને એ દબાવીને બેસતો ત્યાં પેલાની બચકર ચીસો તેનું માથું ફાડી નાખતી હતી.

ગીએસ્કે બધી વાત સ્પષ્ટતાથી ને વિગતવાર કહે છે અને પરિણામે— ‘અને હવે રાજ રાતે તે ફરી ફરીને બને છે. હું

ગૂંગળાઇ મરું છું' અને આખો ઝોરડો ઘોળા સરખ ને લોહીથી ભરાઇ જાય છે.'

'પણ જ્યારે તને ખબર છે કે તે શું છે ત્યારે તેની સામે કેમ નથી થતો ?' આલ્બર્ટ પૂછે છે.

ગીએસ્કે માથું ધુણાવે છે. 'જો હું બરાબર જાણતો હોઉં તો પણ એમાં કંઈ ન થઈ શકે. અંધારું થાય કે એ બધું આવીને હાજર થાય છે.' તેના અંગમાં ધૂનરી વ્યાપી જાય છે. 'તમે તેને દેખી ન શકો પણ હું જોઈ શકું છું. ઘેર હું બારીએથી કૂદકા મારી નાસવા ગયો હતો ત્યાં મારો પગ ભાંગી ગયો. ને પછી મને અહીં લઈ આવ્યા.'

'પણ તમારું કેમ ચાલે છે ? તમે શું કરો છો ? તમારી પરીક્ષા પતી ગઈ ?' ગીએસ્કે પૂછે છે.

'થોડા વખતમાં જ થવાની છે.' લડૂવિગ કહે છે.

'મારા માટે તો એ સહુ પૂરું થયું.' ગીએસ્કે દુઃખી અવાજે કહે છે, 'મારા જેવાને તો છોકરાઓ સાથે છૂટો પણ ન મૂકે.'

અમે દાખલ થયા ત્યારે જો માથુસ 'સંતાર્ધ જાઓ !' બોલ્યો હતો તે છાનોમાનો આલ્બર્ટની પાછળ આવી તેને ઘોડા મારે છે. આલ્બર્ટ પાછળ ફરે છે પણ તેને તરત જ યાદ આવી જાય છે.

'એ, એક,' 'એ, એક' તે બબડે છે ને પછી ખડખડાટ હસી પડે છે. પછી એકદમ શાંત બની ખૂણામાં ચાલ્યો જાય છે.

'તમે મેજરને એક ચીટી ન લખી શકો ?' ગીએસ્કે પૂછે છે.

'કોણ મેજર !' હું આશ્ચર્ય મૂક બની પૂછું છું. લડૂવિગ

મને ટોકાર કરે છે. ‘અમે એને શું લખીએ?’ હું ઝટપટ ખોલી નાખું છું.

‘તેને કહેજો કે મને ફોનો પાછો જવા દે.’ ગીએસ્કે ઉશ્કેરાઈને કહે છે ‘તેનાથી મને રાહત મળશે, જરૂર મળશે. ત્યાં બધું હવે શાંત છે. મેં તો એને બડાકા થતા હતા ત્યારે જ જોઈ છે. પણ હવે ત્યાં બધું શાંત હશે ને ત્યાં જવાથી મને જે ટાઢક મળશે. તમને શું લાગે છે?’

‘તને ઠીક થઈ જશે ગીએસ્કે’ લડવિગ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કહે છે. પહેલાં તું બરાબર વિચારી શકે તેવો થઈ જા...’

ગીએસ્કે શોકભરી આંખે સામે તાકી રહે છે. ‘પણ તમે મેંજરને લખશો ખરું ને? જરાડ’ ગીએસ્કે મારું નામ છે. તેનો ઉચ્ચાર સ્કે—સી. કે. થાય છે. ‘તેની આંખો જડની જેમ સ્થિર મંડાઈ રહે છે—જાણે એ કંઈ બાળી શકતો નથી. ‘મને થોડા સફરજન લાવી દેશો? મને સફરજન ખાવાની બહુ ઇચ્છા થઈ છે.’

અમે તેને દરેક ચીજનું વચન આપીએ છીએ પણ તે કંઈ સાંભળતો નથી. એકાએક તેણે વાતમાં બધો રસ ગુમાવી દીધો છે. અમે જાણીએ છીએ ત્યારે તે ભોમો થઈને લડવિગને પોતાના ખૂટની એડી અડાડે છે ને પછી શૂન્ય આંખે ટેબલ પાસે ફરી બેસી જાય છે.

બારણા પાસેથી હું પાછો તેના તરફ જોઉં છું. તે એકદમ ઝંખકી બેઠો હોય તેમ ફૂદીને અમારી પાછળ દોડે છે. ‘મને તમારી સાથે લઈ જાઓ?’ જાણે શ્વાસે તે કંપતાં બોલે છે ‘એ આવ્યા. એ ઈ પાછા આવ્યા.’ શું કરવું તેની અમને સૂઝ નથી પડતી. પણ દાકતર અંદર આવે છે ને અમને જોઈ સંભાળથી ગીએસ્કેના ખબ્બા પર હાથ મૂકી ધીમેથી કહે છે. ‘આપણે હવે બગીચામાં જઈએ.’

ગીએરકે નાના બાળકની જેમ માની જઈ તેની પાછળ દોરાતો જાય છે.

બહાર ખેતરો પર સાયંકાળનો સૂર્ય ફિરજો વરસાતી રજી છે. પેલી લોઢાના સળિયાવાળી બારીમાંથી હજી એ ગાણું વહેતું જાય છે.

“ભગ્ન થયા છે ભુરજ કિલ્લા પણ આ વાદળ ચાલ્યાં જ...ય ”

અમે પડખો પડખ શાંતિથી ચાલ્યાં જઈએ છીએ. ખેડાએલા ખેતરો પૂર બહારમાં ઊભાં છે. વૃક્ષોની ડાળીઓમાંથી ઝાંખો, પીળો ચંદ્ર વાંકી ગદ્દન કરી ડોકિયું કાઢે છે.

‘મને લાગે છે કે—’ લડવિગ કહે છે, ‘મને થાય છે કે આપણામાં પણ તેનો થોડો ધણો અંશ છે.’

હું તેના મુખ તરફ તાકી રહું છું. સૂર્યાસ્તની પ્રભા ત્યાં અજવાળાં પાડે છે. તે ગંભીર ને વિચારમગ્ન છે. થોડી ગમગીની પણ તેના વદન પર છવાઈ છે. હું તેને જવાબ આપવા જઉં છું પણ મારા અંગે અંગમાં એક કપારી ફરી વળે છે—તે કમ અને ક્યાંથી આવી તેની મને ખબર નથી.

‘એ વાત જ જવા દઈએ.’ આલ્બર્ટ કહે છે.

અમે ચાલ્યે રાખીએ છીએ. સૂર્ય ડૂબી ગયો છે ને સન્ધ્યાની રંગ આભા શરૂ થાય છે. ચંદ્રની કોર વધારે ઉજ્જવલ બને છે. ખેતરો પરથી રાતનો પવન પહેલી લટાર મારવા નીકળે છે. ઘરની બારીઓમાં દીવા અબુકવા માંડે છે. અમે ગામમાં દાખલ થઈએ છીએ.

આખે રસ્તે જ્યોર્જ રાહે એક અક્ષરે ય નથી ખોલ્યો. અમે છૂટા પડવા ઊભા રહીએ છીએ ત્યાં સુધી એ વિચારમાંથી જાગ્યો નથી.

‘એને શું જોઈતું હતું ખરર છે?’ તે કહે છે ‘તેને ફ્લોરી જતું છે—પાછું ફ્લોરી પહોંચતું છે.’

મારો ઘેર જવાનો વિચાર નથી. આલ્બર્ટની પણ ઇચ્છા નથી. અમે નદીકાંડા પર ફરીએ છીએ. ધીમે સ્ત્રોતે નીચે નદી વહી જાય છે. અમે છેવટ પૂલના કાંડા પાસે આવી, નીચા વળીને ઊભા રહીએ છીએ.

‘કાણે જાણે આપણાથી એકલું રહેવાનું જ નથી. કેમ અન્સ્ટ! આલ્બર્ટ કહે છે.

‘ખરી વાત છે. આપણો ક્યાં મેળ યાજશે એનો પણ તેડો નથી.’ હું કહું છું.

તે માથું હલાવી કહે છે ‘ખરાખર, પણ ક્યાંક તો આપણે ગી જતું જોઈએ.’

‘કદાચ કોઈ ધંધો મળી જાય.’ હું તેનો ભાવાર્થ સમજ્યા વગર આંધળિયો જવાબ વાળું છું.

‘એનો કાંઈ અર્થ નથી. આપણે કોઈ જીવંત વસ્તુની જરૂર છે, અન્સ્ટ! કોઈ માણસ—સમજ્યો?’

‘માણસ?’ હું વિરોધ ઉઠાવું છું. ‘વાત શું કરે છે? દુનિયામાં સૌથી અવિશ્વાસનીય ચીજ એક માણસ જ છે. તે કેટલી-વારમાં ફરી એસે છે તેનો આપણને સારો અનુભવ છે. જો ને, રોલફોલ વખતે દસખાર જણાને કહ્યો ત્યારે માંડ એક હાજર હોય છે.’

‘હું એમ નથી કહેતો’ આલ્બર્ટ કહે છે, ‘હું તો એમ કહું છું કે એવું માણસ કે જે પોતાનામાંનું જ એક હોય. કેટલીક વાર હું વિચારું છું કે...દાખલા તરીકે ધાર કે પત્ની—’

‘અરે રામ!’ હું આશ્ચર્યભેર કહું છું. બેથકનો વિચાર મારા મનમાં ઝળકી જાય છે.

‘જો, મશ્કરી રહેવા દે! આલ્પર્થ ગરમ થઇ જઇ કહે છે ‘પોતે વિશ્વાસ મૂકી શકે એવું કાંઈ માણસને હોવું જોઈએ શું તને એટલું’ ય ભાન નથી? મારે તો મને કાંઈ ચાહી શકે તેની જરૂર છે. હું અને તે બંને એક બીજાને માટે રહીએ. નહીંતર માણસથી જિવાય કેવી રીતે?’

‘પણ આલ્પર્થ,’ હું પ્રેમાળ સ્વરે કહું છું. ‘અમે તારા જ છીએ ને! શું તારા નથી!’

‘હા, હા, પણ આ જુદી વસ્તુ છે—’ પછી અત્યંત ધીમે સ્વરે ગળગળા થઈ એ કહે છે.

‘બાળકો,—માણસને એ પણ જોઈએ છે, બાળકો! એ વિષે કાંઈ ન જાણતા હોય તેવા—’

તેના કહેવાનો અર્થ હું સમજી શકતો નથી. પણ તેને વધારે પ્રશ્નો પૂછવાનું હું બંધ કરું છું.

પ્રકરણ ચોથું

અમે જીવનની રૂપરેખા કાઢી જુદી જ રીતે દોરી હતી. અમે પ્રાર્થુ હતા કે હવે આરામ ને સુખના દિવસો શરૂ થશે ને જીવન પાછું આનંદથી છલકી ઊઠશે. પણ અહીં તો કાંઈ થતું નથી ને દિવસો નકામા ઢસડાતા વહી જાય છે. અમે કાંઈ ચીજનો વિલંબ સહી શકતા નથી. ત્યાં કપાટાખંધ વિચાર કરી, નિર્ણય બાંધી એકદમ કાર્યમાં ઝુકાવવાની અમને ટેવ પડી ગઈ હતી. એમ ન કરીએ તો બીજી પળે હતા ન હતા થઈ જઈએ. એટલે હવે અમને અત્યારનું જીવન રગશિંયું લાગે છે. મૃત્યુની સોબત અમે ધણી વખત સુધી માણી છે. ગમે તેમ પણ પણ એ ઝડપી ખેલાડી હતો. એના કદમ સાથે તાલ ચૂક્યો એટલે માણસ ગયો જ સમજવો. આને અંગે જ અમે ચંચળ ને અધીર બની ગયા છીએ. દિવસો ને કલાકા કરતાં મળેલી પળ વિષળનો અમે વધારે ખ્યાલ બાંધીએ છીએ. અને અહીં તો તેને કાંઈ મજાતરીમાં જ નથી લેતું. અમે ખાલી ખાલી થઈ ગયા છીએ. ને એને અંગે દિલ ક્યાં ચે ઠરીને ઠામ નથી થતું,

પણુ આ બેચેન દિવસોમાં દૂર દૂર વાગતી કોઈ બંદૂક ઝડી સમું, કદાચ એ બરાબર સમજતી નહિ શકું પણુ ક્ષિતિજની પેલી પરથી આવતી કોઈ ચેતવણીના સૂર સમું અમારા કાનના કમાડ ખખડાવી જાય છે. તેને સાંભળવાની અમારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. મન કોઈ અનામી ભયથી તેનાથી નાસે છે. જાણે કોઈ ચીજ અમને હાથતાળી દર્ષ છટકી જાય છે. અમે કાંઈક ગુમાવી દઇએ. અત્યાર સુધી અમે ઓછું ગુમાવ્યું નથી—અને ધણીને માટે તો ખુદ છવનથી ઓછું કીમતી નહોતું.

કાર્લ ષ્વોગર એક વીક્ષીમાં રહે છે. તેની ઓરડીમાં અબ્ધ-વસ્થાનો પાર નથી. પુસ્તકોના બધા ઘોડા ખાલી છે ને ટેબલ ને જમીન ઉપર ચોપડીઓના ઢગલા પડ્યા છે. લગાઈ પહેલાં તે અનેક પુસ્તકોનો અભ્યાસી હતો. તેને એક પુસ્તકોની ધૂન હતી. અમે જેમની પતંગિયા ભેળા કરતા તેમ એ ધરમાં પુસ્તકો ખડક્યે જતો. કવિ એડનડોર્ફ પાછળ તે ઘેલો હતો. તેના સંગ્રહોની ત્રણ ત્રણ જુદી આવૃત્તિઓ કાર્લ પાસે હતી ને કવિની ઘણી ખરી કવિતાઓ તેને કંઠે હતી. પણુ હવે તેનો વિચાર તેનું આ પુસ્તકાલય વેચી પૈસા આવે તેમાંથી દારૂની દુકાન નાખવાનો છે. કાર્લની માન્યતા પ્રમાણે આ ધંધામાં તો મન ફાવી કમાણી થઈ શકે તેમ છે. હમણાં તે એનો એજન્ટ માત્ર માત્ર હતો પણુ હવે સ્વતંત્ર દુકાન નાખવાનો તેણે નિર્ધાર કર્યો છે.

હું એડનડોર્ફની કવિતાના એક ભાગનાં પાનાં ફેરવું છું. તેની બાંધણી સુંદર આસમાની ચામડાની કરી છે. સૂર્યાસ્ત, વન અને સ્વપ્ન, ગ્રીષ્મરાત્રિ, ઝખના, દેશપાર—કાવ્યોનાં મથાળાં સરકે છે. એ દિવસો કેવા હતા ?

વિલી બીન્ને ભાગ જૂએ છે. પ્રથમ સા મુગ્ધ નજરે જોઈ રહી તે સૂચન કરે છે.

‘ તારે આને ખરી રીતે મોચીને આપવા જોઈએ. ’ ‘ કાંઈ કારણ ? ’ હાલ્વિગ હસતાં પૂછે છે.

‘ ચામડું ’ વિક્લી કહે છે, ‘ અત્યારે મોચીઓને સારા ચામડાની કટકી યે નથી મળતી. અને આ— ’ તે ગેથેના સંગ્રહો હાથમાં લઈ કહે છે, ‘ વીસ સંગ્રહો ! જો એક પગરખાં તો રહેજે બની જાય. પુસ્તક વેચનાર કરતાં મોચીની નજર આના પર વધારે ફરશે. ખરું કહું છું. સારું ચામડું મેળવવા તેઓ તલખી રહ્યા છે. ’

‘ આમાંથી તમારે કોઈ ચોપડીઓ જોઈએ છે ? ’ કાર્લ પૂછે છે, ‘ તમારે જોઈતી હોય તો બહુ સસ્તામાં આપી દઈશ. ’

પણ તેની કોઈને જરૂર નથી.

‘ ફરી વાર એના પર વિચાર કરી જોજો કાર્લ ! ’ હાલ્વિગ કહે છે, ‘ પાછળથી આ પુસ્તકો વેચાતાં નહિ મળે. ’

‘ તો શું થઈ ગયું ? ’ કાર્લ ખડખડાટ હસે છે. ‘ પહેલાં બસ જીવો ?—વાંચવા કરતાં એ વધારે મહત્ત્વનું છે. અને પરીક્ષાની બાબતમાં તો—જાહનમમાં જાય એ બધી તરખાડ છે. કાલથી હું બીજનેસ શરૂ કરી દેવાનો. પૈસાની જ તમારે પહેલી જરૂર છે. એ હશે તો બાકીનું બધું મળી રહેશે. ’

પુસ્તકોને તે મોટા પોટલામાં દોરડાથી બાંધે છે. મને યાદ છે કે એક દિવસ એવો હતો જ્યારે આ પુસ્તકોમાંથી એકાદ પણ વેચવા કરતાં કાર્લે જૂએ મરવાનું વધારે પસંદ કર્યું હોત.

‘ આમ સોગિયા થઈને શું ઊભા છો ? ’ તે ચીડાઈને કહે છે ‘ માણસે વહેવારુ બનવું જોઈએ. જૂનું પુરાણું નાખો ખાડામાં ને નવેસર જીવન શરૂ કરો ! ’

‘હા, એ બરાબર.’ વિલી સહમત થાય છે. ‘મેં પણ મારી ચોપડીઓ વેચી નાખી હોત—જો મારી પાસે એકાદે ય હોત તો ?’

કાર્લ તેનો વાંસો થાપડે છે. ‘એક માઈલના કલ્ચર કરતાં અરધા ઈંચનું બીઝનેસ વધારે સારું છે. વિલિ, મેં એ કબરાને ઠીક અનુભવ લીધો છે, હવે જરા જીવનને જોઈ નાંખવું છે.’

‘તેની વાત ખરી છે.’ હું કહું છું. ‘એને મેળવીને આપણને કરવું છે શું ! થોડુંક બણ્યા કે ન બણ્યા એમાં ખોટ કંઈ જવાની. ઘોળ્યું બધું.’

‘હું તો કહું છું તમે ય હવે બહાર ‘પડો !’ કાર્લ સલાહ આપે છે. ‘હાથમાં લેખણુ ઝાલીને તમારે કરવું ય શું છે ?’

‘ત્યાં જ ગોટાળો છે ને !’ વિલી કહે છે. ‘પણ આપણે સૌ હજી તો સાથે છીએ. પરોક્ષાને માંડ એ મહિનાની વાર છે ત્યાં એ ન આપીએ તોપણ ખોટું ગણાય. માણસે બલિખતો ખ્યાલ કરવો જોઈએ ને !’

કાર્લ એક થોડાકામાંથી થોડા ખાઉં પેપર ફાડી નાખે છે.

‘તમારું એમ જ જવાનું. દરેક વખતે તમારે અમુક કામ કરતાં કરતાં થોડાક મહિનાની વાર હશે ને પછી એ નહિ કરો તો પાછું ખોટું ગણાશે. આમ કરતાં કરતાં છેવટ જગશે ત્યારે તમારા વાળ ઘોળા થઈ ગયા હશે.—’

વિલી હસીને કહે છે, ‘હા ને એમ કહ્યા રહેશે ત્યારે તમે આનો ખ્યાલો યે નહિ પીવો મિ. વિલી હોમેયર ?’

લડવિગ ઝમો થાય છે. ‘તારા બાપા આ વિષે શું કહે છે ?’

કાર્લ ખડખડાટ હસી કહે છે. ‘નવી વાતમાં ગભરાતા સૌ ધરડા માણસો કહે છે તેમ. પણ તેમની ઝાઝી ફિકર નથી. માથાપો હંમેશ ભૂલી જાય છે કે તેમનો દીકરો એક વખત સિપાહી હતો.’

‘તું સિપાહી ન થયો હોત તો શું ધંધો કરત ? હું પૂછું છું.

‘કદાચ ચોપડીઓ વેચત, મૂરખાઈનો ધંધો.’ કાર્લ કહે છે.

કાર્લના નિર્ણયે વિક્લી પર જબ્બર અસર કરી છે આ બાણતરની નકામી માથાકૂટ છોડી જ્યાંથી મળે ત્યાંથી અમારે આનંદ માણવો જોઈએ એમ તે માને છે.

પણ માણસને જીવનનો સૌથી સહજ આનંદ ગામડામાંથી મળી રહે છે. એટલે અમે ગામડાઓમાં એક સફર મારી આવવાનો નિર્ણય કરીએ છીએ. રેશન કાર્ડમાંથી જેટલું અનાજ મળે છે તેમાં તો કોઈનું પેટ ન ભરાય. ધણા લોકો આ રીતે આસપાસના ગામડાઓમાં વહેલા પહોંચી જઈ મળ્યું તેટલું ભેગું કરી આવે છે. સાંજે સ્ટેશને એકઠા થઈ રાતના ઊપડી જાય છે એટલે અમારે તેમની પહેલાં ગામડા ભેળા થઈ જવું જોઈએ—જો કંઈ મેળવવું હોય તો.

અને અમે વહેલી ગાડીમાં સવાર પણ થઈ જઈએ છીએ. ગાડી ચાલે છે ત્યારે ડાયાના એક ખૂણામાં કોઈ અગણી વેદના પણ ટૂંટિયું વાળીને બેઠેલી દેખાય છે—અમારી હંમેશની સાથી. એક ઠેકાણું નક્કી કરી અમે ઊતરીએ છીએ. બબ્બેની ટૂંકડી પાડી અમે નોખા નોખા વિખેરાઈ આગળ વધીએ છીએ—ગામડામાંથી વસ્તુઓ કેમ પડાવવી તેનો અમને સારો અનુભવ છે.

આદમર્ટ અને હું સાથે છીએ. એક મોટા ખેતર પાસે અમે આવીએ છીએ. જાણનો ઢગલો પડ્યો છે ને લાંબી ગમાણમાં

માયો હારખ ઊભી છે. પશુઓ ને દૂધની ગરમ સોડમ અમને સ્પર્શ છે. કુકડીઓ પણ ડોક લાંબાવી અવાજ કરતી ફરી રહી છે. અમે લાલચુ આંખે તેને જોઈ રહીએ છીએ પણ હાપરાવાળા ખળામાં માણસો બેઠા છે એટલે અમારે જાત ઉપર કાબૂ રાખવો પડે છે.

‘રામ રામ’ અમારો કાઈ ભાવ નથી પૂછતું. પણ અમે ત્યાં ઊભા રહીએ છીએ, છેવટે એક બાઇ અમારા તરફ ગર્જે છે. ‘ખેતરની બહાર નીકળો સાલા ચામઠાવ !’

ખીબું ખેતર. ખેડૂત બહાર ઊભો છે. તેણે મોટા લશ્કરી કોટ પહેર્યો છે ને હાથમાં ચાખૂક લઈ સપાટા બોલાવે છે.

‘અહીં કેટલા આવી ગયા તે જાણવું છે !’ તે કહે છે. ‘ઝોજામાં ઝોજા બાર.’

અજબ વાત છે. અમે સૌથી પહેલી ગાડીમાં આવ્યા છીએ ને...પણ કદાચ એ કાલે સાંજે આવ્યા હશે ને રાત કોઈ ખળામાં કે ખુલ્લામાં કાઢી હશે. બનવા જોગ છે.

‘કો’ક વાર તો દી’માં સો ઘોડયા આવે છે. ‘ખેડૂત કહે છે. ‘માણસ શું કરે ?’ હું કહું છું.

પછી ખેડૂતની નજર એકાએક આલ્બર્ટના યુનીફોર્મ તરફ મંડાય છે.

‘ફેલેન્ડર્સ ?’ તે પૂછે છે.

‘ફેલેન્ડર્સ’ — આલ્બર્ટ જવાબ દે છે.

‘હું પણ ત્યાં હતો.’ કહી તે અંદર જાય છે ને અમારે માટે બે ઈન્ડા લાવી પાછો આવે છે. અમે અમારા ખીસા ફેફાળીએ.

છીએ. તે માથું ધુણાવી રહે છે, ‘તમે ઈ રાખો. પૈસા દેવાની જરૂર નથી.’

‘ઠીક આભાર દોસ્ત !’

‘મુદ્દલ નહિ — પણ આ વાત કાઠને કહેતા નહિ. નકર અરધું જર્મની કાલ્ય મારે ત્યાં આવીને લાંબશે.’

બીજે ઘેર ખડકી આગળ જ કાઠ એ છાણથી લખ્યું છે. ‘માગવા આવશે મા, કૂતરાથી ચેતજો !’ બસ, આનું નામ વહેવારું પગલું.

અમે આગળ વધીએ છીએ ને એક મોટા મકાનવસ્ત્રું વિશાળ ખેતર આવે છે. અમે રસોડા તરફ જઈએ છીએ. કાઠ હોટલને પણ આંટી દે તેવી રીતે છેલ્લો ઢાંચો રસોઈનો સરસામાન પડ્યો છે. જમણી અને ડાબી બંને બાજુ એક એક પિયાનો પડ્યો છે. રાંધણિયાની સામે જ એક ઘોડામાં સોનેરી અક્ષરો ને ચમકતા પૂંડાવાળી ચોપડીઓ પડી છે તેની સામે એક પુરાણી ખુરશી ને ત્રણ પર્ગાવાળા લાકડાના સ્ટૂલ પડ્યાં છે. આ શંભુમેજો વિચિત્ર લાગે છે ને તેમાં ય પેલા બે પિયાના.

ખેડૂતની સ્ત્રી આવે છે.

‘તમારી પાસે સૂતર છે ? — પણ સારી જાતનું હોલું જોઈએ હો’ તે પૂછે છે.

‘સૂતર ?’ હું ને આલ્બર્ટ એક બીજા સામું જોઈ રહીએ છીએ.

‘ના, સૂતર તો નથી.’

‘ઠીક. રેશમ છે ? રેશમી મોજા ?’

હું એ બાઇના બે વાજડા તરફ જોઉં છું. મને ધીરે ધીરે ખંબર પડે છે કે તે વસ્તુનો વિનિમય કરવા માગે છે. વેચાણ નહિ.

‘ના, અમારી પાસે રેશમ નથી પણ કોઈ ચીજ માટે અમે તમને પૈસા આપશું. ’ હું કહું છું.

તે લેણદેણનો વિચાર જ માંડી વાળે છે. ‘પૈસા ? છીત ઓસરી ધોવાના જામમાંએ ઈ નથી આવતા. રોજરોજ એની કિંમત ઘટતી જાય છે. ’

તે ચાલવા માંડે છે. તેના લડકા જેવા લાલ રંગના રેશમી બ્લાઉઝમાં પાછળ બે બટન ઘટે છે.

‘અમને પાણી પાશો ? ’ આદમનું જૂમ પાડે છે. તે તિરસ્કારથી પાછી ફરી. એક કાચના પ્યાલામાં પાણી ભરી આપે છે. ’

‘હવે ટળો જલ્દી ! મને જોઆ રહેવાનો વંખત નથી. તે કહે છે, ’ બીજનો સમય બરબાદ કરવા કરતાં કાંઈક કામચધો કરો ને ! નવરા ક્યાં ના, ’

આદમનું તેની પાસેથી પ્યાલો લઈ જમીન પર પછાડે છે. તે અવાજ બની ગયો છે.

‘તને રગતપિત્ત થાય રાં... ’ આદમનું વતી હું ફેંકું છું.

પણ તરત જ એ બાઈ હથોડા ને ચીપિયા ઉપાડી અમારા તરફ છૂટા મારે છે. તેનો હલ્લો યે ગળાળનો છે. અમે ભાગીએ છીએ. મજબૂતમાં મજબૂત આદમી પણ ત્યાં ટકી ન શકે.

અમે આગળ રખડીએ છીએ. રસ્તામાં અમારી જેમ સોદો કરવા આવેલાઓનું આખું ટોળું મળે છે. ખેતરોની આસપાસ બૂખ્યા ડાંસ જેવા તે આથડે છે. ખેડૂતો હવે કેમ ગળે આવી

મયા છે તે અમને સમજાય છે. તેમના વર્તનમાં કઈંશતા ને વાણીમાં માળો કેમ બિહરાય છે તેના કારણની અમને ખબર પડે છે. અમે પણ પેલા લોકોની જેમ જ આથડીએ છીએ, ક્યાંક ટપાટપી થાય છે, ક્યાંકથી વળી કાંઈ મળે છે. ને આ વસ્તુઓ લેતા આવનારની પણ ક્યારેક ગાળો ખાઈએ છીએ ને સામે ચોપડીએ છીએ.

બપોર પછી અમે ગામના ચોરા પાસે ભેળા થઈએ છીએ. અમને કાંઈ વધારે નથી મળ્યું, થોડાક શેર બટ્ટા, થોડુંક તૈયાર બોજન, થોડાં છંડા, નારંગી, કાખીજ ને માંસ. એક વિલી સૌથી છેલ્લો પરસેવે રેખજેય થતો આવે છે. તેણે ખગલમાં અરધા ઉપર હુકકરનું માથું દમાવ્યું છે. ને કેટલાંય પડીકાથી તેના ખીસ્સા ફાટ ફાટ થાય છે. પણ એની સામે તેનો લાંબો કાટ દેખાતો નથી. તેણે એને બદલામાં આપી દીધો છે. કાલે આપેલો એક ખીન્ને કાટ તેને ઘેર પડ્યો છે ને વિલી હૃદયપૂર્વક માને છે કે વસંત આવતાં પાછી વાર નથી લાગતી.

અમે રેશન તરફ ઊપડીએ છીએ. રસ્તામાં અમારી જેમ જ ગાડીમાં આવનારાઓનાં ટાળાં મળે છે. પણ તેઓ પોલીસથી ગભરાય છે. રેશનીંગના જમાનામાં આ ગુનો ગણાય છે, ને પકડાયા તો ચીજ વસ્તુ જાય એ તો ઠીક પણ સાથે સજા થાય તે નફામાં. તપાસ રાખત્રા માટે ગામડાની આસપાસ પોલીસો ફરતા જ રહે છે. રેશનથી દૂર અંધારામાં એક આખી ટૂંકડી બેડી છે. એક વાર ગાડીમાં ચડી બેડા પછી ભય ઓછો.

પણ અમે એવા નસીબદાર નથી. સાયક્લ ઉપર આવતા બે પોલીસો એકાએક અમારી આગળ આવે છે. ધીમેથી અમારી પાછળ તેમણે પીછો પકડ્યો હતો.

‘ખડા રહો. જ્યાં છો ત્યાં જ બિલા રહો !’

ભયંકર મલરાટ વ્યાપે છે. સૌ કરગરે છે ને વિનવે છે કે આમને જલ્દી જવા દો, અમારે ગાડીમાં જવું છે !

‘ગાડીને હજી પા કલાકની વાર છે.’ એમાંથી એક વધારે જાણી આદમી કહે છે. તેના પેટનું પાણી યે નથી હલતું. ‘આ બાબુ આવો સૌ !’ તે રસ્તા પરના એક દીવા તરફ ચીંધતાં કહે છે — તેને અજવાળે તે ખરાબર તપાસ કરી શકે એટલા માટે એક જણા કોઈ પણ નાસી ન જાય તે માટે ચોકી રાખે છે. બીજો તપાસ શરૂ કરે છે. ટોળામાં ધણી ખરી સ્ત્રીઓ, બાળકો ને વૃદ્ધ પુરુષો છે—શાંતિ પકડી તે ઊભાં છે. આ રીતનું વર્તન તેમણે ધણીવાર સહ્યું છે ને ઘેર અરધો શેર માખણ પણ પહોંચશે તેવી કોઈને આશા નથી.

હું અને ચોકીદાર તરફ ધારીને નિહાળું છું. તેમના લીલા ગળુવેષમાં, તલવાર ને રિવોલ્વર રાખી, ફ્રંટ ઉપર લાગતા એવા જ અક્કડ ને મોટાઈ ધરી તે ઊભા છે. સત્તા ! હું મનોમન કહું છું. ‘સત્તા એક ઘંચ જેટલી તે વધી ન વધી ત્યાં દયાહીન બની જાય છે.’

એક સ્ત્રી પાસેથી થોડા ઈંડાનીકળે છે ને તે લઇ લેવામાં આવે છે તે જવા જાય છે ત્યાં પેલો જાણી આદમી તેને બોલાવે છે, ‘એમ, ત્યાં શું છે ? તે શું સંતાડ્યું છે ?’ તે એના છેડા તરફ ચીંધી કહે છે, ‘ચાલ, કાઢ, બહાર કાઢ !’ બાઈ હઠ કરી જમીન પર ખેસી જાય છે. ‘જલ્દી કર, કાઢી આપ !’ પછી રૂમાલમાં બાંધેલું ને સૂકવેલું હુકકરનું માંસ કાઢે છે. પેલો તેને પકડાયેલી વસ્તુઓ સાથે મૂકી કહે છે, ‘એ લઈને તારે નાસી જવું હતું કેમ ? શું બની ગયું તેનું પેલી બાઈને જાન નથી. તે અવાફ બની ગઈ છે. પણ પછી તરત જ પેલા માંસને લઈ લેવા તે ઝાંવા નાખે છે. ‘પણ મેં એના પૈસા ચૂકવ્યા છે. એની પાછળ મેં મારી પછએ પછ ખરચી નાખી છે.’

પેલો તેના હાથ તરછોડી કાઢે છે. ને સાથે પેલો ખાઇએ બધું સંતાડેલું થોડું અથાણું પણ ખેંચી કાઢે છે. 'તું પોતે જ જાણે છે કે આમ વસ્તુઓ લેવાની મનાઈ છે.' પેલો બોલે છે.

ઇંડા ને અથાણું બંને જામ પણ કુકરનું માંસ ખોવા ખાઈ તૈયાર નથી. 'ખીજી બંને લઈ જા પણ એ પાછું દે. ઘેર જઈ હું શું કહીશ. મારા છોકરાં માટે એ લીધું છે.' તે કાલ્પમાં માથું નમાવે છે.

'ખોરાક ખાતાના ઉપરી પાસે જઈ વધારે રેશનની માગણી કર. એ જોવાનું અમારું કામ નથી. ચાલો, કાણુ છે પછી ?'

પેલી ખાઇ નિસાસા નાખતી, લથડતી ચાલો જાય છે.

એક જુવાન છોકરો પછી ઊભો છે ને માખણના લોંઘા તે મોઢામાં ઉતારતી જાય છે. તેના ગાલ ને મોં માખણથી ભર્યા છે. તેની આંખો ચકળ વકળ ઘૂમે છે. ખૂંચવી લેવામાં આવે તે પહેલાં અને તેટલું સફાચટ કરી નાખવા તે માગે છે. પણ એથી રાહત થોડી મળવાની ? ઊલટું ક્યાંક માંદી પડશે.

'પછી ? કાણુ છે પછી !'

કાંઈ આગળ આવતું નથી.

પોલીસ થોડી વાર ખમી પાછો ગતો છે 'હવે છે કાણુ ?' તે ગુસ્સાથી સામે જુએ છે ને વિલી સાથે તેની આંખો અથડાઈ છે. દેખીતી રીતે શાંત બની તે કહે છે, 'તમે છો પછી ?'

'ત્યારે ? ભૂત થોડો છું ?' વિલી કપકપે છે.

'તમારો પાસેના પાસલમાં શું છે ?'

'કુકરનું માથું.' વિલી ચોકપુ ચટ કહે છે.

‘ચાલો આપી દો.’

વિલી ચસતો યે નથી. પેલો પોતાના સાથી તરફ નજર કરે છે. તેની બાજુમાં જ તે ઊભો છે. અને ત્યાં તેમણે બારે બૂલ આધી છે. બેમાંથી એકેયને તેમના કામનો ઝાઝો અનુભવ નથી લાગતો. ને કાઈ દી’ સામનાને જણ્યો નથી લાગતો. પેલા બીજા માથુસે પહેલેથી જ સમજવું જોઈતું હતું કે અમે એક બીજા સાથે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નથી છતાં સૌ સાથે જ છીએ. તેણે દૂર ઊભા રહી અમારા તરફ બંદૂકની નેમ રાખવી જોઈતી હતી. પણ એનાથી અમે ગભરાઈ જાત એવું તો નહોતું જ—છેવટ રિવોલ્વરમાં છે શું? પણ એમ બંદૂકની નળી નીચે અમને લેવાને બદલે તે પોતાના સાથીની આડો ઊભો રહે છે.—ક્યાંક વિલી તેનું અપમાન ન કરી બેસે.

તેનું પરિણામ પણ તરત જ તે અનુભવે છે. વિલી એકદમ નરમ બની ફુકરનું માથું પેલાના હાથમાં આપી દે છે. વિસ્મય પામી તે એને બે હાથમાં ઉપાડે છે—અને આમ તેના બંને હાથ હથિયાર વિહોણા થતાં—વિલી શાંતિથી એક મુઠ્ઠો તેના મોં પર ચોડી તેને ગડથોલિયું ખવડાવી દે છે. બીજાને શું થયું તેનું જાન થાય તે પહેલાં કોસોલ તેની બોચી પકડી તેને ઊંચો કરે છે. વેલેન્ટીન તેની પાછળ ઊભો છે, પેલાના મોઢા પર પવન ફૂંકવાની જૂંજળી તે એટલા જોરથી ફૂંકે છે કે તેનું મોઢું પહોળું ફાટી રહે છે ને કોસોલ તરતજ તેમાં જાપાનાં ડૂચા ભરી દે છે. અને તેમના હથિયારને પાછળ વાળી, બાંધી દઈએ છીએ. કાગળના ડૂચાને લીધે તેઓ ચીસ પાડી શકે તેમ પણ નથી. આંખના પલકારામાં આ કામ પતી જાય છે. હવે તેમનું કરવું શું?

આલ્પર્ટને એક વિચાર સૂઝે છે. પચાસેક વાર દૂર તેણે એક

નાનકડું મકાન ભેયું છે—રેશનના સંડાશનું. અમે ઝડપથી ત્યાં પહોંચી જઈ બનેને અંદર ધકેલી દઈએ છીએ. બારણાં મજબુત છે. તેમને બહાર નીકળતાં હવે ઠીક વાર લાગશે. કોસોલ પૂરા ગણતરીબાજ છે. તેમની સાચકલ પણ લાવીને તેણે બારણાં પાસે ગોઠવી દીધી છે.

વસ્તુઓ ખરીદ કરવા આવેલા બીજા માણસો અમને પ્રશંસાથી નીરખી રહ્યા હતા. ફીડિંગનાં તેમને પોત પોતાની ચીજો લઈ લેવાનું કહે છે. દૂરથી ગાડીની ઝીસલ થતી સંભળાય છે. પેલા લોકો અમારાથી ડર પણ ખાય છે છતાં વસ્તુઓ લઈ લેવાનું બીજા વાર કહેવું પડતું નથી. એક ડોસીમાને તો ખૂબ ફાળ પડી છે. તે કહે છે, ‘હાય, હાય. તમે પોલીસવાળા સામે થ્યા છ તો બૌ કહેવાય, હવે શું થાશે?’

તેને આ બચકર ગુનો લાગે છે બીજાઓને પણ બીક તો લાગી જ છે—પોલીસો ને યુનિફોર્મવાળાઓનો બચ તેમના હાડમાં પેસી ગયો છે.

‘ગભરાવ નહિ મા!’ વિલી પેલાં ડોસીમાને કહે છે, ‘આખું રાજ સામે કેમ નથી હોતું! જૂના સિપાહીઓ ને તેમના સથવારા પાસેથી એક વાલ તો લઈ જૂએ! તો તો પછી રંગ રહી જાય ને!’

ગામડાંના રેશનો દૂર હોય છે એ સારું છે. કારણ કે અમારા ધરાક્રમની કાંઈને ખબર નથી પડી. રેશન માસ્તર પોતાની ઓફીસમાંથી બુમો પાડતો ને માથું ખજવાળતો બહાર નીકળે છે. અમે પ્લેટફોર્મ પર પહોંચીએ છીએ. વિલીએ પોતાની બગલમાં ફરીથી પેલા કુકરના માથાને દબાવ્યું છે.

‘કાણુ છે મહી? મને આપી દે!’ તેના માથા પર વારંવાર ફૂતથી ટપલીઓ મારતાં વિલી ગણગણે છે.

ગાડી ઊપડે છે. અમે બારીમાંથી હાથ હલાવીએ છીએ. સ્ટેશન માસ્તર ચકિત બનીને જોઇ રહે છે કે એ તેના માટે છે એટલે તે સામો હાથ હલાવે છે. પણ અમારું લક્ષ્ય તો પેલા સ્વંડાસ તરફ છે. બારીમાંથી નીચો વળીને વિદી સ્ટેશન માસ્તરની લાલ થેલી તરફ તાકી રહ્યો છે.

‘તે પાછો ઓફિસમાં ગયો’ વિદી જ્યથોષ કરે છે, ‘પોલીસો હવે ત્યાં સારો પેકે આરામ કરશે ઈ નક્કી.’

ખરીદનારા બીજા માણસો પણ અમારા જ ડબ્બામાં ખેડા છે. તેમના ચહેરા પરની વ્યગ્રતા ઓછી થાય છે, ને ફરીથી વાત કરવાની સોં આવે છે. સૂક્ષ્મા કુક્કરના માંસવાળી સ્ત્રીને તો હસી હસીને આંસુ આવી જાય છે. આભારની લાગણી તેની આંખમાં ચમકે છે. ફક્ત માખણના લોંછા ઉપરાઉપરી ગળી ગએલ છેકરી એક હજી રડ્યા કરે છે. તેણે ખૂબ ઉતાવળ કરી હતી ને અત્યારથી જ તેની તબિયત બગડતી લાગે છે. પણ કોસોલની ખરી જાત ત્યાં પ્રકાશે છે. તે પોતાનામાંથી અરધી ‘સોસેજ’ તેને આપે છે.

શહેરથી જરા આગળના સ્ટેશને સંભાળ ખાતર અમે ઊતરી જઈએ છીએ.—ખેતરો વીંધી અમે રસ્તા બોળી કાઢીએ છીએ. બાકીની મજલ ચાલીને પૂરી કરવાનો અમારો ઇરાદો છે. પણ ત્યાં એક મોટરલોરી મળી જાય છે. હાંકનારે મોટો લશ્કરી ફાટ પહેર્યો છે. અમને તે સાથે લઈ લે છે ને અધિકાર ચીરતા અમે આગળ વધીએ છીએ. ઉપર તારાઓ ચમકે છે. અમે પંડ્યો પંડ્ય ખેડા છીએ ને અમારા ગાંસડાં પોટલામાંથી મગ્ગની મીઠી સોડમ વફૂટે છે.

[૨]

ગામના મુખ્ય રસ્તા પર સાંજનું ધુમ્મસ ઘેરાય છે. દીવાઓ અંખા પ્રકાશે છે ને તેમની આસપાસ તેજનું પીળું કુડાળું રચાય

છે. માણસોની સારી પેઠે આવ જ છે. અને આજુની દુકાનો પ્રકાશિત બની કાઠિ અજબ તેજની કતાર જેવી લાગે છે, વુફ્ફ ધુમ્મસ વીંધી માર્ગ કરતો આગળ વધે છે, રસ્તા પરના ઝાડવા જાયાકૃતિ સમા બિભાં છે. કાષ્ટ વાર બત્તીના અજવાળામાં તેમના પરના જળ-બિંદુ ઝબકે છે.

મારી સાથે મારો દોસ્ત વેલેન્ટીન લેહર છે. તે સરકસનો ખેલાડી હતો. ને પેરિસ તથા બ્યુડાપેસ્ટમાં દોરી પર ચાલવાની તેની કુશળતાથી તેણે બધાને હેરત પમાડી દીધાં હતા. તેની એ વાત કરે છે. એ વીતેલાં વર્ષોનો તેના દિલમાં વસવસો રહ્યો હોય એમ સાવ તો નથી લાગતું પણ આ બનાવ તેનાથી ભુલાતો નથી.

‘એ બધું પતી ગયું અન્સ્ટ’ ! ’ તે કહે છે, ‘ મારા તો હવે સાંધા ઝલાઈ ગયા છે. ને મને સંધિવા પણ થયો છે. મેં ખલાસ થતાં સુધી એ કામ કર્યાં કર્યું’ ને હવે મારાથી એમાંનું કાંઈ નથી બનતું. ’

‘ ત્યારે તું શું કરીશ વેલેન્ટીન ? ’

‘ રીટાયડ’ અફસરને આપે છે તેમ રાજ્યે તને પેન્સન આપવું જોઈએ. ’ હું કહું છું. ’

‘ રાજ્ય ! ’ એનું મોઢું ભરી છે એને જ એ પાઈ પરખાવે એમ છે. હમણાં તે। એક નૃત્યકાર સાથે હું થોડું કામકાજ કરું છું. એમાંથી કાંઈ વળતર તો બહુ નથી મળતું પણ માણસે પેટ તો ભરવું જોઈએ ને.

વેલેન્ટીન નૃત્યકારને ત્યાં જ જાય છે એટલે હું પણ તેની સાથે જઈ છું. હેમ્કીન સ્ટ્રીટના ખૂણા ઉપર જ એક કાળી, ગંચી દીવાલની હેટ ને તેની નીચે આછા પીળા રંગનો કીંમતી લાંબો ફાટ પહેરીને હાથમાં પોર્ટફોલિયા સાથે કાઠ પસાર થાય છે. હું જમ પાડું છું. ‘ આર્થર ! ’

તે આર્થર લેડરહોલ છે, વેલેન્ટીન તેની હેટ તરફ તાકી રહી કહે છે, 'ઓહો ! હેટ છે કાંઈ ! ને તેં તખિયત પણુ સારી પેટે જાળવી છે ને શું ? પછી આર્થરની ટાઇને હાથમાં લઈ પરીક્ષકની દબે કહે છે, 'વાહ, બનાવટી રેશમમાં ટીપકાવાળી ભાતની નેકટાઈ પણ અજબ સરસ છે.'

'હા, કાંઈ ખરાબ નથી.' લેડરહોલ કુલાઈને ઉતાવળમાં હોય તેમ કહે છે.

વેલેન્ટીન તેની હેટને બમણા આશ્ચર્યથી જોઈ ફરી કહે છે.
'ફકકડ છે હોં !'

લેડરહોલ ઉતાવળમાં છે. પોર્ટફોલિયોને ટપકારા મારી તે કહે છે, 'બીઝનેસ, બીઝનેસ.'

'તેં તારી સીગારેટની દુકાન કાઢી નાખી ?' હું પૂછું છું !
'હા, પણ માણસ ધીમે ધીમે આગળ વધે છે, તમને કોઈ ઓપ્રીસ બાટે દેવાની હોય તો ખબર છે ? હું ગમે તે બાકું આપવા તૈયાર છું. !

'ઓપ્રીસ ! અમને ખબર નથી. અમે એટલા આગળે પણ નથી વધ્યા, પણ કહેતો ખરો કે હવે તારી પત્ની સાથે તને કેવું કં બળે છે' - વેલેન્ટીન કહે છે.

'એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?' લેડરહોલ અમકે છે.

'કેમ ત્યાં તો તું ધણીવાર બળાપા કાઢતો કે તારે માટે એ સાવ હાડપીંજર જેવી બની ગઈ છે. અને હવે તમે સૌ બીજી જાડી બાઈડિયું પાછળ પડ્યા છો !'

આર્થર માથું હલાવે છે.

‘એવું કહ્યું હોય તેમ મને યાદ નથી.’ તે કહે છે ને તરત જ રવાના થાય છે.

વેલેન્ટીન હસે છે. ‘માણસમાં કેટલો ફરક પડી જાય છે ! અર્સ્ટ, મોખરા પર તે સાવ મિયાની મીઠડી હતો, ને હવે જોઈએ, મોટો વેપારી બની બેઠો છે ને ? ત્યાં એની શું દશા હતી તે યાદ કર. પણ એના વિષે તે હવે જરાએ સાંભળશે નહિ. જોજોને ! હજી તો એ કોઠાક લીંગતો કે શુદ્ધનીતિ પ્રચારક કે એવા કોઈ મંડળનો પ્રમુખ પણ બની જશે.’

‘એને માળાને કમાણી તો ધીકતી લાગે છે.’ હું વિચારમાં પડી જતાં કહું છું.

અમે આગળ ચાલીએ છીએ. ધુમ્મસ વિખેરાતું જાય છે. વુદ્ધ તેની સાથે રમે છે. અચાનક સ્વચ્છ પ્રકાશમાં એક એળો નજરે પડે છે. નાબુક લાલરંગની હેટ દેખાય છે. તેની નીચે ચમકતી આંખોવાળો સુંદર ચહેરો કળાય છે. હું ધડીભર રતબ્ધ બનીને બિમ્બો રહું છું. હૃદય જાણે વેગમધ દોડે છે. એ એકલી હતી. જુના સ્મરણો આંખ સામે ખડા થાય છે. ત્યારે અમે સોળ સોળ વર્ષની ઉંમરના છોકરાઓ સાંજ પડે ને અખાડાના દરવાજાની બહાર છોકરીઓ બહાર નીકળે તેની વાટ જોતા સંતાઈ રહેતા અને જ્યારે તેમના સફેદ સ્વેટર પહેરી એ બહાર નીકળતી ત્યારે અમે રસ્તામાં શ્વાસભેર તેમની પાછળ દોડતા—અસ, હાંફતા, શ્વાંતિથી તેમની સામે જ તાકી રહેતા. ને જ્યારે અમારી વચ્ચેથી એ પસાર થઈ જતી ત્યારે અમારી દોડ ફરી શરૂ થતી. ફરીવાર એ જ રીતે આંખો સામે માંડીને તાકી રહેવા. કોઈ વાર બપોર ઢાળ્યે અમારો ક્યાંક ભેટો થઈ જતો તો અમે તેમનાથી પાછળ થોડાંક કગલે શરમાતા ને મૂરખની જેમ ચાલ્યે રાખતા. છેવટ એ અટકીને કોઈ ઘરમાં દાખલ થાય એટલે સઘળી

હિંમત એકઠી કરી જૂમ પાડતા, 'ફરીથી મળીશ હો !' અને પછી હડી કાઢી નાસી જતા.

'મારે થોડુંક કામ છે એટલે જાઉં છું, મારે એક જાણ સાથે વાત કરવી છે- એક મીનીટમાં પાછો આ આવ્યો વેલેન્ટીન !' કહી હું દોડતો જાઉં છું- પેલી લાલ હેટની ધુમ્મસ વચ્ચે સળગતા પેલા લાલ પ્રકાશની શોધમાં. યુનીફોર્મ અને ખાઇઓ પહેલાના મારા પ્રકાશમય દિવસોને ખોળવા હું દોટ મૂકું છું.

'એડેલે !'

તે આસપાસ જુએ છે, 'અન્ટ ! પાછો આવી ગયો કે ?'

અમે પડખો પડખ ચાલીએ છીએ. અમારી વચ્ચેથી ધુમ્મસ સરકતું જાય છે. વુલ્ફ અમારી તરફ દૂધકા મારે છે તે બસે છે.

ટ્રામની દોડધામ. માણસોનો કોલાહલ. જગત ફરીવાર હુંફાળું ને જીવવા જેવું બની જાય છે. પેલી જૂની પુરાણી લાગણી, હૃદયને ભરી દેતી ચરચરાટ મચાવે છે. વચ્ચેના વરસો જાણે ભૂંસાઇ ગયા છે. જૂતકાળની સાથે વર્તમાનને સાંકળી દેતો એક પુલ રચાય છે. ધુમ્મસ વચ્ચે પ્રકાશમાન તે સુંદર મેઘધનુષની કમાન દીપી નીકળે છે.

અમે થું વાતો કરી રહ્યા છીએ તેનો મને ખ્યાલ નથી એની જરૂર પણ શી છે ? મુખ્ય વાત તો એ છે કે અમે પડખો પડખ ચાલી રહ્યા છીએ. આ ગતવર્ષનું અણબધું પણ મધુર સંગીત ફરીવાર જાગી ઊઠ્યું છે, સ્વપ્નોને તે કલ્પનાની ભાતીગળ બિછાત અહીં પાછી આંખ સામે ઊગી નીકળી છે. ને એમની વીડીઓ ને ખેતરોની લીલમ કોર ઝળકી રહી છે, પોપ્લર વૃક્ષોના મર્મર પ્વનિ ગૂંજી રહ્યો છે ને ઉષાકાળ જેવી યૌવનની ક્ષિતિજ ફરી પ્રકાશિત થઇ ઊઠી છે.

અમે કેટલો વખત સાથે ચાલ્યા હોઈશું તેની ખબર નથી. હું

એકસો પાછો જઈ છું. એડેલે નમસ્કાર કરી ચાલી ગઈ છે. પણ મારા મનમાં આશા ને આનંદની શરણાઈ વાગી રહી છે. મારું હૃદય સહર છે. બાળપણનું એ નાનકડું ઘર, ઉનાળાના દિવસો, લીલીછમ ટેકરીઓ ને ખુલ્લું વિશાળ જગત— કેટલું એ નાનકડા કાળજમાં આવીને બસાયું છે !

હું પાછો ફરું છું ત્યાં વિલીનો ભેટો થઈ જાય છે. ને અમે બંને વેલેન્ટીનને જોળી કાઢીએ છીએ. ખુશખુશાલ બની એ કાઠકના વાંસામાં ધબ્બા મારતો વાતો કરે છે. ‘હલો ! કકહોફ ! એટમણ, તું વળી ક્યાંથી ફાટી નીકળ્યો !’ ને હાથ લંબાવી ઉમેરે છે, ‘આ પણ નસીબની બલિહારી છે. ફરીવાર પણ કોક દી’ આમ જ મળી જાયું નહિ ?’

પેલો માણસ અણગમથી જોઈ રહે છે

‘તે કાણ લેહર છે ?’ તે પૂછે છે.

‘હા ત્યારે બીજું કાણ છે ? તને શું યાદ નથી કે આપણે ત્યાં સાથે હતા ? ને બરાબર બોમ્બઝડીની વચ્ચે જ લીલીએ મને મોકલાવેલ પુરીઓ આપણે સફાવટ કરી ગયેલા તે તને સાંભરે છે ને ? ટપાલની સાથે જ જ્યોર્જ તે લાવ્યો હતો. એવે ટાણે એ કામ કરવું કાંઈ સહેલું નથી. શું બબર છે ?’

‘હા, કેમ નહિ ?’ પેલો કહે છે.

વેલેન્ટીનનું મન સ્મરણોનાં દળવાદળથી ઘેરાઈ જાય છે.

‘જો કે પાછળથી તેને એના સાહસનો બદલો પણ બરાબર મળ્યો. ત્યારે તું તો ચાલ્યો ગયો હોઈશ. તેના જમણો હાથ સંચોડા બેઠી ગયો. તેના જેવા ઘોડાગાડી હાંકનારની માડી જ દશા ને ? હવે એને કોઈ બીજું કામ ગોતવું પડશે. પણ અટાણ સુધી તું ક્યાં સંતાઈ રહ્યો હતો ?’

૧૭૪

ઘરને મારશે

પેલો તેની વાતને મન દેતો નથી. ને પછી શાંતિથી મોટાઈ-ભર્યા અવાજે કહે છે, ‘તને મળવાથી આનંદ થયો. તારું હવે કેમ ચાલે છે ?’

વેલેન્ટીન તેના તરફ તાકી રહે છે. તેના અવાજ ને તેની રીતભાતનો ફરક તેના હૃદયમાં ઓટ મારે છે. પછી પેલાના ચમકાર રેષ્ટનકોટ તરફ નજર જાય છે. ને પછી પોતાના ગાભા તરફ નિરખતાં તે લાલચોળ બની જાય છે. ને પેલાનો હાથ તરજોડી નાખે છે.

વેલેન્ટીન માટે મને દુઃખ થાય છે. પહેલી જ વાર ભેદભાવનો ડંખ જાણે તેને કાળજે વાગે છે. અત્યાર સુધી તેને મન અમે બધા સીધા સાદા સૈનિકો જ હતા અને હવે એક જ વાક્યના આઘાતથી આ માણસે તેની ભોળી શ્રદ્ધાના ટુકડા કરી નાખ્યા છે.

‘એમાં દુઃખ ન લગાડ વેલેન્ટીન !’ હું કહું છું. ‘બાપાની કમાણી ઉપર આવા લોકો રોક મારતા ફરતા હોય છે. એમનો એ ધંધો છે.’

વિલી કેટલાક જોરદાર શબ્દોમાં મને સાથ પુરાવે છે.

‘ગમે તેમ પણ એ મળનો દોસ્ત છે !’ વેલેન્ટીન કહે છે. પણ તેના મોઢાની ખટાશ એથી દૂર નથી થતી.

નસીબતોએ એ જ પળે જોડન આવી પહોંચે છે. એનું મોઢું ધૂળ ધૂળ ભર્યું છે. વિલી કહે છે, ‘વાત કર. લડાઈ પૂરી થઈ છે એનું તને લાન છે ને ? તો એક વાર પણ સારી પેઠે મોઢું ધોવાનો તને વખત નથી મળ્યો ?’

‘હમણાં તો નહિ જ.’ જોડન ગંભીર બની કહે છે, ‘પણ આવતે શનિવારે જરૂર વખત મળશે. ત્યારે મારી સગાઈ થાય છે !’

અમે આશ્ચર્યના માર્યા દંગ થઈ જઈએ છીએ. જેડનની સગાઈ! ત્રિલી તો સડક થઈ ગયો છે. પોતાને કાને હાથ મૂકી એ કહે છે, 'શું કીધું! હું બરાબર સમજ્યો નહિ. આવતે શનિવારે તું શું કરવાનો છે?'

'આવતા શનિવારે રાતે ભાઈનો સંબંધ બંધાય છે.' જેડન ગર્વ ધરી કહે છે.

જેડન કોઈ વિચિત્ર જાતનું પ્રાણી હોય તેમ વિલિ તેના તરફ જોઈ રહે છે. પછી પોતાનો પહોળો પંજો એના ખભા પર મૂકી વડિલશાહી અવાજે કહે છે, 'બોલ જેડન, તારા માથામાં પછવાડે કોઈ બાર ખુમજ દુઃખાવો ઉપડે છે કે નહિ! અથવા તારા કાનમાં કોઈ ગણગણાટ પણ થતો હોય તો...'

'ન્યારે હું અરધભૂખ્યો હોઉં છું ત્યારે જરૂર થાય છે.' જેડન એને ખાતરી આપે છે. 'અને પછી તો પેટમાં ખરેખરની બોમ્બકડી વરસે છે. એ ગજબની લાગણી છે તે ચોક્કસ પણ મારી ભાવિ પત્નીની વાત કરું. ખ્યાન રાખજે કે એ કાંઈ સુંદર નથી. પગે જરાક ખોડ છે ને સ્હેજ લચકાતી ચાલે છે. પણ એથી તે ગભરાય તેમ નથી. અને વળી તેનો બાપ ખાટકી છે એ જાણી લેજો.

'ખાટકી!' અજવાળું થતું જાય છે. જેડન વધારે ખબર આપે છે.

'તમને આશ્ચર્ય થશે પણ તે જરાક મારી પાછળ ઘેલી પણ છે. અને આ દિવસોમાં પકડી શકાય એવી જોડીદાર પણ તમે એને ગણી શકો. વખત કેવો ખરાબ છે? એટલે માણસે થોડો આત્મભોગ આપવો પડે. અને ખાટકી કોઈ દિવસ ભૂખે નથી મરવાનો. તેમ છતાંયે આપણે ક્યાં હજી છેડા બંધાઈ ગયા છે! સગાઈથી લમતો રસ્તો ધણો લાંબો છે.'

વિલી જેડન તરફ આતુરતાપૂર્વક સાંભળી રહ્યો છે. પછી કહે છે, 'જેડન, આપણે હમેશાં દિલોળન દોરતો છીએ એ તું જાણે છે -'

'ચોક્કસ વિલી.' જેડન વચ્ચે જ કહે છે. 'તને મોઢું મીઠું થાય એવું જરૂર મળશે. આવતે મંગળવારે આવજો. ત્યારે અમે સફેદ વેચાણ કરવાના છીએ.'

'સફેદ વેચાણ? શું કહે છે તું! તમે કાપડનો વહેપાર પણ કરો છો?' હું દિગ્ગંબરીને પૂછું છું.

'ના. એ નહિ. અમે સફેદ ઘોડો હલાલ કરવાના છીએ.'

અમે ત્યાં આવવાનું વચન આપી છૂટા પડીએ છીએ.

લડાઈમાંથી આવ્યા પછી લશ્કરી ટુકડીનો પ્રથમ મેળાવડો થવાનો છે. બધા સૈનિકોને આમંત્રણ અપાયાં છે. પ્રસંગ બહુ ભારે થવાનો છે.

કાર્લ, આલ્બર્ટ, જ્યુપ અને હું એક ક્લાક વહેલા આવીએ છીએ. જૂના પરિચિત ચહેરાઓને ફરી નિહાળવાનું આકર્ષણ ઓછું નથી. મુખ્ય ઓરડાની બાજુમાં અમે વિલી અને બીજાઓની રાહ જોતા બેઠા છીએ. રમતને ખાતર સિક્કાતું ચકર મોરું કરીએ છીએ, ત્યાં ફર્ડીનાન્ડ કાસોલ આવે છે. તેનો દેખાવ જોઈને અમે ડઘાઈ જઈએ છીએ ને હાથમાંથી સિક્કો પડી જાય છે. તે શહેરીના પોશાકમાં આવ્યો છે.

અમારામાંથી ઘણાંજરાની જેમ અત્યાર સુધી તે યુનીફોર્મ પહેરતો. પણ આજે પ્રસંગના માનમાં તે શહેરી પોશાક પહેરીને આવ્યો છે. મખમલના કાલરવાળો વાદળી રંગનો ઓવરકોટ, લીલી હેટ અને પતંગિયા શી રંગરંગીન ટાઇ પહેરી એ ઊભો છે. જાણે આ કાસોલ જ નથી.

હજી અમારું આશ્ચર્ય શમે ત્યાં જોડન આવે છે. તે પણ પહેલી જ વાર શહેરી પોશાકમાં છે. હાથમાં રૂપાના હાથાવાળી લાકડી પણ તેણે રાખી છે. ઓરડામાં આવતાં વેંત એ કાસોલને જૂએ છે ને અટકી ઊભો રહી જાય છે. કાસોલ પણ અચકાય છે. બંનેએ એક બીજાને યુનીફોર્મ સિવાય બીજા કપડાંમાં કદી નથી જોયા. બંને એકબીજા તરફ પગથી માથા સુધી નજર ફેરવે છે ને પછી ખડખડાટ હસી પડે છે. આ પોશાકમાં એક બીજાને તેઓ છેક જ હાસ્યારપદ લાગે છે.

‘ફર્ડીનાન્ડ, મેં તો તને હમેશાં તરી આવે એવો પુરુષ ધાર્યો હતો.’ જોડન કહે છે.

‘એટલે ?’ હસવું આવતાં કાસોલ કહે છે.

‘બીજું શું ? અહીંઆ જો ! કાસોલના ઓવરકોટ તરફ આંગળી ચીંધી તે કહે છે, ‘કાઈ ચીંથરાવાળાને ત્યાંથી ખરીદી લાવ્યો લાગે છે.’

‘ગધેડો !’—કાસોલ બીજાને દૂર ચાલ્યો જાય છે. તેનો ચહેરો ધીમેધીમે લાલ થતો જાય છે. જોડે હું તો તે ખરેખર હિચક થઈ ગયો છે અને જ્યારે તેને કાઈ નથી જોતું એમ તેને લાગે છે ત્યારે તે પોતાના મસ્કરી પાત્ર કોટને બારીકાથી તપાસે છે. યુનીફોર્મમાં તેણે આવી ચીજની ગણતરી પણ ન કરી હોત પણ હવે તો એ પોતાના કફના બટનથી કેટલાક ડાઘને પણ સાફ કરવા મથે છે પછી કાર્લ્સબેરગના નવા સૂટ તરફ એક નજરે તે જોઈ રહે છે તેને ખબર નથી કે હું તેને જોઈ રહ્યો છું.

‘તને ખબર છે કે કાર્લના પિતા શું કરે છે !’ કાસોલ થોડીવાર પછી મને પૂછે છે.

‘ડીરેક્ટરીક્ટ જજ છે.’ હું કહું છું.

‘એમ ! ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ ! હે’ તે વિચારના ગૂંચળામાં અટવાતો શબ્દને દોહરાવે છે. ‘ને લાફિંગ ! તેના પિતા કાણ છે?’

‘ઈન્કમટેક્સ ઇન્સ્પેક્ટર.’

તે થોડીવાર શાંત રહી કહે છે, ‘ડીક, ત્યારે હવે તમારે મારું કાંઈ કામ નહિ રહે.’

‘તું નકામો નાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપે છે.’ હું કહું છું.

તે પોતાના ખભા હલાવે છે. શહેરી પોશાકમાં તે જુદો લાગે છે એટલું જ નહિ પણ તેનું વર્તન પણ આખું પલટી ગયું છે. પહેલાં તેણે આવી વાતને કોહું પણ ન આપ્યું હોત તે હવે એ ડાઘાવાળા કોટને તે એક અધારિયા ખૂણામાં ટાંગી આવે છે.

‘અહીં સખત ગરમી છે.’ મારી નજર તેના તરફ જ છે એ જોઈ તે કહે છે. હું માયું હલાવું છું.

‘અને તારા પિતા ? એ શું કરે છે ?’ તેના અવાજમાં શોકની તરડાટી છે.

‘બુકબાઈન્ડર’

‘ખરેખર !’ તે પાછો જરા મૂળ સ્વભાવ પર આવે છે. ‘અને આલ્પર્ટના આપુલ ?’

‘એ તો મરી ગયા છે. પણ એ લુહાર હતા.’

‘લુહાર !’ તે અત્યાનંદમાં આવી જઈ પૂછે છે. જાણે કોઈક ભવ્ય નામ સાંભળ્યું હોય ! ‘વાહ ! અજબ વાત કહેવાય. હું પોતે પણ લુહાર જ છું. અમે તો ક્યાંક નજીકના સગપણમાં પણ થતા હયું નહિ !’

‘બની શકે.’ હું કહું છું.

શહેરી કાસોલની નસમાં ફરી રણ મોરચાના કાસોલનું રૂધિર ધસમસતું વહેતું થાય છે, ફરી એ રંગમાં આવી જાય છે.

‘એમ જ હશે, એમ જ હશે!’ તે કહે છે ને જોડન કટાણું મોઢું કરી જ્યારે તેની પાસેથી પસાર થાય છે ત્યારે એક શબ્દ પણ મોઢ્યા વિના ને પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યા વિના તે એક આબાદ લાત તેને લગાવે છે. એ જ ખરો કાસોલ!—એના પુરાણા પ્રાણે આવીને પોતાનું સ્થાન પાછું મેળવી લીધું છે.

મુખ્ય ઝોરડામાં ધીરે ધીરે ધમાલ થવા માંડે છે. ડોકરાઓ આવતા જાય છે. અમે પણ પ્રવેશ કરીએ છીએ. કાગળના તોરણ ટીંગાય છે ને ટેમલ ખુરશીઓ પણ અન્યવસ્થિત રીતે આમતેમ પડી છે. કેટલાક જણ છેક ખૂણામાં વાતો ચગાવે છે. સાવ રંગ ઉપડી ગયેલા પોતાના જુના યુનિફોર્મમાં જુલિયસ વેડેકમ્પને ઉમેરો હું જોઉં છું ને ખુરશીઓની કતાર વીધી તેની પાસે પહોંચું છું.

‘કેમ ચાલે છે જુલિયસ!’ હું કહું છું. ‘તારી પાસે મારો એક મેહોગનીનો કોસ લેણો છે તે બૂલી નહિ ગયો હો. કેમ? પીઆનાના ઢાંકણામાંથી મારે માટે તું એક કોસ ખનાવવાનો હતો એ યાદ છે?—જો હવે બૂલી ગયો તો.’

‘એ કોસ નીચે હું જ દટાઈ ગયો હોત તો સાતું હતું અન્સ્ટ!’ તે શોકાર્દ અવાજે કહે છે, ‘મારી પત્ની મરી ગઈ એ તને ખબર નહિ હોય.’

‘આખો શિયાળો ચીજ વસ્તુની ખરીદી માટે તેને રખડવું પડ્યું ને તેમાં આજક આઘ્યું એટલે પછી બધું પતી ગયું.’

‘ને આજક!’

‘એ પણ મરી ગયું.’ તેના શરીરમાં એક કંપારી વછૂટે છે.

‘અને સ્કેફલર ગુજરી ગયો એ તે સાંભળ્યું હશે કદાચ.’

‘ના, એને શું થયું?’

વેડકેમ્પ ચુંગી સળગાવે છે. પછી કહે છે, ‘૧૯૧૭માં તેને માથામાં ધા વાગ્યો હતો તેની તને ખબર છે પણ ત્યારે તે રૂઝાઈ ગયો હતો. પછીથી કાણ જાણે એના માથામાં એવો દુઃખાવો ઊપડતો કે તે બીંતમાં માથાં પછાડતો. તેને ઈસ્પીતાલમાં અમે ચાર જણા થઈને માંડમાંડ લઈ જઈ શક્યા. માથામાં દાહ ઊપડ્યો હતો. ગઈ કાલે જ એ મરી ગયો.’

તે બીજી વાર દીવાસળી ચેતાવે છે. ‘અને હવે સત્તાવાળાઓ તેની પત્નીને પેન્શન આપવાની ના પાડે છે.’

‘અને જરાડે પોહલ શું કરે છે?’ હું પૂછું છું.

‘તે બિચારો ન આવી શક્યો, ફાસબેન્ડર અને ફ્રીચ બન્ને કામધંધા વગરના રખડે છે. એ ટંક ખાવાનાયે કાવડિયા નથી. તેમને આવવાની તો બહુ ઈચ્છા હતી પણ...’

લગભગ અરધો એરડો હવે ભરાઈ ગયો છે. ઘણા જૂના ફોસ્તોને અમે મળીએ છીએ. પણ પહેલાનો પ્રાણ હવે રહ્યો નથી, ઘણા વખતથી અમે આ સંમેલનની રાહ જોતા હતા. મનમાં હતું કે આમ બધા એક વખત ફરી મળ્યું તો આપણી ઘણી મુશ્કેલીઓનો અંત આવી જશે, કેટલાયે મનને ચુંગળાવતા પ્રશ્નોનો તોડ કાઢી શક્યું, પણ એમાંનું કંઈ થઈ શકે તેમ નથી. લશ્કરી યુનીફોર્મની વચ્ચે શહેરી પોશાકનાં છાંટણાં ઠેરઠેર પડ્યાં છે. અને ધંધો, કુટુંબ, સામાજિક પ્રતિષ્ઠા—એવી ઘણી ઘણી ચીજોએ અમારામાં ફાચર મારી છે. જૂની બિરાદરીની બાવના જાણે ક્યારની મરી પરવારી છે.

દરેક ચીજમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન થઈ ગયું છે. દાખલા તરીકે આ બોસે લ્યો. આખી દુકડી માટે એ કાયમી હાસ્યનું પાત્ર

હતો. એવો મૂરખ ને ગદો એ ત્યાં લાગતો કે બહુવાર તેને પકડીને અમે પાણીના નળ નીચે બેસાડતા ને અત્યારે ફક્ત કપડામાં હીરાની ચીંટી પહેરીને એ વાતોના તડાકા મારતો બેઠો છે. તેની બાબુમાંજ એટલું બેથક છે. લડાઈના મોરચા પર એ તેનાથી એટલો આગળ ગયોતો કે બેથક તેની સાથે વાત કરે તો પણ એ તેને માટે મોટું માન મળ્યા જેવું હતું. અને છતાં બેથક હવે થોડી જમીન ધરાવતા એક ગામડિયા મોચી કરતાં કાંઈ વધારે નથી. અને આ લડૂવિગ એવર. નિશાળિયાના કપડાં પહેરી એ બોલો છે ને એક વખતનો તેનો સામાન ઉપાડનાર ભારવટિયો તેનો વાંસો થાયડે છે. ફરીવાર પાણીના નળના શીટીંગનો તેનો ધીકતો ધધો તેણે હાથ કર્યો છે ને બજારમાં તેનું નામ ગાજે છે. આ વેલેન્ડીન પણ રજો. વાદળો ને સફેદ રંગનું સ્વેટર પહેરી એ બોલો છે. કેવો ભૂખ જેવો દેખાય છે! પણ સૈનિક તરીકે? ને આ લેડરહોસ મોઢા પરથી માખી ઉડાડતાએ નહોતી આવડતી ને મહત્વ ધારીને મોટી હેટ ને ચળકતા વસ્ત્રોમાં, કીમતી સીગારેટ ફૂંકતો તેની પડખે બેઠો છે. દુનિયાની સરત આખી પલટી ગઈ છે.

કદાચ એ પણ ચલાવી લઈએ. પણ અહીં તો વાતો એ બુદ્ધ પ્રકારની થાય છે. કપડાંનો પ્રભાવ તેની પર પણ પડ્યો છે. સૈનિક તરીકે સાવ રદબાતલ જેવા કે એક પંતુલ કાર્લ ને લડૂવિગને તેમની પરીક્ષા વિષે પૂછે છે. જો હું લડૂવિગ હોત તો તેને ગળેથી પકડીને બહાર ફેંકી આવત. પણ કાર્લ એવો નથી. કેળવણી ને પરીક્ષા બરીક્ષા કરતાં વેપારના એ બેહદ વખાણુ કરે છે ને ગુરુજી ચાલતી પકડે છે.

મને અહીં નથી ગમતું. આમ બેગા ન થયા હોત તો તેમની પેલી સુંદર સ્મૃતિ તો સંધરી શકાત. અમે સર્વે એના એજ દોસ્તો છીએ છતાં એ રજા નથી એ દિલને સળગાવનારી વસ્તુ છે. મૃત્યુ જે ન કરી શક્યું તે જીવને કરી બતાવ્યું,—બેદની ઊંડી ચીરાડ બોલી કરવાનું.

પણ તેને માનવા અમે તૈયાર નથી. અમે બધા એક ટેબલ આસપાસ બેઠા છીએ. લડવિંગ, આલ્બર્ટ કાર્લ, એડોલ્ફ, વિલી, જેડન, વેલેન્ટીન બધા, અમારી ઉપર ગમગીની પોતાનું જાણું ચૂંથે છે.

‘ગમે તેમ થાય પણ આપણે તો સાથે જ રહેવાનું. આલ્બર્ટ આ મોટા ઓરડામાં નજર લાંબાવી કહે છે. અમે એક બીજના હાથ હલાવી એ દોરને મજબૂત કરીએ છીએ ત્યાં પેલી બાજુ બિજળાં કપડાંની ટોળી પણ જામતી જાય છે.

અમારો વિચાર તો જેને સૌ બૂલી જાય છે તેને ફરી જીવંત કરવાનો છે, એડોલ્ફને હું કહું છું, ‘આવ, તું પણ હાથ મિલાવ :’ તે પોતાનો ભારે પંખો મારા હાથમાં મૂકે છે ને બહુ વખતથી ન દેખાયેલું હાસ્ય પહેલીજ વાર તેની આંખમાં ઝળકે છે.

અમે સાથે બેઠા રહીએ છીએ. પણ એડોલ્ફ બેઠક તરતજ જાય છે. તેની દક્ષા સારી નથી લાગતી. મને થાય છે કે મારે તેને ફરી એકવાર મળવા જવું જોઈએ.

એક નોકર આવીને જેડનના કાનમાં કાંઈકે રહે છે.

‘નહિ, સ્ત્રીઓનું અહીં કાંઈ કામ નથી.’ તે માથું ધુણાવી પેલાને રજા આપે છે. અમે આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોઈ રહીએ છીએ, તે ખુશ થઈ હસે છે. નોકર પાછો આવે છે ને તેની પાછળ લાંબી ડાફા બરતી, કદાવર ને બાંચી એક છોકરી આવે છે. જેડન અકળાઈ બેઠે છે. અમે દાઢમાં હસીએ છીએ, પણ તે જાત પર કાળું રાખતાં સારી પેઠે જાણે છે. એક અજબ લહેકાથી તે કહે છે, ‘મારી પ્રિયતમા !’

જેડન એટલેથી પૂરું કરે છે એટલે વિલી બધાની ઓળખાણ

આપવાનું કામ હાથમાં લે છે. લડવિગંથી શરૂ કરી તે પોતાની જાતની છેલ્લે ઓળખી આપે છે. પછી છોકરીને તે બેસવાનું કહે છે. પેલી બેસે છે.

વિલી તેની બાજુમાં બેસે છે. તે પોતાનો હાથ તેની ખુરશીની પાછળ રાખે છે.

‘તમારા પિતા ન્યુએન્ઝેવનના પ્રખ્યાત ખાટકી છે નહિ?’ વાતચીત શરૂ કરતાં તે કહે છે.

છોકરી માથું હલાવે છે. વિલી જરા નજીક ખસે છે. જેડને તેની તલબાર પણ ચિંતા નથી. એ દહેરથી ખીરના ઘૂંટડા પીએ છે. પણ વિલીની રંગભરી વાતચીતથી છોકરી ખીલે છે.

‘તમને મળવાનું તો મને ખૂબ મન હતું બાઈઓ?’ તે કહે છે, જેડને તમારા વિષે ખૂબ વાતો કરી છે. પણ તમને તેડી લાવવાનું વારંવાર કહેવા છતાં એણે કોઈ દિવસ એ ક્યું નથી. !’

‘શું કહ્યું?’ જેડને એક નજરથી ખાઈ જતો હોય તેમ જોતાં વિલી કહે છે, ‘અમને તેડી લાવવાનું કહ્યું હતું? ખરેખર, અમને તમારે ત્યાં આવતાં સાચે જ અનહદ આનંદ થાત, પણ આ હરામખોરે કોઈ એક શબ્દ સુદ્ધાંયે એ બાબત નથી કહ્યો !’

જેડને જાણે નીચો થાય છે. કાસોલ ટેબલ પર આગળ નમી કહે છે, ‘ત્યારે તમને અમારા વિષે ઘણીવાર વાતો કરી છે કેમ! મને આશ્ચર્ય થાય છે કે સાચેસાચ એણે તમને શું કહ્યું હશે?’

‘આપણે હવે જઈએ, મેરીએચેન!’ જેડને જાણે થતાં વચ્ચે કહે છે, પણ કાસોલ તેને પાછો ખુરશીમાં બેસાડી દે છે, ‘જરા કૃપા કરી બેસો જેડન! ‘કાસોલ કહે છે. ‘હા, તમને શું વાતો કરી હતી ફાઉલીન!’

મેરીએચેનના મુખ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઝળકે છે. વિલી તરફ સહેજ શરમાળ આંખો માંડી તે કહે છે, 'તમે જ હેર હોમેયર કે ?'

વિલી નમન કરી હા પાડે છે.

'ત્યારે એણે તમને જ 'અચાવેલા ?' તે આગળ બોલે છે ને જેડન સાપના રાફડા પર બેઠો હોય તેમ ખુરશીમાં તરફડે છે.

'પણ તમો એ બધી વાતો બૂલી નહિ ગયા હો.' મેરીએચેન કહે છે.

વિલી માથું ઠેકાણે રાખી કહે છે, 'પાછળથી હું દટાઈ ગયો હતો. માણસની સ્મરણશક્તિ પર એની કેવી અસર થાય છે એ તો જાણો છો ને ? હું ઘણોજ કમનસીબ છું કે એવી કેટલીયે વાતો હું બૂલી ગયો છું. !'

ત્યારે કેવી રીતે જેડને હોમેયરને અચાવેલ ?' કાસોલ આતુરપણે પૂછે છે.

'હું તો જાઉં છું મેરીએચેન, તું આવે છે કે નહિ ?' જેડન કહે છે. કાસોલ તેને ઝરાઝર પકડી રાખે છે.

'એ ખુબજ શરમાળ છે.' મેરીએચેન ખુશ ખુશ થઈ હસતાં કહે છે. 'પહેલાં તો હેર હોમેયરનું ખુન કરવા આવનાર ત્રણ હબ-સીઆને તેણે તેમની કુહાડીથી જ ઢાપી નાખ્યા. ને એકને તો પોતાની મુકકીથી—'

'પોતાની મુકકીથી.' કાસોલ ઘ્રોધરા અવાજે એ જ શબ્દો ફરીથી બોલે છે.

‘હા, અને બાકીનાને પણ તેમની જ કુહાડી વડે તેણે પાર પાડી નાખ્યા તે પછી તમને એ ઉપાડીને પાછા લાવ્યા.’ મેરીએએન વિલીના સાડા જ ફૂટ ને અરધા ઈંચના શરીર તરફ નિહાળી પોતાના પ્રિયતમ તરફ પ્રશંસાપૂર્ણ નેત્રો માંડી કહે છે, ‘તમે શું ક્યું હવું એ એક વખત કહેવામાં તો કરો વાંધો નહિ, ડીઅરી!’

‘ના, મુશ્કેલ નહિ.’ કોસોલ સંમત થાય છે. ‘એ ચીજ એવી છે કે એક વખત તો તે કહેવી જ જોઈએ.’

થોડીવાર વિલી મેરીએએનની આંખો તરફ નાબુકાદ્નેઝી નિહાળી તેને ખાતરી આપતાં કહે છે.

‘ખરેખર, એ અફ્સુત વ્યક્તિ છે!’ પછી જેડન બહુ માથું હલાવી કહે છે. ‘એક મિનિટ મારી સાથે બહાર ચાલ તો!’

જેડન શંકિત બની જોભો થાય છે. પણ વિલી કાંઈ નુકસાન કરવા માગતો નથી. થોડી મિનિટ બાદ બંને હાથમાં હાથ ભેરવી આવે છે. વિલી મેરીએએન પાસે અટકી કહે છે, ‘હા, એ નક્કી કરી નાખ્યું. હું કાલે સાંજે આવીશ. હબ્સીઓ પાસેથી મને બચાવવા માટે મારે હજી એનો આભાર માનવાનો રહે છે. પણ તમને ખબર છે? મેં પણ ડીઅરીને એક વાર બચાવ્યા હતા.!’

‘હોય નહિ, ખરેખર?’ મેરીએએન આશ્ચર્ય પામી કહે છે.

‘કદાચ કોઈ વાર એ પોતે જ એના વિષે વાત કરશે.’ વિલી ધીમું હસે છે. જેડન છૂટકારાનો દમ ખેંચી પોતાની પ્રિયતમા સાથે રવાના થાય છે.

‘કાલે તેઓ હલાલ કરવાના છે તે તમને ખબર છે?’ વિલી પૂછે છે પણ કોઈ સાંભળતું નથી. અત્યાર સુધી અમે હસતું દેખાવી,

જાત પર માંડ કાચૂ રાખી બેઠા હતા. એકદમ તેનો ધોધ તૂટી પડે છે. કોસોલ હસી હસીને લોથપોથ થઈ જાય છે. છેવટે ઘણી વાર પછી વિલીનું કહેવું બધા સાંભળે છે કે તે જોડન સાથે એક ભારે લાભદાયી કોન્ડ્રક્ટ બાંધી આવ્યો છે—નિયમિત રીતે તેને ઘોડાનું માંસ પૂરું પાડવાનો.

‘બેટમજી, હવે બરાબર મારી પકડમાં આવ્યો છે.’ વિલી ખેંચું હસે છે.

પ્રકરણ પાંચમું

અમારી પરીક્ષા વિષે હુકમ આવી ગયો છે કે તેમાં અમને ઠીક છૂટછાટ આપવામાં આવશે. પોતાને ખાસ રસ પડતા વિષયો નક્કી કરી તેમાં જ પરીક્ષા આપવાનું હુકું છે. કમનસીબે અમને જેમાં ખાસ રસ પડે છે તે વિષયો યાદીમાં જ નથી. પણ અમે અમારી મેળે નક્કી કરી નાખીએ છીએ. દરેક વિષયમાં બે પ્રશ્નો પૂછવાના છે. અને તે પ્રશ્નો પણ અમે કહીએ તે. એ બંને પ્રશ્નોમાં ઉત્તીર્ણ તો થવું જ ન્નેછએ. વેસ્ટરહોલ્ટ શિક્ષકના ટેબલ પાસે બેઠો છે. તેના હાથમાં અમારા નામવાળા કારા કાગળોનો થોકડો છે. અમે અમને પૂછવાના પ્રશ્નો તેને કહીએ છીએ.

વિદ્વીના કામ ને કંટાળાનો પાર નથી. તે પોતાના ઇતિહાસનાં પાનાં ફેરવ્યા જ કરે છે. છેવટ મહામહેનતે બે પ્રશ્નો તે નક્કી કરી શકે છે. એક તો જામાનું યુદ્ધ ક્યારે થયું એ પ્રશ્ન ને બીજો 'ઝોટો ધ લેઝી ક્યારે રાજ્ય કરતો હતો ?

વેસ્ટરહોલ્ટ ને આલ્બર્ટ અમારા વિષયો ને પ્રશ્નોની યાદી કેટલાક શિક્ષકોને આપે છે. તેઓ પ્રિન્સિપાલને તો તે પહેલાં સોંપે છે. અમે

મોટી મોથ મારવાના છીએ એમ તો તે પણ નથી માનતા, પણ યાદીને તપાસી ધૂણાથી તે એને એક બાળુ હડસેલે છે. ‘પણ સફળરૂપે, શિક્ષણપ્રધાનનું કહેવું એમ છે કે તમારા અભ્યાસમાંથી તમે કોઈ વિભાગ પસંદ કરો કે જેમાં તમને રસ હોય, તમારા અભ્યાસક્રમમાંથી કોઈ વિશાળ વિભાગ. સમજ્યા ! આ તો તમે સાદા સીધા સવાલો જ ઉતારી દીધા છે.’

‘આના કરતાં અમારા અભ્યાસના રસનું ક્ષેત્ર વિશાળ નથી, આલ્પર્થ કહે છે.

પ્રિન્સિપાલ યાદીને પાછી આપી કહે છે, ‘આ અલાવી ન લેવાય. આખી પરીક્ષાનું આ તો ફારસ કરવા જેવું છે.’

‘અને એ સિવાય તે બીજું છે પણ શું ?’ વેસ્ટરહોલ્ટ ગેલમાં આવી જઈ ટોણો મારે છે.

પ્રિન્સિપાલ ખભા હલાવે છે. પણ જેવટે એ પ્રમાણે જ અમારી પરીક્ષા લેવાય છે.

નિયંધની પરીક્ષા વખતે વિલી કમલાગ્યે બે કલાક મોડો આવે છે. રાત્રે તેણે કાર્લ સાથે સારી રીતે પીધો હતો. હોલરમેન અમારો શિક્ષક ખૂબ સંતાપ પામે છે. વિલીને તે પૂછે છે કે તે જવાબો સમયસર લખી શકશે કે નહિ. વિલી પૂરા આત્મવિશ્વાસથી માથું હલાવે છે. પોતાની જગ્યાએ બેસી તે પાટલૂનની ખિસ્સીમાંથી લડવિગે તેને માટે લખી દીધેલો નિયંધ કાઢે છે, અને તેને પોતાની સામે પાથરી, થોડી વાર પોતાનું મોઢું માથું નમાવીને ઝોલાં ખાય છે. ધાર્મિક વિષયની પરીક્ષા વખતે પણ તેની આંખમાં ભીંધ ભરાણી છે એટલે ભૂલથી એને બદલે ભૌતિકવિજ્ઞાનના જવાબ તે ઢસડી નાખે છે. છેલી ઘડીએ આલ્પર્થ તેને પછી અટકાવ્યો.

મૌખિક પરીક્ષા વખતે વચગાળાનો સમય અમે સ્કેટની રમત

રમવામાં ગાળીએ છીએ લશ્કરમાં જે કાંઈ થોડું શીખ્યા છીએ તેમાં આ રમતનો પણ સમાવેશ થાય છે. જ્યારે રમનારામાંથી પરીક્ષા માટે કાઢિનું નામ બોલાય છે ત્યારે તે કાં તો પાનાં છાડીને કે પોતાને વિશ્વાસ હોય એવા સાથીને પાનાં સોંપીને પરીક્ષા આપવા જાય છે.

વિલીને ખૂબ સરસ પાનાં મળ્યાં છે, એટલે તેના ઉશ્કેરાટમાં એ બાકીનું બધું ભૂલી જાય છે. જ્યારે તે એક ગજળનો હાથ કરવાની તૈયારીમાં છે ત્યારે જ સાહિત્યની પરીક્ષા માટે તેનું નામ બોલાય છે. વિલી પાનાં તરફ શોકભરી નજર ફેંકી કહે છે, ‘આ હાથ જવા દેવો એના કરતાં નાપાસ થવાનું હું વધારે પસંદ કરું.’ પણ છેવટે પાનાંને ખિસ્સામાં નાખી થોડીક વારમાં જ પાછા આવવાનું કહી તે જાય છે. ને એટલો વખત રાહ જોતાં પાનાંમાં કાંઈએ ગોટાળો ન કરવો તેની એ સૂચના આપતો જાય છે. પરીક્ષા વખતે પણ તેનું મન પાનાંની બાદશાહતમાં રમે છે એટલે એક સવાલનો જવાબ જ ભૂલી જાય છે. પણ એ સાહિત્યની પરીક્ષામાં ઉકાળી આવી વિજય સ્મિત ફરકાવતો તે પોતાનો હાથ કરે છે ને જીતેલા પૈસા એકઠા કરે છે.

જોકે પાસ તો અમે બધા જ થઈ જઈએ છીએ. અમારા જેવા હિતાર ને રખડુઓથી છૂટકારો મેળવતાં પ્રિન્સિપાલને છેવટ ટાલક થાય છે. પણ અમને સોનેરી સૂચનો આપવાની આ છેલ્લી તક પણ તે ગુમાવી શકે તેમ નથી. નિશાળને અમે છેલ્લા રામરામ કરીએ છીએ ને તે પ્રસંગને પવિત્ર ને ગંભીર બનાવવાનું તેને ખૂબ ગમે છે.

‘આપણા સખત પરિશ્રમ ને અનુભવોમાંથી પસાર થઈ આખરે જીવનના ક્ષેત્રમાં પણ જીતી આશા ને શુભ લાગણીથી ‘એ જ રીતે ઉત્તીર્ણ થઈશું’ તે કહે છે.

‘ઉત્તીર્ણ થવું એમાં કાંઈ માલ નથી.’ વિલી કહે છે.

‘અમે અત્યાર લગલુ ધણીએ વાર ધણી ચીજોમાંથી લગભગ ઉત્તીર્ણ થઈ ચૂક્યા છીએ. પ્રિન્સિપાલ કાચખાની જેમ શરીર સંકોરી જાય છે. સુંદર મનના શબ્દોથી અમારા પેટનું પાણી એ હાલી શકે તેમ નથી. આવા કૃતજ્ઞ, સાવ નકામા આદમીઓ સાથે કદી સમાધાન શક્ય નથી.

પરીક્ષા પછી થોડા દિવસમાં અમને કામચલાઉ રીતે નજીક ગામડાંઓમાં શિક્ષણ આપવા માટે મોકલવામાં આવે છે. મને તેથી આનંદ થાય છે. આ ધ્યેયહીન રજાપાટથી હું ધરાઈ રહ્યો છું. તેનાથી વિષાદ ને અનેક જાતના વિચારોની ધમાલ સિવાય બીજી કાંઈ કમાણી થઈ નથી. હવે હું કામ કરીશ. કાંઈક કરી શકીશ.

સામાન બાંધી હું વિલી સાથે ઊપડું છું. અમને નજીકનાં જ ગામડાં મળ્યાં છે. વચ્ચે કલાકનો પણ રસ્તો નથી.

હું એક ખેડૂતને ત્યાં જમું છું. ખેતરનાં મકાન જૂનાં છે ને બારીની નજીક જ ઊંચા ઓકનાં ઝાડોની હાર ઊભી છે. વાડામાંથી ઘેટાંના આજી અવાજો આવે છે. એક મોટી આરામ ખુરશીમાં મને ખેસાડી ખેડૂતની સ્ત્રી ટેબલ મૂકી મારું જમવાનું પીરસે છે. શહેરના માણસો અરધ ભૂખ્યા જ આવતા હોય છે એમ તેમને ખ્યાલ લાગે છે, અને મારી બાજતમાં તો તેનો ખ્યાલ જરાયે ખોટો નથી. વાનીઓ એટલી વિવિધ ને બરચક છે કે અમારી દ્રષ્ટિને તે પૂરતી થઈ રહે. મને જેડન યાદ આવે છે.

હું મોંમાં કાળિયા મૂકું છું ને કેડે હાથ મૂકી, મોકળો મને હસતી ખેડૂત પત્ની બાજુમાં ઊભી છે. એક કલાક પછી મારે ન છૂટકે હાથ ધોવા પડે છે. પેટમાં એક કણી સરખીએ માર્છ શકે તેમ નથી, છતાં તે આગ્રહ કર્યો રાખે છે.

ત્યાં વિલી મને મળવા આવે છે.

‘હવે તમારી ઈચ્છા પૂરી થશે’ હું કહું છું. તમને કાંઈક જોવાનું પણ મળશે. હું તો એની પાસે કાંઈ નથી.’

વિલી સૈનિકને જાજે એમ જ કરે છે. બીજી પંચાતમાં ન પડતાં પોતાને કામે એ લાગી જાય છે. ખેડૂત સ્ત્રી મધર સ્કોમેકરનું આમંત્રણ મળતાં જ એ પૂરીની તાસરને સફાવટ કરવા મંડી પડે છે. સાથે રહાના પ્યાલા પણ ખાલી કરતો જાય છે મધર સ્કોમેકર કપાટને અટકી તેના તરફ પ્રશંસા ને આશ્ચર્યભરી નજરથી ટગર ટગર જોઈ રહે છે. જાણે જૂની દુનિયાની આકર્ષી અગ્નયબી હોય! જૂન ખુશ થઈને એ પુડલાની મોટી થાળી લાવે છે. વિલી તેને ચે તળિયાઝાટક કરી નાખે છે.

‘વાહ,’ તે જરા આસ લેતાં અટકે છે, પણ ટેબલ સાફ કરવા થાળી લે છે ત્યારે ફેલ્સો ચમચો ભરી લેતાં તે કહે છે, ‘આ ઉજળી પછી તો ભારે જૂન લાગી. હવે પેટપૂરતા ભોજનના શા સમાચાર છે?’

આ એક જ વાક્યથી વિલી કાયમને માટે મધર સ્કોમેકરનું હૃદય હરી લે છે.

શિક્ષક તરીકે હું કેવું કામ કરી શકીશ તેની મને ખાતરી નથી. મન થરથરાટ અનુભવે છે ને હું ખુરશી પર બેસું છું. મારી સામે ચાલીસ છોકરાંઓ બેઠાં છે. અને તેઓ સૌથી નાના છે. બરાબર હારબંધ ગોડવાઈને બેઠા છે. તેમના નાના ગોળમટોળ હાથ દફતર અને પાટી, પેન, પેન્સિલ ને નોટબુક ઉપર ફેરે છે. નિશાળમાં ફક્ત ત્રણ વર્ગો છે. અને દરેકમાં જુદી જુદી ઉંમરનાં બાળકો બાજે છે. સાત વર્ષથી માંડીને દસ વર્ષ સુધીના બાળકો છે.

કેટલાક બાળકોને તો નિશાળે આવતાં બે કલાક સુધી રસ્તો

કાપવો પડે છે. તેમની વસ્તુઓ બીની થઈ ગઈ છે ને ઓરડાના ખૂણે રહેલી સગડીની ગરમીમાં એ હૂંફ મેળવી રહ્યા છે. સૌથી નાના બાળકો તેમના પૂરીના દડા જેવા ગાલોમાં દટાની આંખો જાંચી કરી મારી સામે તાકી રહ્યાં છે. બે ત્રણ છોકરાઓ છાની રીતે ખીખી હસે છે. એક મળના માથાવાળું બાળક નાક ખંજેળવામાં પડ્યું છે. એક જાણુ પોતાની આગળ બેઠેલાની પીઠની ઓથે માખણ રોટીના દુકડાઓ પેટમાં ઓરે છે. પણ દરેકદરેક મારી હિલચાલને ધ્યાન-પૂર્વક નિહાળે છે.

હું અસ્વસ્થપણે મારા ટેબલ પાસેથી ખસું છું. એક અઠવાડિયા પહેલાં હું પણ તેમની જેમ હારબંધ બેસી હોલરમેનની છટાને નિરખી રહેતો—ન્યારે મુક્તિયુદ્ધોના કવિઓ વિષે તેની અલંકારિક ભાષા પૂરવાટ વહેતી ત્યારે તો ખાસ. હવે હું પોતે જ એક હોલરમેન છું. આ અહીં બેઠેલા બાળકો માટે તો ખરો જ,

‘છોકરાઓ, આપણે હવે બીજો નવો શબ્દ લ, લખોટાનો લ—શીખીશું’ ‘હું પાટિયા તરફ જઈ છું’, દસ વાર લ લખો !’

હું ચાકથી પાટિયા પર લખું છું. મારી પાછળ ધીમે ધીમે અવાજ આવે છે. મને લાગે છે કે છોકરાઓ મારા તરફ હસે છે ને હું પાછો ફરી જોઉં છું. પણ એ તો નોટબૂક ઉઘાડવાનો ને પાટીઓ તૈયાર રાખવાનો અવાજ થાય છે. ચાલીસેય નાનકડા જીવોના માથાં આત્મક્રિતપણે પોતાના કામ પર નમી રહ્યાં છે.—હું ચક્રિત થઈ જઈ છું.

પેન પાટી પણ ધસાય છે. પેન્સિલ છરકાતી કાગળ પર ચાલે છે. હું બંને હરોળ વચ્ચે આંટા મારું છું.

દીવાલ ઉપર ઇસિનું કુસીરીકસ વેળાનું ચિત્ર ટીંગાય છે.

માટીનું બનાવેલું એક ધુવડ ને જર્મનીનો નકશો પણ બાબુમાં જ છે. બારોની બહાર વાદળાંઓ નીચાં નમી ઝડપથી સરકતાં જાય છે.

હું ભૂરા ને લીલા રંગના નકશા પાસે અટકી ઊભો રહું છું. સરહદની લીટીઓ લાલ રંગની છે ને પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંકી-ચૂંકી વહે છે. અનેક સ્થળોનાં નામ નજરે ચડે છે. કેટલાં નાનાં ટપકાં જેવાં છે એ ? અને એક વખત એની પગલાં જેટલી જમીન પણ કેટલી કારમી બની ગઈ હતી ! માઉન્ટ કેમલનું તો નકશામાં નામ સુદ્ધાં નથી. હું ત્યાંથી ખસી પેલા સુંવાળા ને નાબુંકે માથાંઓની કતાર પર નજર નાખું છું, લખોટાના 'લ' પર તેમનું સમસ્ત મન કેન્દ્રિત થઈને ઝૂકી રહ્યું છે. નકશાના આ ટપકાંઓ તો તેમને મન કાઠી વધુ ગાયબના સ્થળોનાં નામો જ બની રહેશે. ને ઇતિહાસ લખતી વેળા થોડી તારીખો યાદ રાખવી પડશે. જૂની લડાઈઓ વિષે અમે લખ્યતા તેમ. ખરે જ વિચિત્ર છે આ જીવન.

ખીજ હરોળમાં એક આંગળી અચાનક ઊંચી થાય છે ને નોટપૂક હવામાં ફરકે છે. તેણે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું લાગે છે. હું તેની પાસે જઈ બતાવું છું કે 'લ'નું નીચેનું પાંખડું તેણે જરા વધારે લાંબું કર્યું છે. તે મારી સામે તેની ભૂરી, પાણીદાર આંખોથી એવું ચમકભયું નિહાળી રહે છે કે પલવાર હું મારો દષ્ટિ સંકેતી લઉં છું.

વિચારમય બની હું આંટા મારું છું. સગડીની બાબુમાં ઊભો રહી ફરી એ નાનકડાં ચહેરાઓ પર મારી નજર ફેરવું છું. તેમાંના ધણાખરા સામાન્ય ને કલાગરા છે. કેટલાક ખંધા છે ને ખીજાં મૂંઝા છે. પણ તેમાંના થોડાંકની અંદર કાંઈક સત્ત્વ ઝળકે છે. કેમકે આમને માટે પણ જીવન એવું સીધું સાદું તો નહિ વહે. એ વિચાર

આવતાં જ નિરાશાનો કાળો પટ મને ઘેરી વળે છે. હું મનોમન વિચારું છું. આમ ને આમ દિવસો પસાર થતા જશે. આજે શબ્દો લખ્યા, કાલે વાચનમાળા, ને અઠવાડિયા પંચી ડિક્ટેશન શરૂ થશે. પંચી તમે દાખલા પણ ગણતાં શીખશો ને એમ મોટાં થશો. સમય દરેકને પોતાના પંજામાં ઊંચકી લેશે,—કાંઈને હળવેથી તો કાંઈને ઝડપ મારીને, કાંઈને વહાલપથી તો કાંઈને કૂરતાથી ને દરેકને એમ પોતાનું ભવિષ્ય દોરી જશે. ત્યારે મારા આ પંજાખાં ને જર્મનીની નદીઓની ગોખલુપટ્ટી તમને શું કામ લાગશે? ચાલીસ માણસો— જુદા જુદા ચાલીસ આત્માઓ ઊધડવાની તૈયારી કરી તમારામાં વસેલ છે. તમને મદદ કરતાં મારું હૃદય કેવું પ્રકુલ્લ બની ઉઠત!— એ મદદ કરવાનું મારાથી શક્ય હોત તો. પણ અહીં તો એક આદમી બીજાઓને કેવી ને કેટલી મદદ કરી શકે? એડોલ્ફ એથકને પણ શું હું કશી મદદ કરી શક્યો હતો?

બંટ વાગે છે. પહેલો પાઠ પૂરો થયો છે.

બીજે દિવસે હું અને વિદ્વી અમારા નવા ફોટ ચડાવી પાદરીને ત્યાં જઈએ છીએ, અમારું સ્વાગત ઠીક ઠીક થાય છે. પણ એમાં અનડાપણું છે. નિશાળના અમારા ઉત્કૃષ્ટ છવનની કીર્તિ અહીં સુધી પણ પહોંચી છે એટલે ઊંચા ને સારાં કુટુંબોમાં અમારા તરફ જરા શંકિત આંખો મંડાય છે. સાંજે અમે ગામના મુખીને મળવાનું રાખીએ છીએ. ગામના ચોરામાં જ એ મળી જાય છે. એ ચોરા સાથે સાથે પોસ્ટ ઓફિસનું પણ કામ સારું છે.

મુખીના ચહેરા પર કરચલિયો પડી છે ને એ વૃદ્ધ ખેડૂના મોં પર બાહોશી પણ એના ભેળી તરવરે છે. તે અમને તેની સાથે દારૂના એકાદ બે ખાલા ચડાવવાનું આમંત્રણ આપે છે. અમે તેના સ્તીકાર કરીએ છીએ. બીજા બે ત્રણ ખેડૂનો પણ આવે છે ને એક-

બીજા તરફ આંખ મારી અમને અભિનંદન આપે છે તે તેમની સાથે પણ પીરાને બોલાવે છે. અમે તરત પામી જઈએ છીએ કે તેમનો વિચાર અમને નશો ચડાવી અમારી મજાક ઉડાવવાનો છે. આ પહેલાં અહીં કામ કરી ગયેલા માસ્તરોને પણ તેમણે આવી જ રીતે બતાવ્યા છે તે ખંડુ હસી એવા કેટલાક જુવાન માસ્તરોની અમને એ વાતો કરે છે. અમને પણ તરત જ પાડી દેવાના તેમની કંને ત્રણ કારણો છે. એક તો શહેરના માણસો તેમના જેટલું પીણું ન જ પી શકે એમ તેઓ માને છે. બીજું અમારા જેવા પંતુઓ તેમના કરતાં નમળાજ હોય તે ત્રીજું અમારા જેવા ભખતા જુવાનિયાઓને ખંડુ પીરાનો મહાવરો પણ ન હોય. અમારા પહેલાં કામ કરી ગયેલા માસ્તરો માટે આ સાચા અનુમાનો હશે પણ તેમને ખર નહીં કે અમે સંતોષા દત્તા ને દારૂના વાટકા ભરીને કેમ ગટગટાવી જવા એ અમે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. ખેડૂનો અમને જરા મૂરખ બતાવવા માગે છે પણ એ રીતે તો અમે અમારું ત્રણગણું વજન વધારવાનું બીકું ઝડપીએ છીએ.

પેસો મુખી, ગામડાનો એક કારકુન અને બીજા ખૂબ પીનારા મણાતા એક બે જણા અમારી સામે બેસે છે. ગામમાં તેમને ટપી જાય તેવું કાઈ નથી. સ્કેજ હસી, અમારી સાથે પ્યાલા મિલાવી તેઓ શરૂ કરે છે. વિત્તી ખૂબ ખુશ થઈ ગયો હોય તેવો દેખાવ કરે છે. પેસા ખેડૂનો છે, પંજી તો સાત, આઠ, નવ પ્યાલા ઉઠવાતા જાય છે તે ખેડૂતોનું હસતું અચંબામાં પવણતું જાય છે.

‘હવે એકસો ચોબો દારૂ જ લાવજે, બીર નહિ!’ વિત્તી ઓઠરાને હુકમ કરે છે.

‘એકસો દારૂ!’ મુખી મોં વકાસી રહે છે.

‘ત્યારે શું?’ અમ બીર ને દારૂ ભેગવાનાં રહીએ તો બેડાં

એમાં સવાર પડી જાય. ખીર તે ધાંઈ ચીજ કહેવાય ? એનાથી માણસ ઊલટો કરીને ઠામ થઈ જાય : 'વિલી શાંતિથી કહે છે.

મુખીનું આશ્ચર્ય હવે ફાટી આંખે બહાર તરી આવે છે. એક ખેડૂત લોચા વાળતાં કહે છે કે તમે પણ ખરા નીકળ્યા. બે જણા ધીરથી ઊઠી બહાર ચાલ્યા જાય છે. અમારા બેએક હરીફા તેમના પ્યાલા ટેબલ નીચે ઢોળી દેવા કાવિશ્વ કરે છે, પણ વિલીની આંખ તજેથી કાઈ છટકી શકે તેમ નથી.

'ટેબલ ઉપર હાથ રાખો !' તે કહે છે ને તેમના જ હાથ ધીંચકી તે તેમને પરાણે પ્યાલાઓ મોઢે મંડાવે છે. મુખી ને પેલો કારકુન હજી જરા સફૂર્તિમાં છે. પણ તેમાં કારકુન તો થોડીવારમાં જ ખડી પડે છે ને વિલી મોજમાં આવી ચોડાર આવે છે, 'ચાર પ્યાલા ખીરના લાવ હવે !' મુખી ખુરશીમાં ઊઘળે છે. બે પ્યાલા તેના હાથમાં પધરાવી વિલી કહે છે 'ખુશ રહો !'

તે અમારી સામે તાકી રહ્યા છે 'હવે એકીસાથે પૂરું કરીએ.' વિલી પ્યાલા હાથમાં લઈ કહે છે. પેલો કારકુન પણ પાછો સળવળે છે. પણ વિલીને કાઈ પહેાંચે તેમ નથી.

'ચાર ઘૂંટડે ખલાસ કરીએ !' મુખી કહે છે.

'નહિ એક જ ઘૂંટડે.' વિલી કહે છે ને ઊભો થાય છે. સાથે હું પણ ઊભો થાઉં છું ને આસાનીથી અમે તેને ગટગટાવી જઈએ છીએ. પેલા અચકાય છે, એકાદ ઘૂંટડો લે છે ને કસાઈવાડે જતી ચાચની જેમ અમારી સામે નેઈ રહે છે. અમે અમારા ખાલી પ્યાલા તેમની સામે ધરીએ છીએ, 'ખાલી કરો, નહિ તો હારી જશો !' વિલી ગરજે છે. એ પરાણે ગળે ઉતારે છે ને પછી ધીમે પણ ચોક્કસ-પણે જમીન પર ફસડાઈ પડે છે. ધીમે ધીમે પીવામાં કદાચ તેઓ અમને પાછળ રાખી દેત, પણ એકીસાથે ગટગટાવી જવામાં અમે

ખાસ શિક્ષણ મેળવ્યું છે તે તેમને અમારી ઢાંચે ઉપાડવામાં જ અમારો વિનય સાર્થ બન્યો છે.

ધ્રુવે ડીલે અમે અમારી આસપાસનું રણક્ષેત્ર નિહાળીએ છીએ. સૌ ઢળી પડ્યા છે. એકેય જણ ગિભો નથી રહી શક્યો. છેવટે મુખીને પેલા કારકુનને ગિભા કરી અમે તેમને ઘેર પહોંચાડીએ છીએ. અમારા વિનયની તે ટોચ છે. કારકુનને એના ધરના ખારણા પાસે મૂકી અમે મુખીને ત્યાં જઈએ છીએ. પણ ત્યાં તો તેની વાટ જોતી તેની પત્ની ખારણામાં જ ગિભી છે.

‘અરે ભગવાન!’ અમને જાણી તે ચીસ પાડી કહે છે, ‘નવા માસ્તરો છે! આટલા નાના ને આવા ગજમના પીનારા! શરૂઆત તો સારી કરી.’

વિલી કહેવા જાય છે કે ‘એ ખરેખર એક જાતનું માન છે.’ પણ એ બરાબર સમજાવી નથી શકતો.

‘આને તમારે ક્યાં મૂકવા છે?’ હું છેવટે પૂછું છું.

‘ભલેને પડ્યા રહે’ તે કહે છે ને અમે મુખીને બાંકડા પર સુવડાવીએ છીએ. પછી વિલી બાળકની જેમ હસી પૂછે છે કે તે અમને કોશી બનાવી આપશે કે નહિ. પેલી બાઈ વિલી તરફ લે આક્રિંકાનો કોઈ હબસી હોય તેમ તાકી જ રહે છે.

‘પણ અમે તમારા પતિને ઘર સુધી તેડી લાવ્યા છીએ.’ વિલી ખુશખુશાલ બની કહે છે.

ગજબની ઉદ્ધતાઈ સામે આ ખડતલ, કંઠણ કોશી પણ નયો ટકી શકતી. મોટા મોટા પાવા ભરી તે અમને કોશી પાય છે ને વચ્ચે અમને ધખતી જાય છે. અમે દરેક વાતને ‘હા, હા,’ ‘ક્યે’ જ જઈએ છીએ. આવે પ્રસંગે એ જ ઉત્તમ વસ્તુ છે.

આ બનાવ પછી ગામડામાં અમે કાંઈક છીએ એવી છાપ પડે છે ને હર જગ્યાએ માનસહિત સલામો ઝીલીએ છીએ.

[૨]

નીરસ ને એકધારા દિવસો ઢસડાતા જાય છે. સવારમાં ચાર કલાક બાથાવવાનું, બપોરે બે કલાક ને બાકીનો વખત એકલા બેસી પસાર કરવાનો. રવિવાર તો તેમાં વળી સૌથી ખરાબ છે. કાંઈ કામ કરવાનું ન હોય ને ચોરે બેસવાની પણ છત્છા ન હોય ત્યારે સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડે છે. અમારી નિશાળના મુખ્ય શિક્ષક-મારા સિવાય જ્ઞાણમાં એ એક જ બીજા પુરુષ શિક્ષક છે-વીસ વરસ થયાં અહીં નોકરી કરે છે ને નવરાશનો વખત જૂંડ ઉઠેરવામાં ગાળે છે. તેમાં એમને ઇનામો પણ મળ્યાં છે. પણ એના સિવાય એને બીજી વાત પણ સાંભરતી નથી. તેને જોઈને મારા પર એક ભયંકર વિચાર સવાર થઈ જાય છે. કદાચ હું પણ એના જેવો એક દિવસ નહિ બની જાઉં ને? બીજી એક શિક્ષિકા અમારી સાથે કામ કરે છે. બહી બાઈ છે પણ એના ધરમધ્યાન વિના બીજી વાતોમાં એનું મન રૂબે તેમ નથી.

મારા કરતાં વિલી વધારે સારી રીતે ગોઠવાઈ ગયો છે. તે દરેક ઠેકાણે વિવાહવાજનમાં કે શુભપ્રસંગે એક અધિકારીની અદાથી જાય છે. ઘોડાઓના દરદમાં કે ગાયને વાછડું આવે ત્યારે તે ખેડૂતોને સલાહ આપે છે ને મદદ કરે છે. સાંજે તે તેમની સાથે હોટલમાં કે ચોરામાં બેસી ગપ્પાસપ્પા મારે છે ને સ્ટેટની રમત પણ રમે છે.

પણ મને આમ જ્યાં ત્યાં રખડવાની છત્છા નથી. હું તો મારી ઓરડીમાં બરાઈ રહેવાનું વધારે પસંદ કરું છું. પણ કલાકો એમ રહેજે આગળતા નથી ને વિચિત્ર વિચારો ખૂણેખાંચરેથી

સળવળીને બેઠા થાય છે. શીકા, પીળા, ખવાઈ ગયેલા હાથ હલે છે, મને બોલાવે છે, ધમકી આપે છે, જૂતકાળના ઓળાઓ નળે છે પણ એમનું સ્વરૂપ નાણે પલટાઈ ગયું છે. રમરણો ફરી અહીં, આ ઝોરડીના એકાંત ખૂણે સળગે છે. ભૂખરો વિશાળ પટ, પેલા દ્રષ્ટિહીન અથડાતા ચહેરાઓ, ચીસો અને...

એક દિવસ રવિવારે હું વહેલો ઊડી ચીજવસ્તુ બાંધી એડોલ્ફ બેથકેને મળવા રોશને રવાના થાઉં છું. બેથકેને મળવાના વિચારથી જ મારું ચિત્ત આનંદમાં આવી જાય છે ફરી વાર હું મારા એક પ્યારા દોસ્તને મળી શકીશ ને આ રવિવારની ભયંકર આગમાંથી પણ બચી જઈશ.

હું બપોર પછી બેથકેને ત્યાં પહોંચું છું. દરવાજો ખખડે છે ને ફૂતરો ભસે છે. હું ઝડપથી ફળઝાડની વચ્ચે આવેલા માર્ગ પર ચાલું છું. બેથકે ઘેર જ છે. તેની પત્ની પણ ત્યાં છે. હું અંદર દાખલ થઈ બેથકે સાથે હાથ મિલાવું છું એ ત્યાં ચાલી જાય છે. હું એસું છું. અમે વાતોએ ચડીએ છીએ ને પછી એડોલ્ફ કહે છે, ‘તને આશ્ચર્ય તો થયું હશે નહિ અન્ટ’ !’

‘શાનું આશ્ચર્ય એડોલ્ફ !’

‘તને અહીં પાછી જોઈ.’

‘ના, એ બધી તારી અંગત વાતો છે એડોલ્ફ !’

તે મારા તરફ ફળની રક્ષાખી ખસેડી કહે છે, ‘એકદ નારંગી તો ખા.’ હું તેને સીગાર આપું છું. તેના છેડાને મોંથી સેજ કાપી નાખતાં તે કહે છે, ‘નાણે એમ બન્યું કે, હું અહીં ને અહીં બેઠો જ રહેતો. પછી થોડા જ વખતમાં મારું મગજ ભમવા માંડ્યું. એટલા હોઈએ ત્યારે ઘર કોઈ ભયંકર જગ્યા બની જાય છે.

તમે ઓરડામાં આંટા મારો. તેની કોઈ ચીજ અહીં ટીંગાતી હોય તો પણે તેનો સીવવાનો સંચો, કે આ બાળુ તે જ્યાં સીવવા બેસતી તે ખુરશી દેખાય અને પછી રાત્રે તમારી પડખે જ સફેદ, એક પણ કચલી પડ્યા વિનાની પથારી ને પછી તમે આંખો ઊઘાડ મીંચ કરો, માથું આમ તેમ ફેરવો, થોડી પણ એ શૂન્ય પથારી પર મીટ માંડો ને પડખાં ધસો તો યે ઊંઘ ન આવે. મગજમાં અનેક વસ્તુ ચકરાવો ખાતી ધૂમી રહે, અન્સ્ટ!

‘હું બરાબર માની શકું છું એડોલ્ફ—’

‘અને પછી તમે બહાર રખડવા નાસી જાઓ, ખૂબ ઢીંચો ને કાંઈક ન કરવાનું કરી બેસો—’

હું માથું હલાવું છું. ઘડિયાળ કટકટ થતી રહે છે, સગડીના કાલસા તતડે છે ને એડોલ્ફની પત્ની શાંતિથી અંદર આવે છે, રાટ્ટી ને માખણ ટેબલ પર મૂકે છે ને પાછી ચાલી જાય છે. બેથકે ટેબલકલોથ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવતાં કહે છે:

‘એમ જ અન્સ્ટ. અને તેને માટે પણ અહીં એવી જ સ્થિતિ હતી. એ બધાં વરસો દરમિયાન તેને પણ એમ જ બેસી રહેવું પડ્યું. જય અને આશંકા ધરી તે એમ બેસી રહેતી. વિચારનાં જળાં પણ ગુંથાતાં ને એમ એક દિવસ એ બની ગયું. તેની ઇચ્છા નહોતી. તે ધારતી પણ નહોતી ને એ બની ગયું. તને ખબર છે ને? એની અસહાયતાને હું કલ્પી શકું છું.’

એડોલ્ફની પત્ની કોશી લાવે છે. તેને નમસ્તે કહેવાનું મને મનમાં થાય છે પણ મારી સામે તે જોતી નથી.

‘તારા માટે પણ એક પ્યાલો લઈ આવ ને?’ એડોલ્ફ તેને કહે છે.

‘મારે રસોડામાં થોડું કામ છે.’ તે કહે છે. તેનો અવાજ ધીમે ને કામળ છે.

‘હા, હું અહીં બેઠો રહેતો.’ એડોલ્ફ ફરી શરૂ કરે છે.

‘અને જાતને કહેતો કે તેં એને સળગાવી મૂકી છે. તેં જ તારી માનહાનિ કરી છે.’ પછી વિચાર કરતો. ‘તારા માન-મોભાએ તને લાલ શું કરી દીધો? શું સંતોષ આપ્યો? તને ખબર છે કે એ એક ભ્રમણા છે. તું એકલો છે. અને માન કે માનહીનતા, તેની સાથે તારે નિસ્પત્તિ પણ શું?—પછી મેં એને બોલાવી. જે બની ગયું તેનો પછીથી અર્થ પણ શો રહ્યો હતો? જે માણસ એ બિના જાણતો જ ન હોત તો વસ્તુઓ એની મેળે હતી તેમ વહી જાત, અને કાણ કહી શકે કે એક જણ બહુ જ જાણતો હોય તો શું દશા થાય!’

પુરશીના હાથા પર કંઈક અસ્વસ્થ બની આંગળીઓ રમાડતાં એડોલ્ફ કહે છે, ‘કાશી આવી ગઈ છે, અન્સ્ટ? ને માખણ પણ છે.’

હું પ્યાલા ભરું છું ને અમે પીવાનું શરૂ કરીએ છીએ.

‘તને ખબર છે અન્સ્ટ! ’ તે ધીમે સ્વરે કહે છે, ‘તમારે માટે એ સહેલું છે—તમારે તમારી ચોપડીઓ, તમારું શિક્ષણ અને એવી બીજી વસ્તુઓ છે. ત્યારે મારે? મારે મારી પત્ની સિવાય બીજો કોઈ આધાર નથી.’

હું એ વિષે કાંઈ નથી કહેતો. હું તેને એ સમજાવી પણ ન શકું રણમોખરા પર હતો એ માણસ હવે તે રહ્યો નથી—હું જે નથી રહ્યો.

‘અને તે એ બાબત શું કહે છે?’ હું થોડી વાર પછી પૂછું છું.

એડોલ્ફ હાથને નીચે પડવા દેતાં કહે છે ! ‘બહુ ઓછું ખોલે છે. અને ઝાઝી વાત કોઈ કાઢી શકે તેમ પણ નથી. બસ, ત્યાં એ એસે છે ને મારી સામે નિહાળી રહે છે. વધુ થાય તો ચીસો પાડી બેઠે છે. તે ભાગ્યે જ ખોલે છે.’

એડોલ્ફ પોતાના ખ્યાલાને હડસેલે છે ‘એકવાર એણે કહેલું કે કોઈક અહીં આવ્યું હતું. અને પછી કહે છે કે તેને ખબર નહોતી કે મને તે કાંઈ નુકસાન કરી રહ્યું છે. એને એમ જ લાગતું કે હું અહીં છું ને બધું જાણું છું, પણ આ કોઈ માની ન શકે. આ જાતની વાતો સમજી શકાય તેવી નથી. બાકી બીજી બધી રીતે તે બરાબર છે.’

હું થોડીવાર વિચાર કરું છું. ‘કદાચ તેનો કહેવાનો અર્થ એ હોય કે ત્યારે તે શું કહી રહી હતી તેની એને કલ્પના પણ ન આવી હોય. જાણે એ સ્વપ્નમાં જ રમતી હોય. કેટલીક વાર માણસને વિચિત્ર સ્વપ્નાં આવે જ છે એડોલ્ફ !’

‘હોઈ શકે.’ તે કહે છે, ‘પણ મને એ સમજતું નથી. ઝાઝો વખત એ સંબંધ રહ્યો જ નહોતો.’

‘અને પેલા ઉપર હવે કાંઈ કરવાની તેની ઇચ્છા નથી ?’ હું પૂછું છું.

તે ફક્ત એટલું કહે છે, ‘હું અહીંની જ છું. હું અહીંની જ છું.’

હું તેની પર જરા વિચારી કહું છું. ‘વધારે બીજું પૂછી પણ શું શકાય ? પણ હવે તું વધારે સુખી થયો છે કે નહિ એડોલ્ફ !’

તે મારી સામે તાકી રહે છે, ‘બહુ નહિ અનર્ટ ! પણ પછી-

એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી બધું વખત આવે થાજે પડી જશે. તને નથી લાગતું શું ?

તે બોલે છે એવો શ્રદ્ધાન્વિત તેનો ચહેરો નથી દેખાતો.

‘ચોક્કસ’ હું જુલું છું. ‘એક દિવસ બધું બરાબર થઈ જશે!’
ટેબલ ઉપર હું થોડી સિગારેટો મૂકું છું. થોડો વખત વધારે વાતો
કરી હું રજા લઉં છું. રસ્તામાં એડોલ્ફની પત્ની સામે મળે છે.

ઝડપભેર તે મારી બાબુમાંથી પસાર થવા જાય છે. ‘સાહેબજી,
ફો બેથકે’ હું મારો હાથ લંબાવી કહું છું.

‘સાહેબજી,’ તે એક તરફ મોઢું ફેરવી હાથ મિલાવે છે.

એડોલ્ફ મારી સાથે સ્ટેશને આવે છે પવન સૂ સૂ કરતો.
બાય છે. ચાલતાં ચાલતાં હું એડોલ્ફને ઝાંખી નજરે નિહાળતો રહું
છું. મને યાદ આવે છે કે જ્યારે જ્યારે અમે ત્યાં રણુમોખરા પર
શાંતિની વાતો કરતા ત્યારે તેના મોં પર કેવું હાસ્ય-આશા ને
આનંદના ઝળકાટબયું ફરકી રહેતું ! ને હવે ? કદાચ અતાગ ગર્તામાં
એ બધું અદૃશ્ય થઈ ગયું છે ?

ગાડી બપોડે છે. ‘એડોલ્ફ !’ હું બારીમાંથી જૂકી ઉતાવળે
કહું છું. ‘હું તને બરાબર સમજું છું. હું તને કેટલી સાચી રીતે
પિછાનું છું તેનો તને ખ્યાલ પણ નહિ હોય.’

તે એકલો પાછો ફરે છે—ખેતરો પરથી તેના ધર ભણી.

દસ વાગ્યે એક કલાકની રમતની રજા મળે છે. તેનો ઘંટ વાગતાં
ચૌદ ચૌદ વર્ષના કિશોરો કૂદકા મારતા મેદાન તરફ જાય છે. હું
બારીમાંથી તેમને નિહાળી રહું છું. થોડી પળમાં તો તેમનું સ્વરૂપ
આખું પલટાઈ ગયું છે. વર્ગમાં ડાહ્યા ડમરા થઈ, રાંક બનીને બેસતા

એ જ છોકરાઓ ઉઘાડા મેદાનમાં વહેરાની જેમ થનગની ગિરે છે. તેમની ફૂટતી જોમનાઈ પાછી તેજમાં આવા જાય છે.

મારી સામે બાંકડા પર બેસીને પાઠ બાણતી વેળા તેમનું સાચું સ્વરૂપ ગૂંચળું વળીને છુપાઈ બેઠું હોય છે. તેમની અંદર છેતરીને કામ કાઢી જનારી કે ઉઘાડે જંગ બળવો કરી તૂટી પડતી શક્તિઓ બાંકડેલી પડી છે. સાત વર્ષના શિક્ષણે તેમને કાંઈક જીદા ઢાળામાં પલોટ્યા છે. કેળવણીના જોળામાં પુરાયા પહેલાં સ્વતંત્ર ને નિર્ભય દિલના પ્રાણીની જેમ, વીડીઓ, ખેતરો, રમતો ને સ્વપ્નોની દુનિયામાંથી એ નિશાળને ઓટલે આવી બેઠા છે. જીવનનો સીધો સાદો નિયમ એજ તેમને મને સારરૂપ હતો. તેમનામાં જે સૌથી સશક્ત તે જ તેમનો સર્વોપરી હતો. એ જ તેમને દોરતો ને બીજા અનુસરતા. પણ ધીમે ધીમે આ શિક્ષણના પ્રભાવે એક બીજા જાતની આંકણી તેમના પર લાદી. બીજા જાતનાં મૂલ્યોએ માણસને માપતાં કરવાનું એણે શીખવ્યું. જે પોતાનો પાઠ કડકડાટ બોલી બતાવે એ હોંશિયાર, એ પહેલે નંબરે બેસે ને બીજા તેને આદર્શ માની આંખો એના બણી તાપ્યા કરે, કદાચ કુદરતી શક્તિનો પારસો જેને વધારે મળ્યો હોય તે એના સાચું માથું ઉંચકે, કેળવણીનો ઘોઠો એને નવું બહુતર બણાવવાનો જ કારણ કે નિશાળનો આદર્શ તો સારા ‘સ્કોલર’ થવાનો છે. પણ એ આદર્શમાં શું બળ્યું છે ! આવા કેટલા સ્કોલરોએ દુનિયાનો ઉદ્ધાર કર્યો ? નિશાળના ઓરડામાં ને માસ્તરની આંખો નીચે એની સાંકડી જાતી કુલાતી જરૂર હશે ને એનો માન મોભો વરતાતો હશે પણ પાછળથી જિંદગીના લોઢ ઉજાળતા દરિયામાં એનાં નવે વહાણ તળીએ બેસે છે. દુનિયામાં કાંઈક પણ સારું કરી ગયા હોય તો એ ‘ખરાબ સ્કોલરો’ ! ઠોઠગણીને જેમને અંગૂઠા પકડાવ્યા ક્યાં છે તેઓ.

હું છોકરાઓની રમત તરફ નહાળું છું આખા મેદાન પર

બાંકડિયા વાળ વાળો ડેમનહોલ્ટ જાણે પ્રભુત્વ ધરાવે છે, જુસ્સાથી તે ધસે છે, તેની આંખો આત્મવિશ્વાસ ને હિંમતથી ચળકે છે, એક એક સ્નાયુ તંગ ને સજ્જ બની ગયો છે, તેની નજર બધાય માપતી મારગ કરે છે ને સૌ તેની પાછળ અટવાતા ફરે છે પણ આ દસ મિનિટમાં જ એ ડેમનહોલ્ટ ક્લાસમાં આવી બેસશે ને સાવ બુધ્ધુ જેવો બની જશે, એના બેગમાં કોઇ કાળે જાનનું રસાયણ ઉતરવાનું જ નથી. આવતી પરીક્ષામાં એક માર્ક પણ લાવવાની તેનામાં તેવડ નથી, હું તેના સામું જોઈં છું એટલે એ બલોબોળો ને આચારિક દેખાશે પણ મારી પીઠ ફરી કે એનાં દાંતિયા શરૂ થવાના. લાગ મળે તો મારી ખુરશી પર પીન ખોસનાર પણ એજ પહેલો હશે ને આ મેદાનમાં સાવ નમાલો લાગતો મારા વર્ગનો પ્રથમ વિદ્યાર્થી ! ક્લાસમાં તે જૂદો તરી આવશે. દરેક સવાલનો જવાબ તેને હોઠે હશે ! ને ડેમનહોલ્ટ. કોઇ અજાણ્યા મુલકમાં આવી પડ્યો એમ એ મૂઠ જેવો બેસો રહેશે. પેલા છોકરો બધું જાણે છે ને એ જાણે છે એમ પણ તેને ખબર છે છતાં આ ડેમનહોલ્ટ મને ગમે છે. એને મારે હજાર વાર શિક્ષા કરવી પડે છે પણ પેલા પીળા ફિક્કા આદર્શ વિદ્યાર્થી કરતાં એના પર મને વધારે પ્રીતિ છે.

હું મારા ખજા હલાવું છું. આના જેવું મેં આ પહેલાં નથી જોયું શું ! અમે જ્યારે પેલા મોટા હોલમાં સૌ સૈનિકા ફરી વાર મળ્યા ત્યારે ત્યાં પણ માણસ કરતાં એના ધધાની કિંમત નહોતી મધી જતી ? જોકે પહેલાં, રણમોખરા પર એનાથી ઉલટી જ વસ્તુ હતી. હું મારું માથું હલાવું છું. પાછી ફરી કેવી દુનિયા ઝગશે !

ડેમનહોલ્ટનો અવાજ મેદાનમાં ગાજી ઊઠે છે. મને થાય છે કે શિક્ષકોનું વર્તન વિદ્યાર્થીઓ તરફ દોસ્તીભર્યું વધારે થાય તો બાબત સુધરે કે નહિ. તેનાથી કદાચ કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઓછી થાય ને અડચણો ઘટે. પણ મૂળમાં તો એ એક ભ્રમણા જ રહેવાની.

જીવાનીની દ્રષ્ટિ તિક્ષ્ણ ને વેવક છે. તેને છેતરવી સહેલ નથી. મોટેરા એ જૂથ બાંધીને મોરચો રચે છે. એ લાગણીવિવશ નથી—કાઈ તેની પાસે પહોંચી શકે પણ તેનામાં પ્રવેશ ન કરી શકે. એક વખત એ સ્વર્ગે ગયું એટલે તેના દરવાજા ખિડાય જાય છે. વર્ષોને પણ પોતાનો નિયમ છે. એની ચપલ આંખોથી ડેમનહોલ્ટ કાઈ પણ દોસ્તારીને ઠંડી રીતે પોતાની ગલીમાં દોરી જઈ શકે તે પ્રેમ ને લાગણી પણ બતાવે. છતાં એકલા એના લાજ પરથી એની નજર ઊડી જાય એ ન બને. યુવકોને સમજવાનો દાવો કરતા કૃષ્ણવર્ણીકારો ફક્ત તેમનો ઉત્સાહ બતાવે છે. જીવાનીને જાતને સમજાવવાની જરૂર નથી. કાઈ તેને સમજે તેની પડી નથી. એ તો માગે છે એને એકલા છોડી દેવાનું. પોતાના ચતુરતા ધોડાને મનમાની દિશાએ પૂરપાટ દોડાવી જવાનું. આપણે જીવનનીના ધમકાર અનુભવી શકીએ, પણ એ આપણી સાથે તાલ નહિ લઈ શકે. અને એ તાલ મળે તે દી, તેનો મોક્ષ થયો સમજવો.

ઘન્ટ વાગે છે રમતનો સમય પૂરો થયો છે. આરણ્ય પાસેની હરોળમાં નિરાશ્વરને ડેમનહોલ્ટ આવીને ઊભો રહે છે.

[૩]

ટેબલ પર દીવાના તેજનું ગોળ કુંડાળું પડે છે. મારી સામે વાદળી રંગની નોટબુક પડી છે. પડખે લાલ શાહીનો ખડિયો છે. હું તોટા તપાસું છું ને જૂસો પર નિશાની કરી, બ્રોટિંગ દવાની પાનાં ફેરવું છું.

હું ઊભો થાઉં છું. શું આ ખરું જીવન છે? એકધારા દિવસો ને રાજ લેસન તપાસવા મુદ્દારવાની એની એ ક્રિયા—આ જીવન છે શું? તેની પાછળ જીવનની કાઈ રંગમરી જાત નથી ઊડતી. કાઈ આનંદની લહરી નથી ઊડતી. વિચારવાને હજી

અવકાશ છે. મનમાં હનું નિશાળના કામથી ચિત્ત શાંત થશે. પણ એનાથી તો હું વધારે અજાણ અને ઊંડો છું. અહીં સાંજ કેવી થાકેલ પગે ધીમે ધીમે ડગલાં મારે છે.

હું ખેડૂતનો ગમાણુ ભણી લટાર મારું છું. આજ અંધારામાં ગાયોના હલનચલન ને કવચિત્ ભાંભરવાનો અવાજ આવે છે. ઝાંખા દીવા ટમટમે છે. ગાયો દોવા ખેડુભીઓ ખેડી છે. તેઓ માથું ઝાંચકી હસે છે ત્યારે તેમના સંદેહ ઝોળળા દાંત દેખાય છે. બોધરણામાં દૂધની સેડ પડવાનો અવાજ પણ સાંભળાય છે.

હું થોડી વાર ત્યાં ઊભો રહી પાંજો ઓરડી તરફ ફરું છું. પેલી વાદળી રંગની નોટખૂંકો હજી દીવાના અજવાળા તળે પડી છે. તે હમેશાં ત્યાં પડી રહેશે? અને હું? હું પણ ત્યાં ખેંચી રહેવાનો શું? પછી મારા વાળ ધોળા થશે ને છેવટ મૃત્યુ પણ મને ત્યાં જ આવીને ભેટશે? હું પથારીમાં પડું છું. પણ ઊંઘ નથી આવતી. ઘડીક કાઠ ઊંડા અતામ પ્રદેશમાં મારો પ્રાણ એકલો પ્રવેશે છે, પણ અચાનક ભયની કંપારીથી હું સળંગ અને જાગી છું. ને પછી દેવળની ઘડિયાળના ડંકા કાને આવી અડ્ડાય છે. પડખાં ઘસતાં હું એ સાંભળી રહું છું.

છેવટ ઊભો થઈ, કપડાં પહેરી, હું બારીમાંથી કૂદકો મારી બહાર જાઉં છું. કૂતરો પણ સાથે છે. ચંદ્ર પ્રકાશે છે. પવન ધીમે વાય છે ને આંખ સામે વિશાળ મેદાન પડયું છે. તેની વચ્ચે રેલના પાટાની ધાર પડજાયના રેલા જેવી વહી જાય છે.

હું એક ઝાડના ઝૂંડ નીચે ખેસું છું. થોડીવારમાં સીંગલના દીવા ઝળકી ઊઠે છે. રાતની ગાડીનો વખત થયો છે. પાટા ઉપર એક ધીમે ને તાલમય અવાજ રડતો જાય છે. એજાનની અતી તેજનો

ધોધ ફેંકતી દૂરથી કળાય છે. ગાડી સડસડાટ કરતી દોડતી આવે છે. પ્રકાશભરી આરોગ્યો દેખાય છે. પછી આ ડાઆઓ—એક પછી એક પસાર થાય છે. પાછળ પાટાઓ તેજના લીસોટા જેવા રહી જાય છે ને હવે છેવટ દૂર ચાલી જતી ગાડીની લાલ બત્તી ઝગી રહે છે—કાઈ પ્રેતની ક્રોધભરી આંખ જેવી.

હું આમતેમ આથડું છું. ચંદ્ર ઘડીક શ્વેત ને પછી પીળાશ પકડતો જાય છે. ઘેર આવું છું ત્યારે પરોઢિયાની સુરખી ફૂટતી આવે છે. ઓરડામાં નજર નાખું છું તો દીવો હજી બળે છે. પાછો અહીં જ આ સ્થળેજ જીવનને બાંધીને કાયમ માટે રહેવાનું હશે.

વીસ વરસ વધારે વીત્યાં હોત તો એ બની શકત. થાકીને ઢળી પડતો હું કપડાં બદલાવી પથારીમાં પડું છું. બંને હાથ જોરથી બિડાય છે. કાઠ માથાં પછાડતું મારા અંતરમાંથી કહે છે—એમ હાર નહિ પામું. હજી એમ હારી નહિ જઈ.

—ને પછી પેલા ઊંડા અતાગ પ્રદેશમાં હું ફરી પ્રવેશું છું.

—ધીમે ધીમે હું આગળ વધું છું. જળવીને એક એક ડગલું માંડું છું. ટેકરીઓના ઢોળાવ ઉપર સૂરજ ઝળહળે છે. હવા ગરમ ને શાંત છે. ઉપર આકાશમાં નિરીક્ષણના બલૂન ઊડે છે ને વાદળાં ક્ષિતિજમાં પોદેલાં પડ્યાં છે. મારા લોખંડી ટોપની પાસે ફૂલ વડે એના લાલ ફળોવાળી ડાંખળી નમાવી રહ્યો છે.

ઉપર બલૂનના મરજાટ ભેદીને એક બાગ્યે જ કાને પડે એવી તરડાટી સંભળાય છે. ફરી એ શાંત પડે છે. હું રાહ જોઈ રહું છું. એક પાંખી કરરર કરતું મારા માથા પર થઈ ઊડી જાય છે. ફરીવાર બપોરની શાંતિ ભેદતો પેલો દૂરનો આજો અસ્પષ્ટ અવાજ. ઝાડના ઝુંડ પાછવાડેથી શિરટોપનું પાચ્છ દેખાય છે. પછી માથું, કપાળ, ચોખ્ખી આંખો ને ઘિડાયેલા હોઠ તેની આંખો આખા મેદાનને ભરતી

આરંકાર ફરે છે મે પછી કારા કાગળના ફાંડવામાં એ કાંઈક ચિત્રામણુ કરે છે. આ ખેતર, ટેકરીઓ, ઝાડનાં ઝુંડ વગેરેના એ નકશા દોરતો હોય તો ના નહિ. તેના મોં પર જ્યની આશંકા પણ નથી લાગતી.

હું મારો હાથબામ્બ ખેંચું છું. એ ખેંચતાં જાણે ધણો સમય લાગે છે, પણ એ છેવટ ખેંચીને ડાળા હલે, એ ઝુંડ પછવાડે નિશાન તાકોને ફેંકું છું. તે પછી ઝડપથી મારા ખાડા તરફ ફરકું છું. જમીન સાથે શરીરને જડી દઈ, માથું ધાસમાં છુપાવી, મોં ફાટી હું પડ્યો રહું છું.

જયંકર ધડાકાથી હવા ગાળી બેઠે છે. એક ચીસ—લાંબી ને લયાનક. હું બીજો બામ્બ લઈ બહાર નીકળું છું. એક અંગ્રેજ ઉઘાડા તેની પગની પીંડીએ બાંધેલ બેન્ડેજના પટ્ટા ચીંથરાની જેમ ખેતરમાં પડ્યો છે. તેના બંને પગ ઘૂંટણ પાસેથી બિડી ગયા છે. તેની પાછળ ગૂંચળા વળતા પડ્યા છે. લોહી ધખધખ કરતું વહે છે. તે બિંધો પડ્યો છે ને ધાસ ઉપર હાથ પછાડે છે. મોં ફાટી રૂઝું છે ને તે ચીસો પાડે છે.

તે પડ્યું ફરે છે. મારી સામે નિહાળે છે. પછી હાથ પકડીને દસડાતો લાગવા જાય છે. હાથ નાખે છે ને લોહીના ખામણા ભરાતા જાય છે. લાલ ચહેરો ફિક્કો પડતો જાય છે. આંખનું તેજ ઓસરતું જાય છે, ને મોં ને આંખો ઓગળી જતા ચહેરા પર પછી બે ખાડા જેવા લાગે છે. જમીન પર એ ઢળી પડે છે. અતમ,

હું ફરી મારો ખાઈઓ તરફ સરકું છું. પણ પાછળ એક નજર નાખું છું. પેલો મરેલો માણસ પાછો જીવતો થયેલો લાગે છે. તે મારી તરફ દોટ મૂકવા ટટાર બોલો થાય છે. હું બીજો હાથ બામ્બ બંધકી તેના તરફ ફગાવું છું. એકાદવાર છેટે એ પડે છે. ને થોડાક દોડતો અટકી જાય છે. હું થંભી જાઉં

છું. એ ફૂટતો કેમ નથી ! પેલો મૃત આદમી દાંત કચડતો સામે ઊભો છે. બીજો બામ્મ ફેંકું છું. એ પણ ફૂટતો નથી. પેલો માણસ થોડાંક કદમ આગળ પણ વધ્યો છે. હું મારો છેડેલો બામ્મ લઈ તેની જાતીમાં ફટકરું છું. પાંદડાંની જેમ તે એને હડસેલી દે છે. હું ભાગી છૂટવા ફૂડું છું પણ પગ જાણે ગારાના બની ગયા છે. હું તેને ઢસડવા મથું છું પણ એ તસુએ ચસતા નથી. મારી પાછળ દોડનારના પગલાં પણ સંભળાય છે. હાથથી પગને હું ખેંચવા મથું છું પણ ત્યાં વાંસેથી એ હાથ મારી ગર્દને બિડાય છે. પાછો ખેંચીને જમીન પર પછાડે છે. ને એ મૃતમાનવી મારી જાતી પર ચડી બેસે છે, તેની પાછળ ઘાસ પર ઢસડાયે આવતા બેન્ડેજના પટ્ટાથી મારી ડોક સળગડ બાંધે છે. હું માથું ઉઘાળું છું. સ્નાયુએ કરીને બિછળું છું. ફાંસો ખસેડી દેવા જમણી પા શરીરને જોરથી ધસડું છું.—એક આંચકો, ગળામાં ગુંગળામણ થાય છે, અસહ્ય પીડા. ને પેલો માણસ મને એક જોડા ખાડા તરફ ઢસડાયે જાય છે. હું કાંઈક પકડી રાખવા મથું છું. પણ સરકતો જાઉં છું, નીચે વધુ નીચે, લથડિયું ખાઉં છું ને ચીસો નાખું છું. જાણે જોડો ઊતરતો જાઉં છું. કંઈક અડળાય છે. એક લાંબી ચીસથી મારો કંક બરાબર જાય છે.

ધોર અંધારું ઘેરાય છે. એનો ભેદતો અવાજ આવે છે. મારા ઉપર પડતું આખડતું કોષ્ટ નાસે છે. હું મારી રાષ્ટ્રફલ પકડવા તરફ ફું ફરી અવાજ ઊઠે છે. ઊડે લાગે છે કે એ મદદની કુમક આવવાનો અવાજ છે. ગળે બાંધેલા પટ્ટાને જોર કરી ખેંચું છું, ત્યાં કાંઈક પ્રકાશ થાય છે. હું દોડવા મથું છું ને મારા ઘૂંટણ પર એક સખત ફટકો પડે છે. ફરી લથડું છું. પણ ત્યાં તો નજીકમાં જ એક સાથે ઘણા પગલાંની પડવી વાગે છે. એક દીર્ઘ ચીસ વાતાવરણને ભેદતી મારા ગળામાંથી ઊઠે છે. પણ એકાએક તે અટકી જાય છે.

ખેડૂત ને તેની સ્ત્રી મારી બાબુમાં ગભા છે. હું અરધો ખાટલા પર ને અરધો નીચે જમીન પર ફસડાઈને પડ્યો છું. રાઈફલ માનીને એક લાકડીને મેં જોરથી પકડી રાખી છે. ક્યાંક મને લોહી વહેતું હોવું જોઈએ-પણ પછી હું જોઉં છું કે એ તો ફૂતરો મારો હાથ ચાટી રહ્યો છે.

‘માસ્તર!’ ખેડૂતની પત્ની ધ્રૂજતી કહે છે, ‘શું થયું છે માસ્તર!’

હું કંઈ સમજતો નથી, ‘હું અડીં કેવી રીતે આવ્યો?’ લોચાવળતી જાહે હું પૂછું છું.

‘જરા આંખો ખોલી જૂઓ માસ્તર! તમને સ્વપ્ન આવ્યું હતું.’

‘સ્વપ્ન! તમને લાગે છે કે મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું!’ એકદમ હું ખડખડાટ હસી પડું છું. મારું હાડોહાડ ધ્રુજી ઉઠે છે. એવું હાસ્ય વેદનાથી આખું ડીલ લાગી પડે એવું હાસ્ય—...

‘તે અંગ્રેજ કેપ્ટન હતા!’ હું બચડું છું. ‘પેલો અંગ્રેજ...’

ખેડૂતનો એક હાથ ફાપાઈ ગયો છે, તેને ધસતાં એ કહે છે, ‘માસ્તર, ઉંઘમાં ને ગંઘમાં તમે ખાટલા પરથી પડ્યા ને ધણું ક્યું’ પણ સાંભળે જ કાણ? મને તો અધમૂઓ કરી નાખ્યો.’

એ શું કહે છે તેની મને સ્પષ્ટ પડતી નથી, પછી મારા હાથમાં હું લાકડી જોઉં છું ને તેને ફેંકી પથારીમાં બેસું છું. ફૂતરો મારા પગ વચ્ચે ડીલને ધસીને આવે છે.

પણ હું ફરી ગંધી નથી જતો. ધાબળો ઝોલી ટેબલ પાસે બેસું છું દીવો હજી બળે છે.

અને આમ ને આમ ઘણો વખત સુધી નિશ્ચલ શૂન્યમાં આંખો માંડીને હું બેઠો રહું છું—એકલા પડતાં ફક્ત સૈનિકા બેસી શકે તેમ. ફેટલીક વાર પછી મારું મન ફરી અસ્વસ્થ બની જાય છે. મને લાગે છે કે મારી ઉપરાંત ઘરમાં બીજું કાંઈ પણ છે. ધીમે ધીમે એની મેળે મારી નજરમાં વસ્તુ સ્પષ્ટ બનતી જાય છે. મટકું માંડી હું જોઉં છું તો નજીક જ ટિંગાતા અરીસા સામે હું બેઠો છું. મારો જ ચહેરો—કાળી આંખોથી મારી સામે ટાંપીને રહ્યો છે.

હું અહીંસાને એક ખૂણામાં મૂકી દઉં છું.

સવાર પડે છે. હું નિશાળે જઉં છું. અદ્ય વાળીને નાનકડા બચ્ચાઓ ત્યાં બેઠા છે. તેમની આંખોમાં બાળપણની શરમાળ આશ્ચર્યતા હજી તાજબરી છે. મારી તરફ તેઓ એટલી શ્રદ્ધાથી, એટલા વિશ્વાસથી નિહાળે છે. અને એકાએક મારા હૃદયમાં સારડી ફરે છે.

અહીં હું તમારી સમક્ષ બિભો છું, લડાઇએ જેમની એકેએક માન્યતાઓ ને બધું બળ ભાંગી નાખ્યું છે એવા હજારો નાદાર આદમીઓ-માંનો એક હું તમારી પાસે બિભો છું. અને જોઉં છું કે મારા કરતાં જીવન સાથેનો તમારો સંબંધ વધારે ગાઢ છે. હું અહીં તમારો શિક્ષક ને માર્ગદર્શક બનીને હવે બિભો છું. તમને હું શું શીખવું? તમને કહું કે વીસ વરસમાં તમારા થનગનતા મનોરથોને એ જ રીતે મારી—મચડીને સુકાકદ્દ બનાવી દેવામાં આવશે? તમને કહું કે શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન બધું જલ માત્ર છે, બચકર મસ્કરી છે. જ્યાં સુધી ઈશ્વર ને માનવતાને નામે માણસ માણસનું જ ખૂન રેડી રહ્યો છે? આ બયાનક વરસોમાં તમે જ એક ખીલતી કળી જેવા અકલંક રહ્યા છો. તમને—મારા નાનકડા બાળકો ત્યારે હું શું શીખવું?

અને મને શીખવતાં પણ શું આવડે છે? હાથ ઓમ્મને

અરાબર નિશાન તાકીને માણસ ઉપર કેવી રીતે ફેંકવો એ તમને કહું? તેની છાતીમાં બેયોનેટની અણી સોંસરવી કેમ ઉતારી દેવી એ તમને ખતાવું? ઘોઘાના એક જ ફટકાંથી તેને ભોંય ભેગો કેમ કરી દેવો ને કાઢાળીથી તેનું માથું કેમ ચીરી નાખવું એ વર્ણવું? પેલી નાનકડી અળયળ ચીજ, છાતીને ડાબે પડખે જે સદાય ધડક ધડક ચર્મ રહી છે એને—માનવીના હૃદયને રાઈફલની અણી તાકી કેમ છિડાવી દેવી એનું તમને જ્ઞાન આપું? ને તમને સમજાવું પણ શું? ખોપરીના ફૂરચા ચાય ત્યારે તે કેવી લાગે છે, આંતરડા બહાર નીકળી જાય ત્યારે તેનો દેખાવ કેવો ચાય છે એ બધું વીગતે જણાવું? કે ધવાયેલાઓની બિવિધ ચીસોની નકલ કરી બતાવું? એ સિવાય શું કરું હું? એનાથી વધારે હું જાણતો નથી. ને એનાથી વધારે હું શીખ્યો નથી.

આ જૂખરા ને લીલા નકશા પાસે લઇ જઈ તમને આંખળી ચીંધીને દેખાડું કે અહીં પ્રેમનું ખૂન થયું છે? તમને કહું અચ્ચાઓ કે તમારા હાથમાં રહેલી ચોપડીઓ તો માનવીએ રચેલી જાળ છે. તમારા ભોળા આત્માઓને સુંદર—શબ્દોના તાંતણાઓમાં પૂરી, ખોટા આદર્શના કાંટાળા તાર પર લટકાવવા માટે જ આ મહેનત લેવાય છે.

હું તમારી સમક્ષ ઊભો છું. હું—એક અપરાધી ને અધમ આદમી જેવો તમારી સામે ખડો છું. તમે છો એના કરતાં વધારે સારા ને સુંદર તમને બનાવી શકું તેમ નથી ને બાળપણનું તમારું તેજસ્વી મુખ ધખ્યાની અમિખાઇમાં હોમવામાં આવશે, બળીને રાખ થશે ત્યારે હું કદી વચ્ચે આવી શકવાનો નથી. તમારા મુખની આસપાસ હજુયે નિર્દોષતાની લાલી પથરાઈ છે. ત્યારે તમને શિક્ષણ આપવાનો ડોળ મારે શા માટે કરવો જોઈએ? મારો પાછળ હજી લોહિયાળ વર્ષોની કતાર ઊભી છે તમારા કામળ દિલને મારીમચડી

વાળવાની હિંમત ત્યારે શાને કરું? મારે જાતે પણ ફરી મનુષ્ય બનવાની જરૂર નથી?

મારા હૃદયમાં ધરતીકંપ થાય છે. જાણે બધું ધૂળે છે ને બાંગીને ભૂકા થવાની તૈયારીમાં છે. મને લાગે છે કે અહીં ઝાઝો વખત હું નહીં રહી શકું. કોઈક વસ્તુના આધારે ટકી રહેવા હું મથું છું, પણ એ નથી બની શકતું. કેટલાય વખત પછી જાણે આ ડામાડોળ સ્થિતિ થભે છે ને હું બિભે થાઉં છું.

‘બચ્ચાઓ, ’ માંડ માંડ હું બોલી શકું છું. ‘તમે હવે ઘેર જાઓ. આજે નિશાળમાં રજા છે.’

છોકરાં મારી સામે જોઈ રહે છે કે હું મશ્કરી તો નથી કરતો! હું ફરી માથું ધુણાવું છું. ‘હાં બરાબર. જાઓ! આજે ખેલો ફૂટબોલ, કાલે આવજો.’

‘આજે આખો દિવસ રમ્યા કરો.’

પાટી દફતર બાંધી ને કલબલ કરતાં એ રવાના થાય છે.

હું મારો સામાન બાંધી પાસેના ગામમાં વિલીની રજા માગવા જાઉં છું. તેણે બાંડિયું ચડી પહેર્યો છે ને બારી પર બેસી શીડલ ચમાડી રમી છે. ટેબલ ઉપર ખાવાનો થાળ બરીને પડ્યો છે.

‘મારું ત્રીજી વારનું ખાણું.’ દહેરથી કહે છે. ‘મને હવે ચોખ્ખી દીર્ઘદ્રષ્ટિથી જણાઈ આવ્યું છે કે હું હાથીની જેમ પણ ખાઈ શકું છું.’

હું તેને કહું છું કે ‘આજે સાંજે હું’ જવાનો છું. વિલી સવાલો પૂછે એવા માણસ નથી.

‘ખરું છે અનર્ટ!’ તે વિચાર કરતાં કહે છે ‘અહીં ગાફલ તો જોકે સાવ રગથિયું ચાલે છે એ કબૂલ-પણ ન્યાં સુધી મને આ

લોકો આટલું ખવડાવી શકે છે ત્યાં સુધી દસ ઘોડા ચે મને અહીંથી ચસાવી નહિ શકે.’

ને એમ કહી સોફા નીચેથી એક ખીરનો આખો બરેલો શીશા તે કાઢે છે. ‘બહુ ઉમતી છે હો!’ તે રંગમાં આવી કહે છે ને શીશા પર ચોડેલી ટીકડી દીવા પાસે રાખી તપાસે છે.

હું તેના તરફ ધણી વાર સુધી નેહ જ રહું છું, ‘આહ, વિકી, જો હું તારા જેવો હોત!’

‘વાત ખરી છે.’ તે શીશાનું ખૂચ ખોલતાં હસીને કહે છે.

હું રોશને જઈ છું ત્યાં પાડોશમાંથી કેટલીક નાની છોકરીઓ ઢોડતી આવે છે. તેમનાં મોં ધૂળ ભરેલાં છે ને માથાના કૂમતાં છટાં હોય છે. તેઓ કહે છે કે બગીચામાં એક મરેલા બિંદરને તેમણે હમણાં જ દાટ્યો છે ને તેના માટે પ્રાર્થના પણ કરી છે. પછી મારા હાથમાં હાથ મિલાવી કહે છે, ‘માસ્તર સાહેબ, સલામ!’

મકરણ છટું

‘અન્સ્ટ ! મારે તારી સાથે થોડી વાતો કરવાની છે. ’
મારા પિતાજી કહે છે.

શું કહેવાનું છે તે હું જાણું છું. ચિંતાતુર ચહેરે દિવસો મુઘી
તેમણે ક્યારેય ક્યું છે, પણ ઝાઝો વખત હું ઘેર નથી ટકતો ને તેથી
નિરાંતે વાતો કરવાનો અમને મોકા નથી મળ્યો.

અમે મારા ઓરડામાં જઈએ છીએ. તે સોફા ઉપર બેસે છે.
અહીં પર ગમગીની છે.

‘ તારા ભવિષ્ય વિષે અમને ચિંતા થાય છે, અન્સ્ટ ! ’ તે
કહે છે, હું સિગારેટની પેટી કાઢી તેમની આગળ ધરું છું. તેમના
મુખ પર જરા આનંદ છવાય છે. કારણ કે એ ઊંચી જાતની
સિગારેટો છે. કાર્લે મને તે આપેલ. અને કાર્લ નકામા ફૂંકા નથી
પીતો.

‘ તે ખરેખર શિક્ષક તરીકે રાજનામું આપી દીધું ? ’

‘ હાસ્તો. ’

‘ અને તેમ કરવાનું કારણ કહી શકીશ ? ’

હું ખભા હલાવું છું. તેમને સમજાવું પણ મારે કેમ કરીને ? અમારા સ્વભાવમાં જ મૂળમત ભેદ છે. અમે જુદી જ કાટિના માનવીઓ છીએ, ને સાથે રહી શકીએ છીએ તે પણ એક ખીજને પૂરા ન ઓળખી શકવાને કારણે.

‘ તેં હવે ત્યારે શું કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે ? ’ તે આગળ પૂછ્યે જાય છે.

‘ અરે ! અમે તે. મારે મન તો બધું સરખું છે. ’

તે મારી સામે જ જોઈ રહે છે. તેમને લાગેલો આઘાત અછતો નથી રહેતો. સારા અને માનમરત્યાવાળા ધંધા વિષે તે વાતો કરે છે. જિંદગીમાં મારે સારે ઠેકાણે સુસ્થિત તો થઈ જવું જોઈએ. હું મન દબાને સમજાવથી સાંભળું છું પણ કંટાળો થે એટલો જ આવે છે. કેટલું વિચિત્ર છે કે આ સોફા પર બેઠેલા મારા પિતા એક વખત મારા જીવનને ઘડનાર હતા. છતાં ત્યાંના ત્રણ વરસો દરમિયાન એ હું જીવતો છું કે મરેલો એની સંજાળ પણ ન રાખી શકેલ. મદદ તો શી કરી શકે. મારે આપમેળે જ મારગ કાઢવાનો હતો.—જણે એમની હસ્તિ છે કે નહિ એ કાઈ મહત્ત્વની ચીજ જ ન હોય.

તેમની વાત પૂરી થતાં તેમને હું આંડીનો એક પ્યાલો ભરી આપું છું.

‘ હવે મારી વાત સાંભળો બાપા, ’ તેમની સામે બેસતાં હું કહું છું.

‘ તમારી વાત ખરી હશે. પણ તમે જણો છો ને કે ભોંયરા ને લંડકિયામાં પડી રહેતા અને રોટલાના સૂકા બટકાથી ચલાવી લેતાં હું શીખ્યો છું. ખિરસામાં એક દમડી ન હોય તો પણ મને લગારે ઉત્પાત ન

થાય. જૂનું પુરાણું એક ઝૂંપડું રહેવા મળે એ મારે મન બાદશાહી હતી ને સૂવાને સાદડી પાથરવા મળી એટલે સ્વર્ગ મળ્યું સમજવું. એટલે ખિસ્સામાં પાછ હોય ન હોય પણ હું જીવતો છું એ મારે મન અત્યારની ઘડી માટે બસ છે. મારે થોડુંક જે ખાવાપીવાનું જોશે તે હું ગમે ત્યાંથી મેળવી લઉંશ. અને બાકીનું તો મારી સામે હજી અરધી જિંદગી પડી છે.’

‘હા, પણ એ જિંદગી જ નથી. એથી બિખારી જેમ જીવવું એ કાંઈ —’

‘જેવી જેની મરજી.’ હું કહું છું. એકની એક નિશાળમાં કે આફ્રિકામાં ત્રીસ વરસથી મેં નિયમિત—રોજરોજ હાજરી આપી છે; એમ છેવટે ગર્વથી કહેવુંએમાં મને કાંઈ જિન્દગી દેખાતી નથી.’

આશ્ચર્ય પામી તે કહે છે. ‘કાર્ટન ફેક્ટરીમાં હું વીસ વરસથી કામ કરું છું પણ મેં હમેશાં મારી સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા હિંકમત કરી છે.’

‘મારે કાંઈ જાતની હિંકમત નથી કરવી, હું તો જીવવા માગું છું.’

‘અને હું પણ ક્યાં નથી જીવ્યો ? વળી માનભેર ને જાંચે મસ્તકે.’ ગૌરવભર્યા અવાજે તે કહે છે, ‘એમ્મર એક કોમર્સમાં હું અમથો નહિ ચુંટાયો હોઉં.’

‘એ પાધરું જીત્યું’ એટલા તમે નસીબદાર.’ જરા કટાક્ષમાં કહું છું.

‘પણ તારે હવે કાંઈક કરવું જોઈએ.’ તેમની મૂળ ફરિયાદ પાછી જાણી રહે છે.

‘મારા એક લશ્કરી દોસ્ત સાથે કામનું મેં નક્કી કરી નાખ્યું.

છે. તેણે એક નોકરી માટે મને કહ્યું પણ છે. ને એનાથી મને નોંધતું મળી રહેશે.’

તે માથું ધુણાવે છે. ‘ને એટલા માટે તેં આ સરકારી નોકરી ખોઈ?’

‘આ પહેલાં ધણીયે વસ્તુ મેં ખોઈ છે આપા,’

તે સિગારેટનો ધુમાડો કાઢતાં વળી નારાજ્યથી કહે છે

‘ને પેન્સન મળત એનો ય વિચાર સુદાં ન કયો.’
‘પણ આપા,’ હું હસતાં કહું છું. ‘કયો સૈનિક સાઠ વરસ જીવે છે? અમારા હાડમાં એવી વસ્તુઓ ભરાઈ બેઠી છે કે પાછળથી એનાં ચિહ્નો દેખાશે. સાઠ પહેલાં જ અમે ગાંસડાં બાંધી રવાના થઈ ગયા હઈશું. ચિંતા ન કરશો.’ ગમે તેટલી આશા રાખું છતાં હું ધારતો નથી કે સાઠ વરસ હું પૂરાં કરીશ. વીસ વરસને ઉંમરે મરતાં મેં ધણી લોકોને જોયાં છે.’

વિચારમગ્ન બની સીગારેટનો છેલ્લો દમ લેતાં હું મારા પિતા તરફ નિહાળું છું. એ મારા પિતા છે છતાં એમ પણ લાગે છે કે એક માયાળુ, જિંદગીમાં સાવચેત રહેતા ને છે તેના કરતાં કાંઈક વધારે હોવાનો ડોળ રાખતા, એ જરા મોટી ઉંમરના આદમી છે. તેના મંતવ્યોનો હવે મારે માટે કોઈ અર્થ નથી. મોખરા પર એનું સ્થાન શું હોત એ હું બરાબર કલ્પી શકું છું. કાંઈકને એની સંજાળ રાખવા ખાતર તેની પાછળ સતત ક્યાં કરવું પડત. ને આખા જનમારામાં તે દુકડીનાયક તો ન જ બની શકત.

હું હાડવિગને મળવા જાઉં છું. તે ચોપડીઓ ને કાગળિયાના ઢગલા વચ્ચે બેઠો છે. મને મૂંઝવતી ધણી વાતો મારે તેને કહેવી છે. કારણ કે એ કદાચ મને રસ્તો બતાવી શકશે એમ હું ધારું છું. પણ એ પોતે જ આજે અસ્વસ્થ અને ઉશ્કેરાયેલો છે. અમે ચોડીયાર

‘ધન્યર ઉપરની વાતો કરીએ છીએ. પછી છેવટ તે કહે છે,
‘ મારે હવે ડોક્ટરને ત્યાં જવું પડશે ’

‘ હજી મરડો મટ્યો નથી ? ’ હું પૂછું છું.

‘ ના, બીજી કંઈક છે. ’

‘ બીજી વળી હવે શું છે લડવિગ ! ’ હું ચકિત બની પૂછું છું. તે થોડી પળ મૌન રહે છે. તેના હોઠ ધ્રુજે છે. પછી એ કહે છે :

‘ મને ખબર નથી. ’

‘ તારી સાથે આવું તો વાંધો નથી ને ? મારે બીજી કંઈ ખાસ કામ નથી. ’

તે ટાપી શોધે છે. ‘ હા જરૂર ચાલ. ’

અમે ચાલીએ છીએ ત્યારે કોઈ વાર ત્રાંસી નજરે તે મારા બાણી જૂએ છે. એક મકાન પાસે અમે ઊભા રહીએ છીએ. આગળના ભાગમાં એક બગીચો છે પણ એકેય લીલો છોડ કળાતો નથી. બારણા પર સફેદ અક્ષરમાં લખ્યું છે. ‘ ડૉ. ફેડરીક સ્ક્રુટ્ઝ, ચામડો, મૂત્રાશય અને જાતીય રોગોના ખાસ નિષ્ણાત. ’ હું થંભી જઈ છું.

‘ તને શું થયું છે લડવિગ ! ’

પીળા ફિક્કા ચહેરે તે મારા સામું જૂએ છે. કંઈ ખાસ નથી અનર્ટ. ત્યાં મને એક જાતનો દાહ થઈ આવ્યો હતો. હવે પાછો એણે ઊથલો માર્યો છે. ’

‘ ઓહ, ત્યારે એમાં શું લડવિગ ! ’ હું નિરાંત અનુભવતાં કહું છું. ‘ મને ત્યાં ગૂમડાં નહોતાં ફૂટી નીકળ્યાં ? ને કેટલાંક

બાળકનાં માથા જેવડાં મોટા હતાં ખબર છે? આપણે જે કચરા જેવો ખોરાક ખાધો છે એનાં આ જ પરિણામ. ’

અમે ઘંટડી વગાડીએ છીએ. એક નોકર આવી બારણું ઉઘાડે છે. અમે બંને ઊઠીએ છીએ ને ધીમે પગલે અંદર જઈએ છીએ.

ડૉક્ટર આવે છે. ચશ્મા ઝૂંકે છે. તેની પાછળ દરદીને તપાસવાના ઓરડાનું બારણું અધખૂલું પડ્યું છે. ને તેની અંદર પડતી એક જ દષ્ટિ મનને અકળાવી મૂકે છે.

ગજબ વાત છે કે ઘણાખરા ડૉક્ટરોને દરદી જાણે બાળક હોય એમ જ તેમની સાથે વર્તવાની ટેવ પડી હોય છે.

‘ઠીક ત્યારે મિ. બ્રેયર’ ચશ્મા ઉતારી આંખો મિચકારતાં એ દાકતર બોલે છે ‘આપણે હવે નજીકના જ સંપર્કમાં આવી શકશું.’

લડવિગ જડની જેમ તેની સામે ઊભો છે— જાણે જીવતું પ્રેત.
‘ત્યારે એ—’

ડૉક્ટર બારપૂર્વક માથું હલાવી કહે છે, ‘લોહીની પરીક્ષા થઈ ગઈ છે ચોક્કસ. એ બદમાશને હાંફી કાઢ્યા વિના છૂટકો નથી.’

‘ચોક્કસ? શું ચોક્કસ? ત્યારે મને—’

‘હા,’ ડૉક્ટર જવાબ દે છે. ‘આપણે જરા સુધારો કરવો પડશે!’

‘એટલે? શું? શું મને સીપીલીસ છે?’

‘હા.’

ઓરડામાં એક ભમરો ગુંગરવ કરી મૂકે છે ને કાચની બારી સાથે અથડાય છે એક ઝેરી હવાના બાર નીચે જાણે ઓરડામાં અમે

ગૂંમળાઈ મરીએ છીએ. દુનિયા પલટાઈ ગઈ છે. એક ભયંકર ભય એવા જ ભયંકર ને ચોક્કસ પરિણામના રૂપમાં આવીને ઊભો રહ્યો છે.

‘કાંઈ ભૂલ તો નથી થતી ને?’ લડૂવિગ પૂછે છે. ‘ખીજ વાર લોહીની પરીક્ષા ન થઈ શકે?’

ડૉક્ટર માથું ધુણાવે છે. ‘આપણે મટાડવાના ઉપાયો આદરી દઈએ એ જ વધારે સારું છે. રોગ ખીજ રોજમાં છે.’

‘એ મટી શકે તેમ છે?’ લડૂવિગ આતુરતાથી પૂછે છે.

ડૉક્ટરનો ચહેરો વિશ્વાસથી ઝળકે છે.

‘કેમ નહિ? તેનું નામનિશાન નહિ રહે. પહેલાં તો ઈન્જેક્શન લેવાં પડશે. જ્યેષ્ઠ મહિના સુધી તો અહીં રહો. પછી જોયું જશે. કદાચ વધારેની જરૂર પણ નહિ પડે. અરે હા, આ જમાનામાં સીરીલીસને મટાડવો તો હાથરમતની વાત છે.’

સીરીલીસ! કેવી ભયાનકતા એ શબ્દમાં ભરી છે? ઝીણો કળોતરો સાપ એ શબ્દની અંદર ડાંખ સળવીને બેઠો છે જાણે.

‘મોરચા પર એ તમને થયેલ?’ દાકતર પૂછે છે. લડૂવિગ માથું હલાવે છે.

‘ત્યારે એને માટે તરત જ ઉપાયનાં પગલાં કેમ ન લીધાં?’

‘એ શું છે તેની મને ખબર ન હતી. આ પહેલાં અમને એવી વાતો કોઈએ નહોતી કીધી. ઘણા વખત પછી એ કોઈ વાર દેખા દેતું ને ખાસ નુકસાનકારક પણ નહોતું લાગતું. અને પછી એની મેળાએ જ તે મટી ગયું.’

દાકતર માથું ધુણાવે છે. ‘બરાબર, બરાબર,’ ને તરત જ ટાંકે કોડે કડે છે. ‘સિક્કાની એ નીજ બાજુ થઈ.’

ખુરશી ઉપાડીને તેના માથામાં ફટકારવાનું મને મન થાય છે. તેને ખચર છે કે રણુમોખરાનાં ખાઈ-પાડાઓમાંથી ત્રણ દી'ની રજા મેળવી રાતની ગાડીમાં બ્રસેલ્સ શહેરમાં આવવું એટલે શું? મોતની સતત ધૂમતા ઓળાઓ વચ્ચેથી છટકી શહેરના આ રસ્તાઓ, દીવા, દુકાનો, સ્ત્રીઓને જોવાથી માણસના દિલમાં શું ઘોળાઈ રહે તેનું એને જ્ઞાન છે? કાણ જાણતું હતું કે એક તરફથી ભયાનકતા-માંથી જરા છૂટવા, જરા મોજ માણી લેવા તલપતા જીવને માટે અહીં, આ સુંવાળી દુનિયામાં સીફીલીસ વાટ જોતું મોં ફાડીને ખેડું હશે? આજ સિવાય ત્યારે આવતી કાલનો કે ભવિષ્યનો ખ્યાલ સુદ્ધાં કરવાની ખેવના કોને હતી? આવતી કાલ? કાલે તો બધો ખેલ ખતમ નહિ થઈ જાય તેની ખાતરી શી? આ લોહિયાળ યુદ્ધ? તેણે અમને આવેલી ક્ષણને ઓળખતા ને પેટભર માણુતા જ કરી દીધા છે. એને પકડી લેવા અમે બાઝીએ છીએ. બીજી સ્ત્રી પર અમને બરોસો નથી.

‘અને હવે?’ લડવિગ પૂછે છે.

‘જેમ બને તેમ જલદી શરૂઆત કરી દઉંએ.’

‘અત્યારેજ ત્યારે.’

લડવિગ દાકતરની સાથે તપાસવાના ઓરડામાં જાય છે.

લડવિગ પાછો આવે છે.

‘કોઈ બીજા દાકતરને બતાવીએ લડવિગ! મને ખાતરી છે કે આ સાવ બોળડ છે. તેને બેજુ'ય નથી ને તેને તેના ધંધાનું જ્ઞાન પણ નથી.’ હું તેના કાનમાં કહું છું.

લડવિગ થકાવટભરી નજર નાખે છે. અમે મૂંગા બની દાદર બાતરીએ છીએ. નીચે આવતાં મોઢું ફેરવી તે એકાએક કહે છે,

‘ સાહેબજી અન્ડર્ટ !’ હું નીચે જોઉં છું. પિસ્સામાં હાથ નાખી, રેલિંગને અટકી તે ઊભો છે.

‘ શું થઇ ગયું છે તને ?’ હું દિગ્ગ ખની પૂછું છું.

‘ હું જાઉં છું હવે. ’ તે કહે છે.

‘ તારો હાથ એક વાર મિલાવ ત્યારે, કેમ, નહિ મિલાવે શું ?’ હું મૂઠની જેમ તેની સામે તાકી રહું છું.

તે વાંધો લેતાં ધ્રુજતાં હોઠે કહે છે, ‘ પણ તારે મને અડવું ન જોઇએ અન્ડર્ટ ! મને હવે—’

નાજીક ને નરમાશભર્યો એ રેલિંગને અટકીને ઊભો છે. રક્ષણની દીવાલને વિષાદભરી આંખે અટકીને ઊભો હોય એ જ રીતે.

‘ છટ લડવિગ, લડવિગ બીજું તારા મોઢામાંથી શું નહિ નીકળે ? તને અડવું નહિ ? ગધેડા, તને અડવું પણ નહિ ? લે, તને અડું છું, હજાર વાર અડું છું. ’ એના શબ્દે મને એવો ઘા કર્યો છે ! એવો ફૂરચા કરી દીધો છે ! મને કાંઈ સાનભાન નથી. હું તેના ખભા પકડી તેને ભેટી પડું છું. ને એ ફટલો ધ્રુજે છે ! ‘ લડવિગ ! એ બધી બનાવટ છે. ધતિંગ છે. મને પણ એ કદાચ કાલ સવારે થઇ આવે. તું શાંતિ રાખ. પેલો ચરમેધમ અંધો તને ફરીવાર સાંજે કરી દેશે. ’

પણ એ ધ્રુજ્યા જ કરે છે ને હું તેને પકડી રાખું છું.

[૨]

આજે બપોર પછી રસ્તા ઉપર સરખસો નીકળવાનાં છે ને દેખાવો થવાના છે. મહિનાઓથી વસ્તુઓની કિંમત ચડતી જ જાય છે ને લડાઈ દરમિયાન હતી તેના કરતાં અનેકગણી ગરીબી વધતી

જાય છે. જિંદગીની જરૂરિયાતની ચીજો ખરીદવા માટે પણ અત્યારે મળતી શેણ પૂરતી નથી. અને પૈસા હોય તો પણ એનાથી બધું ખરીદવું અશક્ય છે. નફાખોરી ધૂમધામથી વધી પડી છે. ને સાથે જુલમના જલસા પણ જામી પડ્યા છે.

હડતાલિયા મજૂરાના છૂટાંછવાયાં ટોળાં રસ્તા પર આંટા મારે છે. તોફાન મચે છે ને શાંત થાય છે. કહેવાય છે કે ખેરેકમાં પોલીસની ભરતી કરવામાં આવી છે પણ એનાં કાંઈ ચિહ્ન નથી દેખાતા.

રણુભોખરા પરના, હવે તો ઝાંખા ઝપટ થઈ ગયેલા ને તૂટચાકાટયા યુનીફોર્મ પહેરેલા લોકોનું સરઘસ અમારા તરફ ધીમેધીમે આવે છે. ચાર ચારની ટુકડીમાં તે આગળ વધે છે. મોટાં સફેદ પાટિયાં પર સૂત્રો લખ્યાં છે.

‘પિતૃદેશનું ઋણ ક્યાં ગયું?’ ‘યુદ્ધમાં પાંગળા બનેલા બૂખે મરે છે.’ એક હાથવાળા માણસોએ પાટિયાં ઉપાડ્યાં છે. તેઓ વારંવાર નજર નાખી જુએ છે કે તેમની પાછળ સરઘસ બરાબર ચાલ્યું આવે છે કે નહિ. કારણ કે તેઓ સૌની આગળ નીકળી ગયા છે.

આંધળા બનેલા લોકો તેમની પાછળ ચાલ્યા આવે છે. તેમની સાથે કૂતરાઓ છે ને તેના પટ્ટા ઉપર આંધળા માટેના રેડકોસ ચોડેલ છે. પોતાના માલિકની બાજુમાં એ ધ્યાનભેર ચાલ્યા આવે છે. સરઘસ અટકે છે એટલે તે નીચે બેસી જાય છે ને અંધ બનેલાઓ થોભે છે. કેટલીક શેરીના કૂતરાઓ ઝંધડવા કે તેમની સાથે રમવા દોડી આવે છે — પૂછડી હલાવતા ને ભસતા પણ આમને જાણે દોડવાની કે કૂદવાની કશી અબજખા ન રહી હોય તેમ એ સીધા ચાલ્યા જાય છે. તેમના કાન સીધા જડા છે,

આંખો ચપળ ને સભગ છે, પણ આ ભસવા તરફ રહેજ માથું ફેરવી, ધ્યાન દીધા વિના એ આગળ વધે છે. તેમની ફરજનું તેમને ભાન લાગે છે. બીજાં કૂતરાંઓ સરખસ સાથે થોડે સુધી દોડી આવી પાછાં નાસી જાય છે. ને એવાં નાસે છે કે જાણે તેમની પાછળ કોઈ પડ્યું હોય! ફક્ત કોઈ એકાદ ડાકિયો, પગ પહોળા કરી, પૂછડી જાંચકી સરખસ પસાર થતાં સુધી ધીમું ને ધેરું ધૂરકે છે.

આંખો વિનાનો ચહેરો કેવો બદલી જાય છે ! ઉપરના અરધા ભાગ પર નિર્જીવતા છવાઈ ગઈ છે. ફક્ત નીચેનો ભાગ જીવે છે. ને ત્યારે એ લોકો ખોલે છે ત્યારે મોત ને જીવનની નાનડા ચહેરા પર ફેલાતી છાયા કેવી વિચિત્ર, કેવી દુઃખદ લાગે છે ! આ અધા માણસો ક્ષવાઈને આંધળા થયા છે. એટલે જનમ આંધળા કરતાં તેઓ જીવી રીતે વર્તે છે. અધિકારનો, હજી પૂરો ભરોસો તેમને ખેંદા નથી. આકાશ, પૃથ્વીના રંગો હજી તેમની સાથે જીવે છે. કોઈક ખોલે છે ત્યારે તેમને આંખ હોય તેમ એ તરફ જોવા તેઓ અનાયાસે મોઢું ફેરવે છે.

કેટલાકે-આંખે પાટા બાંધ્યા છે પણ ધણા ખરા એના વિના જ આગળ વધે છે. કદાચ તેનાથી પ્રકાશની વધુ સમીપ રહેવાનું તેમને લાગતું હોય. તેમની પાંપણો સૂકી ને બિડાયેલી છે. ફક્ત નીચેના ભાગમાં ડાળાની લાલ રેખા—કાંઈ જાંખી, આનંદહીન પરોઢ જેવી દેખાય છે. ધણા ખરા તંદુરસ્ત ને મજબૂત આદમી છે—ફક્ત આંખો હોત તો મુક્ત રીતે તેઓ જીવી શકત. તેમના નમી પડેલા માથાં પાછળનો પીળો સૂર્યાસ્ત જળકે છે. દુકાનોમાં ફાનસો થાય છે. પણ સાંજની મીઠી, મધુર હવાના સ્પર્શની કાંઈ ચેતના તેમના મોં પર જળહળતી નથી. પોતાના ભારેખમ જોડા પહેરીને સદાય ઝંખૂમી રહેતા અધિકાર વચ્ચે તેમણે માર્ગ કરવાનો છે.

તેમના મનના અંધારા ખૂણામાં ગરીબાઈ ને ભૂખ પ્રેતની જેમ બેઠા છે. અસહાય ને બચીત-તેઓ એની હાજરી સ્પર્શી શકે છે, સૂંઘી શકે છે.

છતાં એને જાતે નિહાળવા ને તેનો સામનો કરવા તેઓ શક્તિમાન નથી. ફક્ત અર્ધમૃત, અમુક આછાઅમરુ મુખ જિંચકી શેરી વચ્ચે એ ચાલ્યા જાય છે—અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં આવવા માટે મૂંગી વેદના એમના મોં ઉપર ફરી વળી છે.

આંધળાઓ પાછળ ધવાયેલાઓની કતાર ચાલી આવે છે, કોઈને એક આંખ નથી, કોઈના નાક ને મોંને સ્થાને ખાડા રહ્યા છે. કોઈનું નીચલું જડણું લગડી પડ્યું છે. માનવીના મુખ પર મચેલા આ ઉલ્કાપાતની ઉપર શાંત, પ્રશ્નો પૂછતી મમગીન આંખો તગતગી રહી છે.

તેમની પાછળ આવે છે લંગડાઓ, લૂલાઓ ને સાવ અપંગ ખની બેઠેલાઓ. કેટલાકે દુર્ઘટિમ પગ ગોઠવ્યા છે ને એ કૃત્રિમ પગના જમીન પર પડતા ઠંડકાર સાથે તેઓ આગળ વધે છે ત્યારે લાગે છે કે જાણે આખો માનવી જ કૃત્રિમ છે—લોહાની પટ્ટીઓ ને મિળગરાનો બનેલો.

તેમની પાછળ બામ્બના ઘડાકાથી આઘાત પામેલાઓનું ટોળું આવે છે. તેમનાં અંગેઅંગ ધૂળે છે. તેમના હાથ, પગ, માથું, કપડાં બધે થરથરાટ વ્યાપી ગયો છે. બચાવકતા તેમના કાળજમાં પેસીને બધાનો કબજો લઈ બેઠી છે. તેમને તેમની જાત પર કાબૂ નથી. ઈચ્છાશક્તિ કે મનોબળ મરી પરવાયું છે સ્નાયુઓ ને જ્ઞાનતંતુઓએ મગજ સામે બળવો કર્યો છે. આંખોમાં શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ છે.

તે પછી એક આંખ કે હાથવાળા માણસો રેંકડીઓ ખેંચી આવે છે.

તેમાં સાવ અશક્ત ને ચાલી ન શકે એવા ધવાયેલા પડ્યા છે. તેમણે હવે આખી જિંદગી મેડાવાળી રેંકડીમાં ખેંચવી રહી. એક હાથગાડીમાં એક માણસ બેઠો છે. તેના પગ સાથળ આગળથી કપાઈ ગયા છે. ફક્ત સશક્ત આદમીનો જીપરનો ભાગ રહ્યો છે. પહોળા જિંઝા ખભા, ને મોટા, શરૂ ચહેરા પર પૂળા જેવી મૂછો છે. માથા પર તેણે બિંચી ટોપી ઓઢી છે. તેણે પોતે જ ચીતરેલું તેની બાજુમાં પાટિયું પડ્યું છે. ‘મને પણ ચાલવાની ઇચ્છા છે દોસ્ત !’ ગંભીર ચહેરે તે ત્યાં બેઠો છે. હાથના ટેકાથી તે રેંકડીમાં શરીરને ઝુકાવી કોઈ વાર બેસવાની જગ્યા ફેરવે છે.

તેના પછી એક જુવાન ફિક્કો ચહેરા દેખાય છે. ઘૂંટણ પર ખૂબ પાટા બાંધ્યા છે ને તેને ટેકે એ રેંકડીમાં બિભો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આપણી આંખ તેને જોતાં રેંકડીની નીચે પણ વળે છે—મણે કે તેના પગનો નીચલો ભાગ તળિયું વિધીને નીચે રહ્યો હોય. તેના હાથના ટૂંકા વચ્ચે તેણે એક પાટિયું દબાવ્યું છે.—‘મારા જેવા હબ્બરો હજી ઇરિપતાલમાં સમડે છે.’

ધીરે ધીરે સરખસ ચાલ્યું જાય છે. એ જાય છે ત્યાં બધું સુમસામ બની જાય છે. એક વખત એક શેરીના નાકા પાસે તેને ઘણો વખત ખોટી થવું પડે છે. એક નવું આલીશ્વાન નૃત્યગૃહ બંધાય છે. અને તેથી શેરી વચ્ચે રેતી, ચૂનો સિમેન્ટ ને મોટા ગડરો પડ્યા છે. રસ્તો આખો રોકાઈ ગયો છે. શેરીના નાકા પર એક કમાન બીબી કરવામાં આવી છે. ને તેના પરથી ચમકતા ચક્ષુરો લખેલા છે—‘આસ્ટોરિયા-નૃત્યમહાલય ને મઘગૃહ ! પેલા સશક્ત અર્ધ-માનવીની રેંકડી બરાબર તે ઝગકતા શબ્દોવાળી કમાન નીચે જ બીબી રહી છે—કેટલાક ગડરો ખસેડાય તેની રાહ જોતી. બત્તીનો પ્રકાશ તેના ચહેરા પર પથરાય છે ને તેનો શાંત ચહેરો કોઈ બચકર આગથી સળગી હમણાં ચીસ પાડી બહારે એવો લાલ-ચોળ દેખાય છે.

પણ પછી સરખસ આગળ વધે છે ને સાંજના ઓસરતા અજ-વાળામાં એનો ચહેરો એવો જ ફિક્કો પીળો દેખાય છે. એક સૈનિક તેના મોંમાં સિગારેટ મૂકે છે, તે આભારભર્યું હસે છે. શાંતિથી, પોકારો કર્યા વિના, ક્રોધ ને ઘૃણા જતાવ્યા વિના, શાંતિથી ફરિયાદનો હરફ ઉચ્ચાર્યા વિના આ બેહાલ ટોળું ચાલ્યું જાય છે. તેમ તેઓ મનમાં જાણે છે કે જે હવે ગોળીનું નિશાન ન તાકી શકે તેમજે વધારે યાદની આશા ન રાખવી જોઈએ. તેઓ ટાઉનહોલ તરફ જશે ને ત્યાં થોડી વાર જીભ રહેશે. તેમનો મંત્રી કે કોઈ થોડા શબ્દો બોલશે ને પછી છૂટા પડી સૌ પોતપોતાને ઘેર જશે. તેમનાં ધોલકાં જેવાં ઘરોમાં, તેમનાં રગટોટિયાં બેનેલાં બાળકો પાસે—આશાની કાંઈ ચિનગારી પામ્યા વિના એ ભયંકર ગરીબીના ઉધાડાં મોંમાં પાછા પ્રવેશ કરશે. બીજાએ તેમને માટે સજ્જેલા નસીબના કેદીઓ!

જેમ જેમ મોડું થતું જાય છે તેમ તેમ શહેરમાં અશાંતિ વધતી જાય છે. હું આલ્બર્ટની સાથે શેરોઓમાં રખડું છું. દરેક ખૂણેખાંચરે માણસો ટોળું વળીને જીભા છે. અફવાઓ ફેલાય છે કહેવાય છે કે મજૂરોના સરખસ ઉપર પોલીસે ગોળીમાર પણ કર્યો છે.

સંત મેરીના દેવળ પાસેથી અચાનક રાઈફલ ફાટવાનો અવાજ આવે છે. શરૂઆતમાં એકાદ ને પછી તડાતડી બોલે છે. આલ્બર્ટ ને હું એકબીજાની સામે જોઈ રહીએ છીએ. એક સ્બંધ પણ બોલ્યા વિના અમે એ તરફ દોટ મૂકીએ છીએ. વધારે ને વધારે માણસો અમારી તરફ નાસતા આવે છે. ‘રાઈફલ લઈ આવો ! હરામખંદા ગોળીઓ ચલાવે છે.’ અમે ઝડપ વધારીએ છીએ. બીડ વચ્ચે ધક્કા મારતા, માથું મારી આગળ વધતા અમે દોડીએ છીએ — એક જાતની અસ્પષ્ટ ને નમ્ર ઉશ્કેરણી અમને આગળ ધકેલે છે. એમાં હાંફતાં પૂર ઝડપે આગળ જઈએ છીએ. ગોળીઓની તડાતડી વધે છે. ‘લફિંગ!’ હું ખૂબ પાડું છું.

એ પણ કોણજાણે ક્યાંથી અમારી સાથે થઇ ગયો છે તેના હોઠ દ્રઢતાથી બિડાયા છે, તેના દાંત બીડેલા જડખાઓમાં ઊપસી આવ્યા છે. તેની દ્રષ્ટિ ઊંડી ને મીંચાયેલી છે. ફરી એક વાર તેના ચહેરા રણુમોરચાની યાદ આપે છે. આલ્પર્તનો સીનો પણ ફરી મયો છે. હું પણ ફેરફાર અનુભવું છું. જાણે કોઇ અનપ્રયા અકળ દુઃખને પડકારે રાષ્ટ્રફલના ધડાકા તરફ અમારા કદમ ઊછળે છે.

લોકોનાં ટોળાં ખૂસરાણુ મચાવે છે. સ્ત્રીઓ માથાં ઢાંકીને નાસે છે. ક્રોધ ને વેરના ભડકા જેવી ચીસ ઊઠે છે. એક ધવાયેલા આદમીને લઇ જવામાં આવે છે.

અમે માર્કીટના ચોકમાં આવીએ છીએ. ટાઉન હોલની સામે પોલીસે ત્યાં થાણું જમાવ્યું છે. માથાનાં લોહટોપ ઝાંખા પ્રકાશ છે. હોલના પગથિયા પર મશીનગન તૈયાર પડી છે. ચોક ખાલી છે. ફક્ત એ ચોકની આબુઆબુની શેરીઓ માણસોથી ભરચક છે. આગળ વધવામાં ગાંડપણુ રહ્યું છે—મશીનગનની નળી આખા ચોકને આપી રહી છે.

પણ એક માણસ આગળ વધે છે. સાવ અકલેા. તેની પાછળ શેરીના નાકા સુધી માણસોનો પ્રવાહ વહે છે, મકાનોના છાપરાં ને છજ્જાં ઉપર પણ તેનાં મોજાં ચડે છે. પણ એ માણસ તો આગળ નીકળી ગયો છે. ચોકમાં દેવળનો પડછાયો પડે છે. તેને વટાવી એ બરાબર મધ્યમાં, ચન્દ્રના પ્રકાશમાં નહાતો ઊભો રહે છે.

‘ પીછે હટ જવ ! ’ — એક સ્પષ્ટ, તીખો અવાજ આવે છે.

માણસ હાથ ઊંચા કરે છે. ઊંચે ચન્દ્ર એવો ઊજળો પ્રકાશી રહ્યો છે કે તે બોલે છે ત્યારે તેના ધોળા દાંત મોઢાની કાળી બખોલમાં પ્રકાશી ઊઠે છે.

‘ગિરાદરો !’ — એ એક અવાજ. ચારે તરફ સૂમસામ સ્તબ્ધતા વ્યાપી રહે છે.

દેવળ, ટાઉનહોલની વિશાળ ઈમારત ને તેમની વચ્ચે પથરાતા પડછાયાની વચ્ચે તેનો અવાજ એકલો ઘોળાય છે. આખા ચોકમાં એ એકલો પાંખો ફફડાવે છે — કાઈ સફેદ પારેવાની જેમ. ગિરાદરો ! તમારા હથિયારો હેઠાં મૂકો. તમારા લાઈઓની જ તમે હત્યા કરશો ? હથિયારો મૂકી, આવો ! આવો અમારી પડખે આવો, આપણે ફરી ખલા મિલાવીએ.’

આવી ધવલ ચાંદની તો ક્યારેય નહોતી ખીલી. સફેદ ૩ જેવા ટાઉનહોલના પગથિયા પર યુનિફોર્મ પહેરી સૈનિકો ખડાં છે. બારીઓ ઝળકે છે. ચંદ્રના પ્રકાશમાં દેવળનો અરધો મિનારો, લીલા રેશમી ઊનમાલજેવો ઝળહળે છે. બારણા પાસેનાં પથ્થરનાં સૈનિકાનાં બાવલાં પડછાયામાંથી કાયા બહાર કાઢી આવી ઊભાં છે.

‘પીછે જવ ! નહિ તો ગોળી ચલાવવામાં આવશે.’ — ઠંડા સ્વરે ફરી હુકમ થાય છે.

હું લડ્ડિંગ ને આલ્બર્ટ તરફ જોઉં છું. તે અવાજ અમીરી ટુકડી નાયકનો હતો. અમારો ટુકડી નાયક હીલ. હવે ગોળીબારની જ રાહ જોવાની હોય એમ મારું મન તંગ બની જાય છે. હીલ ગોળી ચલાવ્યા વિના, લોહી રેડ્યા વિના નહિ રહે. મને ખાતરી છે.

મકાનેના પડછાયા તળે લોકોનાં ટોળાં આમતેમ હલે છે ને ગણગણે છે. જાણે અનંતકાળ વહ્યો જાય છે ને પછી રાઈફલધારી બે સૈનિકો પગથિયાં ઊતરી પેલા એકલા જણ તરફ જાય છે. એની પાસે પહોંચતાં ઘણા વખત જાણે પસાર થાય છે. ભરેલી રાયફલો નમાવી રમકડાના સિપાઈ જેવા એ આગળ વધે છે. પેલો માણસ તેમની શાંતિથી રાહ જુએ છે.

‘બિરાદરે—’ તેઓ પાસે આવે છે એટલે તે ફરી કહે છે.

તેઓ તેનો હાથ પકડી ખેંચે છે ને પછી ઢસડી આગળ લઇ જાય છે. માણસ પોતાનો કાંઈ બચાવ નથી કરતો. બંને તેને પકડી એટલી ઝડપથી દોડે છે કે તે ગડથોલિયાં ખાય છે. અમારી પાછળ ચીસો ઊઠે છે. ટોળું આગળ વધે છે—જાણે આખી શેરી ધીમેથી, અઅવસ્થિતપણે આગળ ધસડાય છે, સ્પષ્ટ અવાજે હુકમ થાય છે—‘જલદી ! તેને પડતો મૂકા. હું ગોળી છોકું છું.’

ચેતવણી મારેનો હવામાં ગોળીખાર થાય છે. એકદમ માણસને છૂટો કરવામાં આવે છે. પણ ના. તે જાત બચાવવા ભાગી નથી જતો. મશીનગન તરફ દોટ મૂકે છે. ‘દોરતો ! ગોળી ન ચલાવશો !’

હજી સુધી કાંઈ બન્યું નથી. સંગીહીન, અશક્ત, એકલા, આદ-મીને જ્યારે માણસો દોડતો ભાગે છે ત્યારે ટોળાબંધ તેઓ આગળ ધસે છે. શેરીઓનાં બંધ જાણે તૂટી જાય છે. દેવળની બાબુમાં જાણે માનવીની સરવાણીઓ ફૂટે છે. બીજી જ પળે ચોકમાં હુકમના પડછન્દા પડે છે. ગોળીઓ વછૂટે છે. ધડાધડ.

મકાનોના એક ખૂણે અમે વીજળીની ઝડપે ફૂદી છુપાઈ જઈએ છીએ. કાંઈ દિવસ નહોતી અનુભવી એવી ભયની ટુગ્ગરી ફરડી જાય છે. પણ પછી એ ગુસ્સાનું સ્વરૂપ ધરે છે. મેં પેલા એકલા આદમીને જોયો હતો. તે સામી જાતી રાખી પડ્યો હતો. હું સાવચેતીથી ખૂણામાંથી જોઉં છું. તે ઊભો થવા મથે છે. પણ એનાથી બેકા નથી થવાતું. ફક્ત હાથ ટેકવી શરીરને ઊંચકે છે ને કણસે છે. ધીરે ધીરે હાથ શક્તિ ગુમાવી વાંકા વળી જાય છે, લથડે છે, માથું ઢળી પડે છે ને અત્યંત ચાકભયું હોય તેમ એનું શરીર ફસાઈ પડે છે.—‘એમ બની શકે ! ના ! ના !’ ગળું તાણીને હું ચીસ પાડી ઊઠું છું. આસપાસનું વાતાવરણ ગાજી ઊઠે છે.

નળે હું આગળ ધસડાઉં છું. લડવિગ બેયર ઊભો થઈ ઢગલો થઈ પડેલા આદમી પાસે ચોકમાં જાય છે.

‘લડવિગ’ હું ખૂબ પાડું છું. પણ એ આગળ ને આગળ વધે છે. હું તેની પાછળ તાકી રહું છું.

‘હટ જવ.’ ટાઉનહોલના પગથિયા પરથી ફરી હુકમ થાય છે.

પળવાર લડવિગ થંભી જાય છે. ‘ગોળી ચલાવ, લેફ્ટેનન્ટ હીલ !’ તે જવાબ વાળે છે. ને આગળ વધી જમીન પર પડેલા શબ ઉપર નમે છે.

પગથિયા પરથી કોઈ અફસર ઊતરતો દેખાય છે. ખજર નથી પણ અમે લડવિગની આસપાસ આવીને ઊભાં રહીએ છીએ. પેલા અફસરની આવવાની અમે રાહ જોઈએ છીએ તેના હાથમાં એક સોટી સિવાય બીજું કશું હથિયાર નથી. તે આવતાં જરાયે ખચકાતો નથી, જોકે અમે ત્રણ જણા છીએ ને ધારીએ તો તેનો ખુરદો બોલાવી દઈએ. તેને વાગી જોડે એ બચથી તેના માથાસે અમારા પર ગોળીનાર પણ ન કરી શકે. પણ એ થડક્યા વિના આવે છે.

લડવિગ ટટાર થાય છે, ‘હું તમને અબિનંદન આપું છું. લેફ્ટેનન્ટ હીલ ! માથાસ મરી ગયો છે.’

મરેલા આદમીના પડખામાંથી લોહી વહે છે ને તેના દુઃખના ફિક્કા જમણા હાથ પાસે તેનું ખામોચિયું બરાય છે. ચંદ્રના તેજમાં એ કાળો પડછાયો પાડે છે.

‘બેયર !’ હીલ કહે છે.

‘ એ કાણુ છે તે જાણા છો ? ’ લડ્ડવિગ પૂછે છે. હીલ મડદા તરફ જોઈ માથું ધુણાવે છે.

‘ મેકસ વેઈલ. ’

‘ હું તેને જવા દેવા માગતો હતો. ! થોડી વાર પછી હીલ કહે છે. તેના સ્વરમાં બેચેની ભરી છે.

‘ એ મરી ગયો છે. ’ લડ્ડવિગ કહે છે.

હીલ ખભા હલાવે છે.

‘ તે અમારો સાથીદાર હતો. ’ લડ્ડવિગ આગળ ચલાવે છે. હીલ કાંઈ જવાબ નથી આપતો.

લડ્ડવિગ ઠંડી રીતે એના સામું જોઈ કહે છે. ‘ બહુ સુંદર કામ કર્યું. ’

હીલ સળવળે છે. ‘ એમાં શું થાય ? ’ તે શાંતિથી કહે છે. ‘ ફક્ત એક જ હેતુ— કાયદો ને વ્યવસ્થા. ’

‘ હેતુ ? ’ લડ્ડવિગ ક્રોધથી સળગી બેઠે છે. ‘ તમારી ભૂલોનો તમે કયે દા’ડે એકરાર કર્યો છે ? હેતુબેતુ બધું ઠીક છે. તમારે ધંધો જોઈએ છે— માણસ મારવાનો. વધારે ખૂનરેણુ અટકાવવી હોય તો તમારા માણસોને ખસેડી લો. ’

હીલ અધીરાઈ ખતાવી કહે છે. ‘ મારા માણસો જ્યાં છે ત્યાં ખડા રહેશે. આજે એ ખસી જાય તો કાલે આથી દસગણું ટોળું તેમના પર હુમલો કરી બેસે. તને પણ એની ખબર છે. પાંચ મિનિટમાં હું રસ્તાનાં બધાં નાકાં કબજે કરું છું. આ મડદાને ત્યાં સુધીમાં ઊપાડી જવાની તમને તક આપું છું. ’

‘એ પતાવી નાખો.’ લડવિગ અમને કહે છે. પછી હીલ તરફ ફરી એ કહે છે, ‘તમે અત્યારે ખસી જશો તો કોઈ હુમલો નહિ કરે. રહેશો તો વધારેનાં લોહી રેડાશે. અને એ પણ તમારા દ્વારા. એની ખબર પડે છે ને?’

‘મને ખબર છે.’ હીલ ટાઢાશથી કહે છે.

એક ક્ષણ અમે સામસામે ઊભા રહીએ છીએ. હીલ અમારી તરફ જોઈ રહે છે. ‘એ વિચિત્ર ધડી છે. પછી કાણ જાણે અચાનક હૃદય પર કોઈક ફટકો પડે છે. અમે મેક્સ વેઇલના શબને દૂર લઈ જઈએ છીએ. શરીરો માણસોથી ફરીવાર ઊભરાય છે. અમે ચાલીએ છીએ એટલે લોકો માર્ગ આપે છે. ખૂસો જાહે છે. ‘લોહી તરસ્યા ફૂતરાઓ !’ ‘પોલીસ ઠગ !’ ‘ખૂની’—મેક્સ વેઇલની પીઠમાંથી લોહી ટપકે છે.

અમે તેને નજીકને ઘેર લઈ જઈએ છીએ. એ એક રેસ્ટોરા છે. એમ્પ્યુલન્સના થોડાક માણસો :ત્યાં બેએક ધવાયેલા આદમીઓને પાટાપીંડી કરે છે. લોહીથી ખરડાયેલા લૂગડાંવાળી એક બાઇ ઘેર લઈ જવા ચીસો પાડે છે. સ્ટ્રોચર ને દાક્તર આવતાં સુધી તેને માંડ માંડ પેલા રોકી થકે છે. એને પેટમાં ઘા વાગ્યો છે. તેની બાજુમાં હજીયે લશ્કરી કાટ પહેરેલો એક માણસ પડ્યો છે. એના બને ઘૂંટણ ચીરતી ગોળીઓ વાગી છે. તેની પત્ની એની બાજુમાં બેસી કલ્પાંત કરે છે, ‘એણે કાંઈ નો’તું કયું’ હો ! કાંઈ કયું નથી એણે. ફક્ત અહીંથી ચાલ્યા જતા’તા. ને એનું સાંજનું વાળુ પણ હું લેતી આવતી હતી,’ તે એક ટીનના ડબરા ભણી આંગળી ચીંધે છે. ‘એનું વાળુ લઇને જ હું આવતી’તી—’

. રેસ્ટોરાનો માલિક આમથી તેમ દોડાદોડી કરે છે. ધવાયેલાને બીજે રથને ઉપાડી જવા એ પૂછપરછ કરે છે. આમ બધા ભેગા

થાય તો એના ધધો ફમ ચાલે ? તેના એક નોકર પ્લાન્ડીની શીશી કાઢી મોઢે માંડે છે. હોટલ માલિક જેના પગ ચીરાઈ ગયા છે તેને ગભરાટથી જોઈ રહી તેને ઇસારત કરે છે. પણ પેલો કાહું આપે તો ને ? — એ જૂનો સૈનિક હતો. ધવાયેલો આદમી તેને પૂછે છે, ‘મારા પગ તો હું નાહી ગુમાવું ને ? તને શું લાગે છે ? હું — હું મોટર ડ્રાઇવર છું.’

સ્ટ્રેચરો આવે છે. ફરીવાર બહાર ગોળીઆર થતા સંભળાય છે. અમે ખડે પગે થઈ જઈએ છીએ. ખૂમો, ચીસો ને તૂટી પડતા કાચના કડાકા સંભળાય છે. અમે દોડીએ છીએ.

‘પથરા ઉપાડી નાખો !’ કાઠ ખૂમ મારે છે ને મકાનની લાદી તોડી નાખી કટકાના ધા કરે છે શેતરંજીઓ ફેંકી દેવાય છે. ખુરશી, લાકડાં જે આવ્યું તે સૌ પ્રહારનાં સાધન બની જાય છે.

‘બત્તીઓ ઠારી નાખો !’ એક માણસ આગળ ફૂદી ઈંટનો ધા કરે છે ને અંધારામાં સરી જાય છે.

‘કાસોલ’ આલ્પર્ટ ખૂમ મારે છે. તે એ જ છે. બેલેન્ડીન તેની પડખે છે. વંટોળની જેમ ગોળીઆર સૌને ઘેરી લે છે.

‘હો સાલાવને. અન્ડર્ટ, લડ્ડવિગ, આલ્પર્ટ, ભગાઓ એને. સુવરના અચ્ચાઓ સ્ત્રીઓ પર ગોળીઓ છોડે છે.’ કાસોલ ગરજે છે.

અમે મકાનોનાં બારણાં પાછળ નમીને ઊભા છીએ. સનનન કરતી ગોળીઓ છૂટે છે. માણસો બરાડા પાડે છે. ધિક્કારની આગ અમને રૂંદે રૂંદે ફાટી નીકળે છે, એના ભડકામાં અમે ખાખ થતા જઈએ છીએ. બીજને ખાખ કરતા જઈએ છીએ. સૈનિકાનું જિગર પાછું અમારામાં ધડકે છે. લડાઈ પાછી હુકાર કરતી બેડી થાય છે, અમારી ઉપર, આસપાસ, અમારી વચ્ચે અમારા

દિલમાં. પતી ગયું, પૂરું થઈ ગયું એ સ્વપ્ન દોસ્તીનું. દિલેદારીનું. બિરાદરીનો ઉપહાસ કરતી આ મશીનગને બધું બતાવી આપ્યું. સૈનિક સૈનિક સામે જ ગોળીઓ છોડે છે, દોસ્તી દોસ્તીની ગરદન પર વાઢ પાડે છે. બસ — હવે વધારે નથી કહેવું. બસ.

[૩]

એડોલ્ફ એટ્ક ગામડાંનું ઘર વેંચી શહેરમાં રહેવા આવ્યો છે.

તેણે પત્નીને ઘેર બોલાવી લીધી પત્ની થોડો વખત તો બધું બરાબર ચાલ્યું. થયું કે હવે ફરીવાર બધું થાળે પડી જશે. પત્ની ગામમાં મંડી ચણીચણ થવા. સાંજે તેનો પત્ની બહાર નીકળે તો કાંઈએ પાછળ ખૂમ પાડી જ હોય. જીવાનિયા સામે મળે એટલે તેના મોઢામોઢ આંખો મિચકારી હસે ને સ્ત્રીઓ ટોળે મળી આંગળી ચિંપ્યા વિના ન રહે. એડોલ્ફની પત્નીએ કદી આ વાત તેને નહોતી કહી. પણ તે એ સહન કરી લેતી ને મનમાં હિજરાયા કરી પીળી પડતી જતી.

એડોલ્ફનું પણ એમ જ હતું. તે ચોરે બેસવા જાય તો માણસો વાતો કરતાં અટકો જાય. કાંઈને મળવા જાય તો એ મન ન આવે. આડકતરી રીતે ધીરે ધીરે સવાસો ને સૂચનાઓ પણ કરવાની હિંમત વધવા માંડી. હોટલમાં કાંઈ પીણું લેતાં અણબડ ને અસબ્ય અન્યોક્તિઓ બોલાવી શરૂ થતી ને તેના ગયા પછે મશ્કરીભર્યું ખડખડાટ હાસ્ય ફરી વળતું. આ વિષે શું કરવું તેની એડોલ્ફને બરાબર ખબર ન પડતી. કાંઈ બીજાને સ્નાનસૂતક નહીં એવી પોતાની અંગત વાતમાં આખા ગામને શી પંચાત હતી ? પાદરી જીવાને પણ આ ઠગા ને ખાણખોદ પસંદ નહોતી પણ જ્યારે એડોલ્ફ તેમની કનેથી પસાર થતો ત્યારે તે પણ સોનાની ફેમના ચશ્મામાંથી અણગમાબરો નજરે તેના તરફ તાકી રહેતા. એડોલ્ફને

એથી અત્યંત દુઃખ થતું પણ એનો ઇશાગે એ તેણે પોતાની પત્નીને નહોતો કર્યો.

આમ ફેટલોક વખત ગયા પછી એક દિવસ રવિવારે સાંજે એડોલ્ફની હાજરીમાં જ વારંવાર મશ્કરી કરનારાઓમાંથી એક જણે તેની પત્ની પાછળ ખૂમ પાડી. એડોલ્ફનો મિળન ગયો. પણ તેની પત્નીએ તેનો હાથ પકડી રાખી કહ્યું, 'એના તરફ ધ્યાન આપો મા. એટલા ફેરે મેં એ બધું સાંભળ્યા કર્યું' છે કે એ વિષે હું હવે બહેરી જ બની ગઈ છું.'

'એમ? રોજ આમ કરે છે?'—હવે છેવટ એને ખબર પડી કે તેની પત્ની મૂંગી કેમ બની ગઈ છે. આજે જણે ખૂમ પાડી હતી તેને મચડી નાખવા તેણે હડી કાઢી, પણ એ હરામખોરના સાથી-દારે આડા ફર્યા ને પેલો છટકી ગયો.

ઘેર જઈ બંને પચારીમાં પડ્યા ને અંધારામાં એડોલ્ફ પોતાની પત્ની બણી તાકી રહ્યો. પછી તેણે આહું. દબાયેલું હૂસકું સાંભળ્યું. તેની પત્ની રડતી હતી. એડોલ્ફ ઊઘી ગયો હોય ત્યારે બણીયેવાર ઓશીકામાં મોં લપાવી તે આમ જ રડતી હશે. 'મૂઝાં નહિ મેરી, બલે એ બોલ્યા કરે.' એડોલ્ફે મૃદુ અવાજે કહ્યું. પણ એ હૂસકાં ભરી રડતી જ રહી. એથકે જણે એકલો ને અસહાય પડી રહ્યો હતો. પચારીમાંથી અંધકાર—અસીમ અંધકાર તેની જગાને ઘેરી ઊભો હતો. ઝાડવાં બહાર ગુસપુસ કરતાં હતાં. પત્નીના ખભા પર તેણે ધીમેથી હાથ મૂક્યો. આંસુભરી આંખો તેના તરફ માંડી એ બોલી, 'મને પાછી જવા દો એડોલ્ફ ! ત્યારે જ તેમની જીભ મૂંગી રહેશે.'

એ પોતાનાં કપડાં લઈ નીકળી જવા ઊભી થઈ. પચારીના કાચમાંથી રાતની બચંકર વિસ્તૃત કાચા દેખાતી હતી.—ધ્રુવડની જેમ તેની આંખો તગતગી રહી હતી. એની નજરમાંથી બચવા એડોલ્ફ

બારીના સફેદ પડદા પાડી નાખ્યા. ને પત્નીના ખભા પર હાથ મૂકી એટલું જ બોલી શક્યો, ‘પણ મેરી—!’

હૃદયની બીતર છુપાયેલા તેના આંસુના ઘોષ જાણે તૂટી પડ્યા. ને તેની પીઠ થામડતાં એડોલ્ફ કહે છે. ‘મેરી આપણે અહીંથી ચાલ્યા જશું. આપણે ફરીથી નવેસરની જીંદગી શરૂ કરશું મેરી !’

એ દિવસ પછી એડોલ્ફ બેથ્રૂમ મકાન વેચી નાખ્યું. શહેરમાં તેને ઘર પણ તરત મળી ગયું. ફર્નિચર ત્યાં સાથે લઈ આવ્યો. ફૂનરને ત્યાં છોડી દેવો પડ્યો. પણ સૌથી આકરું લાગ્યું તો બગીચાને છોડી જતાં-ત્યારે જ બરાબર તે ફૂલથી લચી પડ્યો હતો.

શહેરનું મકાન બેજવાળું ને અધારિયું છે. દાદરો સાંકડો ને મેલના થર જમ્બો છે. પડોશ પણ ખાસ સારો નથી. કામ બહુ ઓછું છે ને એકઠાર બેસી વિચાર કર્યાં. કરવાનો પુષ્કળ સમય છે. બેમાંથી એકેય સુખી નથી થઈ શક્યું. જાણે લાગે છે કે જેનાથી એ નાસ્થા હતા એ તો તેમની પાછળ આવીને જીલું હતું.

એડોલ્ફ રસોડામાં બેસે છે, વાતો કરવા મથે છે પણ સમજી શકતો નથી કે પરિસ્થિતિ કેમ સુધરતી નથી. બંને સામસામે બેસે છે, અધારું જોતરે છે, સવાર પડે છે પણ કાષ્ટના ચહેરા પર ગુલાબી પથરાતી નથી. કેટલીક વાર એડોલ્ફ તેની પત્નીને કહે છે, ‘કંઈ કહે બેઠે ?’ તે એની સામું તાકી રહે છે. ઘરમાં કહેવા જેવું શું બંને છે કે જેની તે વાત કરે. વાતો તો ત્યારે થઈ શકે જ્યારે સુખના રંગો તેની પાછળ ઝળકતા હોય. વાતોને ત્યારે પાંખો ફૂટે છે. પણ દુઃખના ભાર તો રહી દબાઈને પડ્યું હોય ત્યારે અખંડોના પતંગિયાને ઉડાડવાનો ધર્મ અર્થ નથી. એનાથી તો જીલડું વેદનામાં વધારો જ થાય.

એડોલ્ફ તેની પત્નીની દરેક હિલચાલ પર મીટ માંડે છે. તેના સ્મરણમાં રહેલું તેનું એક બીજું જ ચિત્ર તેની હારોહાર ખડું થાય

છે. આનંદી ને હસમુખી એની અસ્પષ્ટ રેખાઓ ઊઠે છે. પછી કોણુ જાણે એડોલ્ફના મનને કોઈ આશંકા ઘેરી વળે છે. તે ખીજમાં પૂછે છે ‘હજી તેનો વિચાર કરે છે શું ?’ હજી ? આશ્ચર્યમૂલક બની તેની પત્ની તેના સામું જોઈ રહે છે. પોતાના શબ્દો તેને અન્યાયના કવા ડામ દે છે તે એડોલ્ફ જાણે છે. પણ એથી જ તે ઊલટો વધારે ઢાઝે ભરાઈ બોલી ઊઠે છે, ‘તું નક્કી એના જ વિચાર કરે છે. પહેલાં તું આવી નહોતી. તો પછી અહીં આવી શા માટે ? એની સાથે રહી શકી હોત...’

એક એક શબ્દ તેને-એડોલ્ફને જ છાતીમાં ભોંકાય છે પણ એની પરવા કોણુ કરે ? તે બોલ્યે જ જાય છે ને તેની પત્ની દૂર અંતરા ખુણામાં ભરાઈ બાળકની જેમ ધ્રુશકા મૂકી રડે છે—હા, અમો પણ બધાં બાળકો જ છીએ. મૂરખાં. ભૂલાં પડેલાં બાળકો જ છીએ ને અમારા ધરને આંગણેથી રાત ટળતી જ નથી.

એડોલ્ફથી આ સહન નથી થતું. તે બહાર જઈ શેરીઓમાં રખડે છે. તે દુકાન આગળ ઊભો રહે છે પણ તેની આંખ કોઈ ચીજ જાળતી નથી. પ્રકાશને ઝળહળાટ દેખી તે એ તરફ જાય છે. ઇલેક્ટ્રીક ટ્રામો પસાર થાય છે, મોટરો દોડે છે, માણસો સાથે અથડાતો તે બધે ફરે છે. વેશ્યાઓના અડ્ડા પાસે પણ એ ફરી આવે છે ને તેમના હાસ્યના ઉજળાટ સાંભળીએ તેમને પૂછે છે, ‘તમે સુખી છો ?’ તે એમની સાથે રહે છે ને પાછો નાસે છે. તેને ઘેર જવાનું ખૂબ ગમે છે પણ તે જતો નથી. દારૂના પીકામાં જઈ એ બેભાન થતાં સુધી ઢીંચે છે.

ને હું તેને એમ બોળી કાઢું છું. તેની વાતો સાંભળું છું. પણ તેની આંખોમાંથી પાણી ઝરે છે, તેના શબ્દોના ગોટા વળે છે ને છતાં એ પીધે રાખે છે.—એડોલ્ફ બેથક—સૈનિકામાં તેની બહા-દરીની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે. આ બેથક એવો વિશ્વાસુ ને વફાદાર

દોરત છે કે તેણે ધણાપને મદદ કરી છે ને ધણાનાં જીવ બચાવ્યા છે. ત્યાં મને એની કેટલી કુંક હતી ! આશ્રય હતો ! ઘોર અંધારી રાતે બાંખની સસવતી ઝડી થાય, ધડાકાથી આબ ધૂણી ઊઠે, મોત ન્યારે આંખો ફાડીને સામે ધૂરકતું ઊભું હોય ત્યારે મારી પડખે એ હિંમત બતાવીને ઊભો રહેતો. તે મારી મા, મારો ભાઈ જે કહો તે એ હતો. અમે બીના રક્ષણના ખાડાઓમાં બાળુમાં સતા. અને હું મદિા પડું ત્યારે તે મને ઢાંચરીને પોદાડતો. તે ન કહી શકે તેવું એાણું હતું ને તેણે એમાં ખોટ નહોતી માની. હવે એ જ એડોલ્ફ કાંટાળી વાડમાં ફંકાઈને જાણે પડ્યો છે. તેના હાથ મોં તે ચીરી નાખે છે. ને તેની આંખમાંથી પાણી ચૂવે છે.

‘ આહ અન્ડર્ ! ’ તે આનંદહીન અવાજે કહે છે, ‘ આપણે જો ત્યાં જ રહ્યા હોત. ફક્ત ત્યાં સાથે રહ્યા હોત ! — ’ હું કાંઈ જવાબ નથી આપતો. હું મારા કેટની બાંય પર પડેલા-ધોવાઈને આંખા બનેલા લોહીના ડાઘા તરફ નિહાળું છું. એ મેકસ વેઇલનું લોહી છે. હીલના હુકમથી ગોળાથી વીંધાયેલો વેઇલ ! આટલે સુધી અમે આવી પહોંચ્યા છીએ. ફરી લડાઈ સળગી છે. પણ દોસ્તી, ત્રિરાઈરી રાખ થઈને પડી છે.

[૪]

જેડનનો લમોત્સવ છે. ઘોડાના માંસનો ધધો ખૂબ ફાંચ્યો ફૂંચ્યો છે. ધીકતી કમાણી થાય છે ને મેરીએચેન તરફનો જેડનનો રસ પણ એટલા જ પ્રમાણમાં વળ્યો છે. આખા ખાટકીવાડાને ફૂલો ને માળાઓથી શણગારવામાં આવેલ છે. દરવાજા પર આસલપકો કર્યો છે ને હલાલખાના પર પણ તોરણો ઢાંચ્યા છે. તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે વિલી તેના બારણા પર એક પાટિયું લગાડે છે—‘ બહે પધારો ! ’

બપોર પછી જેડનનો સાસરો જેડનને ધધાંની અંદર ભાગીદાર

ખનાવતો દસ્તાવેજ વાંચે છે. અમે તેને અભિનંદન આપીએ છીએ. પત્ની વિલી તેના વટદાર ધોળાં હાથમોળાં ચડાવી—આ પ્રસંગ માટે તેણે એ ખાસ ખરીદ્યાં છે. તેના હાથના માપની જોડ મેળવતાં અમને પૂરા બે દિવસ રખડપટ્ટી થઈ હતી—અમારા વતી જોડનને લગ્નમેટ આપે છે. એક પ્લાસ્ટીક ટ્રે ને બાર સુંદર પ્યાલા. કાર્ડના ખજાનામાંથી ઉપાડેલ ત્રણ ગિંચી જતના દારૂના શીશા. જોડનના સસરા પર તેની એટલી અસર થાય છે કે તે થોડા અડવાડિયામાં બીજે ક્યાંક નવી દુકાન ખોલવાનો છે. તેના મેનેજર તરીકે વિલીને આવવા કહે છે. વિલી એ બાબત વિચાર કરી જોઈશ એમ કહે છે.

સાંજના લડવિગ પણ એક આંટો આવી જાય છે. જોડનની ખાસ વિનંતિથી તે યુનિકોર્ન પહેરી આવે છે. જોડન પોતાના લોકોને જતાવતા માગે છે કે રણમોખરા પર એક સાચેસાચ લેફ્ટેનન્ટ તેનો દોસ્ત હતો. લડવિગ તરતજ પાછો જાય છે પણ બાકીના અમે ટેબલ પર હાડકાના કટકા ને ખાલી શીશા બાકી રહે છે ત્યાં સુધી બેસીએ છીએ.

ઠેક મધરાતે અમે ઊડી ચાલતા થઈએ છીએ ત્યારે આદમટ કહે છે કે હવે આપણે કાફે ગ્રેગરમાં જઈએ.

‘એ તો ઘણા વખત પહેલાં બંધ થઈ ગયેલ હશે.’ વિલી કહે છે. ‘આપણે પાછા બે બારણેથી અંદર જઈ શકશું.’ આદમટ આગ્રહ કરે છે. કાર્ડને એ કળતી ખબર છે !

કાફેમાં જવાની અમારી તલમાત્ર ઈચ્છા નથી. પણ આદમટ એટલો આગ્રહ રાખે છે કે અમે નમતું આપીએ છીએ. મને તેના આજના વર્તનથી આશ્ચર્ય થાય છે—કારણ કે આદમટ હમેશા સૌથી પહેલાં ઘેર જવાની ઉતાવળ રાખતો.

કાફેના મુખ્યદ્વાર પાસે અધિકારભરી સંપૂર્ણ શાંતિ છે. પણ પાછળના ભાગમાંથી જતાં હજુએ બધું આક્રમણથી ભરપૂર છે. એગરની હોટેલ એટલે નફાખોરોનું ખાણું ને સવારોસવાર તેનો ધધો ચાલુ રહે છે. એરેડાના એક ભાગમાં લાલ મખમલના પડદાથી જુદી જુદી નાની કેબીન બનાવવામાં આવી છે. એ દારૂ માટેનો વિભાગ છે. ઘણી કેબીનના પડદાઓ ઢોકલે છે ને તેનો પાછળથી હાસ્યનાં મોજાં ઊછળે છે.

અમે આગળના ભાગમાં ખેસીએ છીએ. આખી હોટેલ ચિકાર ભરી છે. જમણી તરફ વેશ્યાઓ માટે ખેસવાની જગ્યા છે. જ્યાં કમાણી ધીકતી હોય ત્યાં રંગરાગ પણ છૂટથી જ ઊડતા હોય. એટલે બાર સ્ત્રીઓ કંઈ વધારે ન દહેવાય. પણ તેમની વચ્ચે યે હરીફાઈ ચાલતી હોય તેમ લાગે છે. દરેક ટેબલ પાસે એકબીજાની ઉશ્કેરાટ ભરી હવા વર્તાય છે. ગુસપુસ વાતો થાય છે ને કોઈને બાળુમાં લંછ જઈ વાતો થાય છે. ફક્કડ પોશાકમાં એકલા કાઢ ગુમાસ્તા જેવા લાગતા માણસો એક તરફ ખૂણામાં લઈ જઈ બની રીતથી બતાવતા હોય તેમ ખિસ્સામાંથી નાનાં પેકેટ, નમૂનાઓ વગેરે કાઢી દેખાડે છે. એ તપાસાય છે, રાખી લેવાય છે કે પાછા અપાય છે પેન્સિલો કાગળ પર કાંઈક ટપકાવે છે. કાંઈક ઊડીને ટેલિફોન પર કે બહાર જાય છે. આખી હવામાં માલ ને દાગીના વજન, મચ્છી, માંસ, ડોલર, માખણ, ને આંકડાઓની વાતો ફરી વળી છે.

અમારી બાળુમાં જ કાલસાની ગુણો વિષે ઝઘડો ચાલી રહ્યો છે. પણ કાલં એમના બણી નજર નાખી કહે છે, 'એ ફક્ત વેપલાની ગરમાગરમ ચર્ચા જ છે.' પણ આ તો કોઈની કનેશી વાત મેળવી થોડાક લાભ માટે હડીઓ કાઢતા માણસો છે. જે લાભ મળ્યો તે ખરા નફાખોરો તો માલ લઈ દેનારા એકાદ બે સામાન્ય માણસોએ પડકી સોડો નકકી કરી નાખે છે. તેમણે એવી રીતે પૂરું

ખાંડનારને ખાસ રોકી રાખ્યો. પણ હોય છે. દાખલા તરીકે પણ બેઠેલો પેલો જડો આદમી તેણે ગઈ કાલે પોલાંડમાંથી એ વેગન ઘડાં ખરીદ્યાં છે. ને એ હોલાંડને રસ્તે રવાના પણ અર્ધ ગયાં છે. વચ્ચે તેમના પર તાનંજ ડચ ઘડાંની છાપ ચોંટાડાઈ જશે ને પછી ત્રણ ચાર ગણી કિંમતે વેચાશે. પેલા લોકો કાઠિન વેચવાનો ધંધો કરે છે ને નફો ખુબજ રજે છે આ કામી બાજુ બેઠો તે કીઓડેરીક્સ, કુકરના આપેલા માંસ સિવાય એ બીજો ધંધો કરતો નથી. પણ કેટલી કમાણી ને નફો !

‘આવા જૂંડણુના બચ્ચાઓ અજે આપણે પેટમાં અગ્નિ જારીને ફરતા રહેવું પડે છે ત્યારે ?’ વિલી ધૂરકે છે.

‘એક યા બીજી રીતે આપણે માટે તો એ અગ્નિ જ રહેવાની છે.’ કાર્લ કહે છે, ‘ગયે અઠવાડિયે જ રાત્રે દસ પીપ માખણના બાળી નાખ્યા. ઝાઝો વખત રાખી મૂકવાથી એ બગડી ગયા હતા. એવું જ અનાજનું છે. કાંઈ ખંડેર જેવા કાઠારમાં અનાજ ભર્યું હશે તે ચરસાદમાં સાવ બગડી ગયું. ખૂબ સસ્તામાં બાર્ટસ્ટ્રેરે તેની ગુણે ખરીદી લીધી છે.’

‘કાણે કહ્યું ?’ આલ્મર્ટ પૂછે છે.

‘બાર્ટસ્ટ્રેર. જીલીયસ બાર્ટસ્ટ્રેર પોતે !’

‘અહીં તે આવે છે ?’

‘હા બહુવાર આવે છે. તારે એની સાથે કાંઈ સોદો કરવો છે ?’ કાર્લ કહે છે.

આલ્મર્ટ માથું ધુણાવે છે. તેની પાસે ખુબ પૈસા છે ? ‘અરે ખુબજ. રસ્તામાં કાંકરા વીણી લે એટલા.’ કાર્લ એક જાતના માનભર્યા અવાજે કહે છે.

‘એય ! આ આર્થર આવ્યો. નેવો હોય તો.’ વિલી ખડખડ હસતાં કહે છે.

પાછળને બારણે પીળારંગનો એક કાટ ને મોટી હેટ પહેરીને એ પ્રવેશે છે. ત્રણ ચાર જણા બિલા થઈ તેની તરફ જાય છે. તે એમને આશ્ચર્ય પાસેથી સલામો ગ્રીહિતો આગળ આવે છે. તેના ચહેરા પર એક જાતની આનંદહીન ધ્રુવચ્છ રહેલી છે. તે હસે છે ત્યારે પણ એ દૂર નથી ચલી.

અમારા તરફ એ ગર્વીલી છટાથી સલામ ભરે છે.

‘આવ, બેસ, બેસ આર્થર ! વિલી જોટું હેત બતાવતો ડોંગાઈથી કહે છે. તે અચકાય છે. પણ પછી તેનાજ વર્તુલમાં તે અમને તેની મોટાઇ બતાવવાનો મોહ તે છોડી શકતો નથી.

‘આલો, ત્યારે એકાદ મિનિટ’ તે આલ્બર્ટની ખાલી પડેલી ખુરશી પર બેસતાં કહે છે. આલ્બર્ટ કાંઈની શોધમાં હોય તેમ જોરડામાં આંટા મારે છે—હું તેની પાછળ જવા માગું છું પણ કદાચ તે એક આંટા મારી હમણાં જ પાછો ફરશે એમ ધારી બેઠો રહું છું. લેડરહાઉસ પીછું મગાવે છે ને પછી એ અને આર્થર પાંચ હજાર જેટલે લશ્કરી જોડા ને વીસ વેગન બીજા પરચૂરણ સામાનના સોદા ઉપર વાટાઘાટ કરે છે. લેડર હાઉસની આંગળીઓ પર હિરાની વીંટીઓ ઝગારા મારે છે. થોડી થોડી વારે અમારા તરફ નજર ફેરવી લેડર-હાઉસ ખાતરી કરી લે છે કે અમે પણ તેમની વાતો સાંભળીએ છીએ.

પણ આલ્બર્ટ તો પેલી કેબીનો તરફ પહોંચ્યો છે. એનું હૃદય જ કબૂલ ન કરે એવી વાત તેને કાંઈએ કરી છે. અને એટલે તો આખો દિવસ એની એજ વાત તેને ખટક્યા કરી છે. છેલ્લી કેબીનની પાસેની કેબીનના પડદાના ચીરામાંથી એ અંદર નજર નાખે છે ને

કોઈએ તેને છરી ભોકી હોય એમ તે પાછો હઠે છે. પળવાર તે ધૂળ ઊઠે છે, પછી પડદો ખસેડી ધસે છે.

ટેબલ ઉપર શેપેનના પ્યાલા ને ગુલાબના ફૂલોનો ગળરો પડ્યા છે. ટેબલ કલોથ અરધું જમીન પર ઢસડાય છે. ટેબલ પાસે સુંદર વાળવાળી છોકરી ગૂંચળું વળીને પડી છે. તેનાં કપડાં અસ્ત-વ્યસ્ત છે, વાળ વિખેરાયેલા પડ્યા છે ને છાતીનો ભાગ હજુ ઉઘાડો છે. આલ્બર્ટ તરફ એની પીઠ છે. તે વાળ ઓળતી ઓળતી કોઈ મીતની કડી ગૂંજે છે.

‘લ્યુસી!’ આલ્બર્ટ ઘોઘરા સાદે કહે છે.

તે પાછળ ફરી કોઈ પ્રેતની સામે જોતી હોય એમ તેના તરફ જુએ છે. હસવા મથે છે પણ આલ્બર્ટની સીધી વેધક નજર તેની સામે જ ચોંટી રહી હોવાથી એનું હાસ્ય ઊગ્યું તેવું આથમી જાય છે. જૂઠું બોલવાનો હવે અર્થ નથી. મહારાધને તે કાચ પાછળ ભરાય છે.

‘આલ્બર્ટ—મારો એમાં વાંક નથી.’ તે લોચા વાળે છે. ‘તે—તેનો જ દોષ છે.’ પછી એકદમ શ્વાસભેર બોલી જાય છે. ‘તેણે મને દારૂ પાચો, મેં ના પાડી તોય પાચે રાખ્યો ને પછી હું શું કરું છું તેનું મને જ્ઞાન ન રહ્યું. હું સોગન ખાઉં છું.....’

આલ્બર્ટ જવાબ નથી આપતો.

‘આનો અર્થ શું છે?’ પાછળથી કોઈ બોલે છે.

બાર્ટરચેર પાછો આવે છે ને સીગારનો ધુમાડો આલ્બર્ટના મોં પર ફૂંકી કહે છે, ‘બડવાઈ કર છ, આ... ભાગ અહીંથી, આલતો થા!’

એક ક્ષણ માટે આલ્બર્ટ તેની સામે મૂંગો ઊભો રહે છે. પછી એકાએક સામા માણસની મોટી ફાંદ, ભૂરું સૂટ, ધડિયાળની

સોનાની સાંકળી ને લાલઘૂમ મોટો ચંદ્રેરો અનેક ભયાનક રંગભરી રીતે તેના મગજમાં ઘોળાય છે.

એજ પળે વિકી અમારા ટેબલ પાસેથી એના તરફ જુએ છે. ને કૂદકો મારે છે, કેટલાક જણ સાથે અથડાય છે ને દોટ મૂકે છે. પણ બહુ મોડો પડે છે. તે પહોંચે તે પહેલાં આલ્બર્ટ પોતાની રથમોખરાની રિવોલ્વર દાઢી ગોળી છોડી છે. અમે ધસીએ છીએ.

પાર્ટીસ્થેર ખુશી ઉપાડી જતને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ પણ તે ખુરશી ઉપાડી આંખ સુધી લાવે તે પહેલાં બરાબર કપાળ વીધતી આલ્બર્ટની ગોળી પસાર થઇ ગઇ, તેણે નિશાન પણ ભાગ્યે જ લીધું હતું. અમારી ટૂંકડીમાં તે સૌથી શ્રેષ્ઠ નિશાનખાજ ગણાતો ને ન્યારે હાથમાં તેની લશ્કરી રિવોલ્વર હોય ત્યારે તો અન્નેડ. પાર્ટીસ્થેર જમીન પર પટકાઈ પડ્યો. તેના પગે આંટી વળી. હા છત્તલેણ હતો. કોકરી ચીસો પાડે છે.

‘બહાર જવ !’ ધસી આવતાં લોકોને ખસેડતાં વિકી ગરજે છે. આલ્બર્ટ કોકરી સામે તાકી અચલ ઊભો છે. અમે તેના હાથ પકડી, તેને ઢસડતાં દોડીએ છીએ ! રસ્તા પર આમતેમ અંધકાર-ભર્યો ખૂણો શોધીએ છીએ. વિકી પાછળ આવે છે.

‘તારે એકદમ નાસી છૂટવું જોઈએ. આ રીતે જ. અહીંથી પરબારો જ જા.’ તે હાંફતાં કહે છે.

આલ્બર્ટ હમણાં જ સ્વપ્નમાંથી જાગ્યો હોય તેમ એના તરફ જુએ છે. પછી હાથ ખેંચી છૂટો થતાં કહે છે, ‘ના, વિકી, મને એકલો છોડી દે.’ તે સુરતીભર્યા અવાજે કહે છે, ‘મારે શું કરવું તેની મને ખબર છે.’

‘ગાંડો થયો છે ?’ કાસોલ ચીડમાં કહે છે.

આલ્બર્ટ જવા માટે હલે છે. અમે તેને પકડી રાખીએ છીએ. તે ફરીથી અમને વિખેરી નાખે છે.

‘ના, ફીડીનાન્ડ,’ તે કહ્યો જ ચાકી ગયો હોય તેમ ધીમેથી કહે છે, ‘જે એક કામ કરે છે તેણેબીબું કામ પણ કરવું જોઈએ.’

તે ધીરે ધીરે શરી તરફ પાછો જાય છે.

વિલી તેની પાછળ દોડી તેને સમજાવે છે. પણ આલ્બર્ટ માથું ધુણાવી મુખ્ય રસ્તા તરફ વળે છે. વિલી તેની પાછળ જાય છે.

‘આપણે તેને બળજબરીથી લાવવો જોઈએ.’ કાસોલ ચીસ પાડી બહી કહે છે, ‘તે પોલીસને સ્વાધીન થઈ જશે.’

‘એમાં કાંઈ સાર નથી ફીડીનાન્ડ’ નિરાશવદને કાર્લ કહે છે.

‘હું આલ્બર્ટને ઓળખું છું.’

‘પોલીસને જન સોંપી દેવાથી કાંઈ મરેલો પાછો નહિ આવે. તેનાથી ક્યો ફાયદો કાઢશે? આલ્બર્ટ નાસી છટવું જ જોઈએ.’ કાસોલ કહે છે.

અમે શાંતિથી વિલીની રાહ જોતાં બેસીએ છીએ.

‘પણ આમ કરવાનું તેને કાંઈ કારણ?’ થોડી વાર પછી કાસોલ પૂછે છે.

‘છોકરી ઉપર તેનો અઢળક પ્રેમ હતો.’ હું કહું છું.

વિલી એકલો પાછો ફરે છે. કાસોલ કૂદકો મારી બોલો થાય છે ‘નાસી ગયો કે?’

વિલી માથું ધુણાવે છે, ‘પોલીસ ચોકીએ ગયો. હું કાંઈ ન કરી શક્યો. તેને પાછળ ઢસડવા ગયો તો એણે લગભગ ગાળી છોડવાનો જે પ્રયાસ કર્યો.’

‘અરે ભગવાન!’ કાસોલ માથું હથેળીમાં ધ્રુપાવી દે છે. વિલી

જમીન પર નીચો વળી બેસી જાય છે. હું અને કાર્લ એકબીજાની ઝોડીંગલો બેસીએ છીએ.

કાસોલ, ફર્ડીનાન્ડ, વિલી, બાળકની જેમ ડૂસકાં નાખે છે.

[૫]

ધુઆંગ—હાંત બનતાં પાણીમાં કાંઈએ પથ્થર ફેંક્યો છે, કાંઈએ ફરીવાર જળને તબે—ઉપરથી ડામાડોળ કરી મૂકી છે. એક કાળા પડછાયાનો હાથ અહીં—અમારી વચ્ચે પથ્થર પહોંચી ગયો છે. તેનાથી નાસવા માટે અમે દોડ મેલી. પણ અમે તો ફૂંડાળામાં જ દોડવા ક્યું ને તેની પડછંદ કાપા અમારા પર એવી જ બયાનક ને બીપણ તોળાઈ રહી.

અમે ખૂબ શોર મચાવ્યો, શોષ કરી, શરીરને સળજ ક્યું ને છતાં શરણે થયા. તેને ટાળવા આથોડિયા ભયાં પણ અમારા પરથી તેની કાળી છાયા ન ખસી. અમે મારગ ભૂલ્યા, તે છતાંયે આગળ દોડ્યે રાખ્યું, જાતીની ધમણ કુલાવી દોડ્યે રાખ્યું પણ ધડીબર થંભી જોતાં ટપટપ એનાં પગલાં અમારી પાછળ પડતાં સાંભળી રહ્યા. અમને લાગ્યું અમારો તેણે પીછો પકડ્યો છે. અમારો કેડો એ છોડતો નથી. પણ અમને જાન નહોતું કે અમે તેને અમારી સાથે, અમારી અંદર હસડી રહ્યા હતા. અમારી સાથે તે હમેશાં શાંતિથી ખડો રહેતો. અમારી પાછળ નહિ, અમારો આભુઆભુ નહિ પણ અમારી અંદર—અમારી જાતમાં આત્મપ્રેત થઈને પડેલો.

અમને હતું કે અમે મકાનો બાંધશું. બગીચો બનાવશું ને ઊંચી અગાસીઓ ઊભી કરશું. કારણ કે હરિયા ભણી નજર નાખી તેની ઠંડી હવા માણવાની અમને ઇચ્છા હતી. પણ અમે વિચાર જ ન કર્યો કે મકાનને પ્રથમ પાયાની જરૂર છે. અમે ફા-સના પેલા કેટલાયે

જાગ્યના ખાડાઓથી ભરપૂર, પડતર ને તળચેલા ખેતરો જેવા છીએ. તેમની પડખેના બીજા ખેતરો કરતાં એ ઓછા શાંત નથી પણ તેમની અંદર સ્ફોટક પદાર્થો દટાયેલા પડ્યા છે. અને એ બધા પહેલાં ખોદીને દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમને ખેડવાં એ ખેડનાર ને જેને ખેડવામાં આવે છે તે બંનેને ખાડામાં ઉતારવા બરાબર છે, બંને માટે તે બયજનક છે.

અમને એની જાણ નથી છતાં અમે હજી સુધી પણ સૈનિકા જ છીએ. આલ્મર્ટની જીવાની કાઈ જાતના બીજા બખેડા વિના શાંતિથી પસાર થઈ હોત તો ઘણી ચીજોએ તેના હૃદયમાં સાથે સ્થાન ક્યું હોત ને તેને આધારે તે અત્યારે ટકી શક્યો હોત. પણ એ તો બધું જાંગીને બૂકા થઈ ગયું હતું. તે પાછો ફર્યો ત્યારે તેની પાસે કાંઈ નહોતું રહ્યું—તેની આશા ને આકાંક્ષાઓ, તેના જીવાનીનાં સ્વપ્નો એ સૌને મોટે અત્યાર સુધી દૂર દેવાયા હતા, એ સૌના બારણાં તેને આ એક જ માનવી પરના પ્રેમમાં ઊઘડતાં દેખાયાં. આ એક જ માનવીમાં તેને ધર, લાગણી, પ્રેમની હૂંફ વસતી ભાળી. પણ જ્યારે એના ચૂરા થઈ ગયા ત્યારે રિવોલ્વર ખેંચી ગોળી છોડવા વિના તેને બીજું કાંઈ કરવાની સૂઝ ન પડી—બીજું કાંઈ તેને શાખવવામાં પણ નહોતું આવ્યું. તે સૈનિક ન હોત તો ઘણાય બીજા માર્ગ તેને દેખાત. ને એ સૈનિક હતો એટલે પળવાર પણ તેનો હાથ ન ધ્રુજ્યો, હું ન ધડક્યું—વરસોથી તે ગોળી છોડતાં ટેવાઈ ગયો છે ને નિશાન છટકવાનું તેણે કદી જાણ્યું નથી.

આલ્મર્ટમાં, જીવાનીને ઉંમરે સ્વપ્નોનાં રંગભર્યા વાદળો નિહાળતા આલ્મર્ટમાં, શરમાળ પ્રેમીમાં—એ આલ્મર્ટ હજી એ બેઠો હતો. એ પેલો સૈનિક.

જર્જરિત અહેરાવાળી તેની આ ધરડી માને એની ક્યાંથી બખર હોય ? ‘ પણ તેનાથી એમ થઈ જ કેમ શક્યું હશે ? તે

હમેશાં એવો તો શાંત બાળક હતો !' તેના શ્વેત વાળવાળું માથું ધ્રુજે છે, તેનાં હાથ ધ્રુજે છે—આખી સ્ત્રી બાળે ડાઘ ધ્રુજતી પીડા જેવી બની બિભી છે. 'કદાચ તેના પિતાની ગેરહાજરીને અંગે એમ બન્યું હોય. તે ચાર વરસનો હતો ત્યારે તેના બાપ ગુજરી ગયેલ. પણ તોયે એ એવો શાંત ને ડાહ્યો હતો.

'એ હજી પણ એવો જ છે માણ,' હું કહું છું. તે આલ્બર્ટના નાનપણની વાતો કરે છે. તે વાત ક્યેં જ બળે છે. વાત કર્યા વગર તેનાથી રહેવાતું નથી. પંડોશીઓ અંદર આવ્યા છે, ઓળખીતા પણ—એ તો શિક્ષકો છે—કોઈ તેને સમજી શકતું નથી.

'એ લોકો મોઢામાં જીજ રાખે તો બસ. આમાં એમનો ચે થોડાઘણો દોષ છે.' હું કહું છું.

આલ્બર્ટની માતા મારા તરફ જોઈ રહે છે પણ પછી તે વાત ક્યેં જ બળે છે. આલ્બર્ટ કેમ માલતાં શીખ્યો, બીજાં બાળકોની જેમ તે કોઈ દિવસ રડતો નહિ, તેના જેટલું કાંઈ બાળક શાંત નહિ હોય ને એ હવે? એનાથી આ થઈ જ કેમ શક્યું હશે?

હું તેના તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહું છું. આલ્બર્ટ વિષે તે કાંઈ બાળતી જ નથી. મારી માની બાળતમાં પણ એમ જ હશે—માતાઓ ફક્ત ચાહી જ બાળે છે. એ જ એમની એકમાત્ર સમજણ છે.

'પણ ફો ટ્રેસ્કે, આલ્બર્ટ લડાઈમાં હતો એ કેમ ભૂલી જાઓ છો ?' હું કંટાળીને કહું છું.

'હા. હા.' તે જવાબ આપે છે. પણ એ વાતને અહીં 'શું સંબંધ છે તે એ જોઈ નથી શકતી.

‘આ બાઈસ્વેર ખરાબ માણસ હતો?’ પછી એ સ્ત્રીતિથી પૂછે છે.

‘નરાધમ હતો સાલો ખરું.’ હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું. એના લિપર શરત મારવી પડે તોય હું ન અચકાઉં.

આંસુથી જલકાતી આંખે તે માથું હલાવે છે.

‘એમ જ હશે. નકર આલ્મટ’ તેની જિંદગીમાં એક માખીને મ ઈજ્જ નથી કરી. હંસ ખરા. તે એને પકડીને પાંખો ખેંચી કાઢતો પણ આલ્મટ નહિ. તેણે એ કાંઈ દી’ નથી ક્યું.—હવે તેમનું એ સોકા શું કરશે? તને શું લાગે છે?’

‘એ કાંઈ નહિ કરી શકે.’ હું તેને આશ્વાસન આપવા કહું છું.

‘આલ્મટ’ ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો ને તેણે ગોળી છોડી. આત્મરક્ષણ માટે માણસ ગોળી છોડે એવું જ એ થયું.’

‘હાથ પ્રભુ.’ તે નિશ્વાસ નાખી કહે છે, ‘ઉપરવાળો દરજી કહે છે કે આલ્મટને એ માટે ફાંસી મળશે.’

‘ત્યારે તો દરજી જ ગાંડો લાગે છે.’

‘હા, ને એ કહેતો હતો કે આલ્મટ’ તો ખૂની છે. ના એ નથી જ. એમ ન બને, ન જ બને, કાંઈ દિવસ ન બને—’ તે છાતી-ફાટ રડે છે.

‘એ દરજીને મને સોંપા ને! એને હું ઠેકણે લાવી દઉં.’ હું જંગલીની જેમ ધુરકતાં કહું છું.

‘હવે ધરની બહાર મારાથી નીકળાતું નથી.’ એ ડૂસકા બરી કહે છે, ‘બારણા પાસે તે ઉભોજ હોય છે.’

‘હું તમારી સાથે આવીશ ફો ટ્રોસ્કે!’ હું કહું છું.

અમે ધરની ડેલી ખાસે આવીએ છીએ. 'ત્યાં જીનો એ.' ખારણા તરફ આંગળી ચીંધી આ વૃદ્ધ સ્ત્રી ગભરાઈને કહે છે. હું કમર કસું છું. જો એ એક શબ્દ બોલ્યો તો તેનો આટો કાઠી નાખીશ. પછી બલે દસ વરસ સુધી સાંકળ ખખડાવતી પડે. પણ અમે જઈએ છીએ એટલે તે ખસીને મારગ કરો આપે છે. બીજા બે સ્ત્રીઓ પણ ત્યાંથી ખસી જાય છે.

અંદર ગયા પછી આલ્બર્ટની માતા મને આલ્બર્ટ અને હેન્સના બચપણના ફોટા બતાવે છે ને રડવા માંડે છે. પછી એકદમ જાણે શરમાઈને અટકી જાય છે.—આ બાબતમાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ બાળક જેવો જ હોય છે. તેમની આંખો સહેજે આંસુથી છલકાઈ પડે છે ને એ પાછાં તરત સુકાય જાય છે પણ ખરાં. હું જાઉં છું એટલે થોડેક સુધી ચાલીમાં આવી તે પૂછે છે, 'આલ્બર્ટને ખાવાનું પૂરતું મળે છે ?'

'હા, ચોક્કસ.' હું કહું છું. 'કાર્લ્સબોગર એની ભાળ રાખે છે. ને એને તો પુષ્કળ મળી રહે છે.'

'મારી પાસે હજી થોડો મુરબ્બો પડ્યો છે. ને તેને તે ખૂબ ભાવે છે. તેઓ મને તેને માટે થોડો લાઇ જવા દેશે ?'

'પ્રયત્ન કરવામાં શું વાંધો છે. અને તમને એ લોકો મળવા દે તો મારા વતી આલ્બર્ટને એટલું કહેજો કે આલ્બર્ટ, હું તને હોપિલ નથી ધારતો, મને ખબર છે કે તું અપરાધી નથી—આટલું જ.

તે માથું હલાવે છે. 'કદાચ એના વિચાર મને બહુ નથી આવતા પણ હેન્સ, તું જુઓ છે ને કે એને પગ જ નથી ! બિચારો છોકરો, હવે તો સાવ એકલો પડી ગયો છે—'

હું હાથ મિલાવી કહેતો જાઉં છું. 'હવે પેલા દરજીને બેક

શબ્દો કહેતો જઈ' છું—ફરીથી તમને તે નહિ પળવે એની ખાતરી રાખજો.'

એ દરજી હજી પહોંચી પાસે ઊભો છે. બહુ સામાન્ય ને મૂરખ લાગતો માણસ છે. મારા તરફ ચૂંચી આંખ કરી એ જુએ છે. તેનાથી જરા દૂર ગયો એટલે તેના મોંમાંથી એએક માળ સરી પડવાની જ.

'એલા ટેભાં,' એનો કાલર પકડી ખેંચતાં હું કહું છું, 'જો ત્યાં રહેતી ડોસીને તે એક અક્ષરેય હવેથી કીચો છે ને તો તારા હાડકાંનો ભૂકો કરી નાખીશ. યાદ રાખજે, એક કરચેય શોધી નહિ જડે, સાડા મેરાઈ, હું કહું છું તે યાદ રાખજે.' એને પકડીને લૂગડાંના ગાભાની જેમ હલાવું છું ને બાર સાખ સાથે તેને આ પાઠ બાણાવતાં બટકાડું છું, 'અકલના ઓથમીર, જો મારે હવે ફરીથી આવવું પડશે તો જીવતો નહિ રહેવા દઉં.' ને પછી, તેના બંને ગાલ પર એક એક ચોડી દઉં છું.

હું ઘણે દૂર નીકળી જઈ' છું એટલે મારી પાછળ તે બરાડા પાડીને કહે છે, 'તને કારટમાં ન લઈ જઈ' તો કે'જે. સો રૂપિય દંડ કરાવીને જ છોડીશ.' હું સહેજ પાછળ ફરું છું એટલે તે ગેજ થઈ જાય છે.

મેલોઘેલો ને મુસાફરીથી થાકીને લોથ બનેલો જ્યોર્જ રાહે લડવિગના ઓરડામાં બેઠો છે. જાપામાં તેણે આલ્મટ્ટ વિષેન સમાચાર વાંચ્યા એટલે તે તરત પાછો ફર્યો છે.

'આપણે તેને છોડાવવો જોઈએ.' તે કહે છે.

લડવિગ ઊંચે જુએ છે.

'હ ચમરાક જણાં હોય ને એક મોટર ઉપાડી લાવીએ તે

યોજના નિષ્ફળ ન જાય. સારામાં સારો વખત તો એને કોરટમાં લઇ જાય. ત્યારે રસ્તામાં જ કામ પતાવી દેવાનો છે. કરવાનું એટલું કે આપણે તેમની વચ્ચે જ ફટી પડવું. ને એ જણાં આલ્મર્ટને મોટર સુધી પહોંચાડી દે ત્યાં સુધી થોડીક ધાંધલ મચાવવી.’

લડ્ડવિગ થોડુંક સાંભળી પછી માથું ધુણાવે છે. ‘એનો કાંઈ અર્થ નથી જ્યોર્જ, જો એ નિષ્ફળ જાય તો આલ્મર્ટને જ આપણે નુકસાન કરી બેસીએ. અત્યારે પણ એને ઓછી સગ્ન થાય એવી સંભાવના તો છે જ. પણ એ દલીલ કરવા ખાતર નથી કહેતો— તારી યોજના સાથે હું તરત જ જોડાઈ જઉં પણ આલ્મર્ટ— આલ્મર્ટને આપણે બહાર નહીં કાઢી શકીએ. તેની ઇચ્છા જ નથી.’

‘એ બાબતમાં તો આપણે તેને તૈયાર કરવો જોઈએ’ રહે થોડી વાર પછી કહે છે, ‘એણે છૂટવું તો જોઈએ જ. ને એક વાર મેં શરૂ કર્યું કે—’

લડ્ડવિગ એક અક્ષરેય બોલતો નથી.

‘એનાથી કાંઈ વળે તેમ નથી જ્યોર્જ.’ હું કહું છું. ‘કદાચ આપણે તેને છોડાવીએ તો પણ એ પાછો જાતે જ હાજર થઈ જવાનો. વિલી એને પાછો બેસવા ગયો તો તેણે એના પર ગોળી ચલાવવાનો યે પ્રયાસ કર્યો.’

જ્યોર્જ સહેજ માથું ઢાળી બેઠો રહે છે. લડ્ડવિગ સાવ નંખાઈ ગયેલો ને નિસ્તેજ લાગે છે.

‘મને તો લાગે છે કે આપણે બધું ગુમાવી બેઠા છીએ.’— નિરાશા તેના કંઠમાં આવી વસી છે.

કોઈ બોલતું નથી. શાંતિ અને એવી જ મૂક વેદના—મૃત્યુના ઠંડા નિઃશ્વાસભરી ઓરડામાં છવાઈ રહે છે.

હું ધણા વખત સુધી લડવિગ સાથે એકલો બેસી રહું છું. તે હાથમાં માથું દબાવી કહે છે, ‘બધું નકામું છે અન્સ્ટ, આપણે ખતમ થઈ ગયા છીએ પણ યુદ્ધ જ ન થયું હોય એમ આ જગત પાછું પોતાને રસ્તે વહું જાય છે અને એ વખત દૂર નથી કે જ્યારે આપણી પછીની પેઢીના, અત્યારે નિશાળમાં બણતા છોકરાઓ લડાઈની વાતો આતુરપણે સાંભળતા હશે ને ઇચ્છતા હશે કે આ બણતરની કંટાળાભરી ઉપાધિ કરતાં એ રણમોખરા પર હોત તો કેવું સારું! અત્યારે પણ એ ફ્રી કોર્સમાં જોડાય છે. સત્તર વરસની ઉંમરે તો રાજદારી ખૂની! હું એવો થાકી ગયો છું અન્સ્ટ—’

‘લડવિગ!’ હું તેની પડખે બેસી તેના નાજુક ખબલા પર હાથ મૂકું છું.

તે ફિક્કું હસે છે પછી શાંતિથી કહે છે, ‘લડાઈ પહેલાં હું નિશાળમાં બણતો ત્યારે મારે એક પ્રેમનો પ્રસંગ પણ બનેલો. અન્સ્ટ, થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં હું એ છોકરીને ફરી મળ્યો હતો. અને તો એ પહેલાં કરતાં વધારે સુંદર લાગી. આ જિંદગીમાં જાણે પહેલાંના દિવસો ફરી રમવા આવ્યા હોય એમ લાગ્યું. અમે એકબીજાને વારંવાર મળ્યાં પણ ખરાં—અને પછી અચાનક મેં જાણ્યું કે—’ તે માથું ટેબલ ઉપર ઢાળી દે છે. ને જ્યારે જોઈ જુએ છે ત્યારે તેની આંખો વેદનાની આગમાં શેકાઈ જવનહીન બનેલી લાગે છે. ‘આવી વસ્તુઓ મારે માટે નથી રહી અન્સ્ટ,—હું ખૂબ જ બિચાર છું.’

તે બોલો થઈ બારી ખોલી નાખે છે. આકાશ સ્વચ્છ છે ને તારાઓ ઝળકી રહ્યા છે. હું બેસી રહું છું. ધણો વખત લડવિગ મારી પાસે ઉભો રહી બહાર નિહાળ્યા કરે છે. પછી મારી તરફ ફરી કહે છે.

‘ત્યારે આપણે નાના હતા, ત્યારે સાહસકથાની ચોપડી—અગલમાં આરી રાત્રે જંગલમાં ઊપડી જતા એ તને સાંભરે છે?’

‘હા. હા, લડવિગ’ તે બીજે વિચારે ચડ્યો જણી આનંદ પામી હું તરત જ જવાબ આપું છું. ‘ઉનાળાની એક રાત્રે આપણે ત્યારે શેળાને પણ પકડ્યો હતો!’

તેના ચહેરા પર આનંદિત બને છે, ‘તે આપણે ધારતા કે આપણે માટે પણ એવું સાહસ સાચે જ બનશે. ઊંચી મખમલની ઘોડાગાડીમાં બેસી, રાતને વખતે તારા તબક્કતા હોય ત્યારે...યાદ છે? આપણને ધટાલી જવાની કેવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી?’

‘હા પણ આપણને લઈ જનારી ઘોડાગાડી આવી જ નહિ ને આગાડીમાં બેસીને જવાના આપણી પાસે પૈસા નહોતા.!’

લડવિગનો ચહેરો વધારે ને વધારે પ્રફુલ્લ બનતો જાય છે, ને પછી તો એવો ભવ્ય બની જાય છે કે અપાર્થિવ જ લાગે.

તેના મુખ પર અપરિચિત શાંતિ પથરાઈ છે. તે ધીમે સ્વરે વાત કરે છે. ‘આપણી પાસે કેવા વિચારો હતા! ચોજનાઓ હતી! ને કેટલું ઊંચું ને સુંદર જીવન જીવવાનાં આપણે સ્વપ્નો સંધ્યાં હતાં! એ સહુને તો આપણે વેરજીછેરજીકરી નાખ્યાં અન્નર્થ, ને આપણે કાંઈ જ ન રહ્યા.’

‘હા, એ સહુનું છેવટ શું થયું? છેવટ—’

અમે પડખોપડખ બારીમાંથી ઝુકાવી ઊભા છીએ. પવન ઝાડવાની પાછળ પોટે છે.—ને ત્યાંથી તેના ઉશ્કેરાટનો ધીમો મોર—બનિ સંભળાય છે. એક તારો ખરે છે. ઘડિયાળમાં બારના ડંકા પડે છે.

‘આપણે હવે સુષ્ જઈએ!’ લડવિગ મારા હાથ મિલાવે છે.

‘ગુડ નાઇટ, અન્સ્ટ.’

‘સુખદ નિદ્રા લડવિગ!’

મોડી રાતે મારા આરણ્યાં કાઈ ધધડાવે છે. એકાએક હું ઝાંખી એકો થઈ જાઉં છું, ‘કોણ છે?’

‘એ તો હું છું! કાર્લ, આરણ્યાં ખોલ.’

હું પથારીમાંથી ફૂટકા મારી ઊભો થાઉં છું. તે અંદર ધસે છે. ‘લડવિગ...’

તેને બે હાથથી પકડી હું કહું છું. ‘શું છે? લડવિગને શું છે?’

‘મરી ગયો.’

ઝોરડો ચક્ર ચક્ર ફરે છે. હું પાછો પથારીમાં પટકાપ પડું છું.

‘ઠાકતરને ખોલાવ ત્યારે.’

કાર્લ એક પુરશીને નીચે પછાડે છે ને તેના કટકા થઈ પડે છે. ‘મરી ગયો. અન્સ્ટ, ધોરીનસ ઉપર જ કાપ.’

મેં ક્રમ કપડાં પહેયાં તે મને ખચર નથી. અને અહીં હું કેવી રીતે આવ્યો તે પણ હું જાણતો નથી. પણ એક ઝોરડો દેખાય છે, કપાટમાં રહેલા ચમકતા પથ્થરો ઝગારા મારે છે. પુસ્તકો પડ્યાં છે, જમીન પર લોહી પડ્યું છે. ને બાજુમાં ખાટલા પર એક ફિક્કરી ઢળી પડેલી આકૃતિ પડી છે—તેની આંખો અધ-બીડી ને તેજહીન છે.

શું થઈ રહ્યું છે તેની મને સમજ પડતી નથી. મહાનમાલિક પણ ત્યાં છે, કાર્લ ત્યાં છે, ઘોંઘાટ થાય છે, એક જણ મને ત્યાં ઊભા રહેવાનું કહે છે—એવો પાછો ખ્યાલ આવે છે. તેઓ કાઢને

લઈ જવા માગે છે—હું માથું ધુણાવું છું. હું પેશા ખાટલા તરફ ધસાડું છું. હું ત્યાંથી ખસી નથી શકતો, બોલી નથી શકતો. અચાનક લાગે છે કે હું લડવિગ સાથે એકલો છું. ને તેની તરફ આંખો ફાડી, એકીટસે જોઈ જ રહું છું.

તેની સાથે સૌથી છેલ્લો કાર્લ હતો. તેને લડવિગ શાંત અને આનંદિત લાગ્યો હતો. તેના મયા પછી લડવિગે પોતાની થોડી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત કરી ને પછી લખવા બેઠો. થોડી વાર લખ્યા પછી બારી પાસે ખુરશી મૂકી. એક ગરમ પાણીની તાસક સામે ટેબલ પર રાખી. બારણાને અંદરથી વાસી, ખાટલા પર સૂતાં સૂતાં, હાથ પાણીની તાસકમાં રાખી તેણે ઘોરી નસ કાપી નાખી. લોહી ધમધમ વહેતું તેણે જોયું, એ દેખાવ તેણે વારંવાર કહ્યો હતો— આ ધૃણાજનક, ઝેરી લોહીને શરીરમાંથી ધસારામાં વહે જતું.

તેનો ઓરડો દીવા જેવો બની ગયો. એક એક ચીજ તેની આંખે સ્પષ્ટ તરવા લાગી. તેની આંખમાં સમાવા લાગી ને પછી અચાનક એની જગ્યાએ તેના બાળપણના, તેની કૂટતી જુવાનીના ચિત્રો ઊઠતાં ગયાં. સાહસનાં પુસ્તકો, જંગલ, ઘેર જવાની ઉત્કંઠા—એ બધું દુઃખની લગીરે જાંટ વિના આવી મથું ને એ જંગલની પેલી પાર કાંટાળા તારનાં દોરડાં ખડકવા લાગ્યાં. આજાં ઘોળાં વાદળાંઓ ને બચકર ઓમ્મચડી. પલ્લુ એનાથી તે ચમક્યો નહિ, બચબીત ન થયો. નાણે કાઈ દેવળમાં બંટ વાગે છે એમ તેને લાગ્યું. ને બૂંટના રણકાર પછી વધતા જ ગયા છે. થયું કે મગજ તોડીને તેના સ્વર ઊઠશે. પછી અંધારું થતું ગયું. પેલો રણકાર ઓસરતો ગયો ને વાદળાંઓ તેના પગ નીચે અટવાઇને પસાર થવા માંડ્યાં, તેની નિંદ્રામાં ઇચ્છા હતી કે એકવાર રાજહંસને જોવાં. હવે તેને ખબર પડી કે આ રાજહંસ છે, પહોળી મોટી, ઊભળા દૂધ જેવી પાંખો, ફડફડાટ સંભળાય છે ને હારખંધ એ ઊડતાં બચ

છે. આવી જ રીતે તેણે જંગલી ખતકોને લાલ ચન્દ્ર તરફ—ગલના ફૂલ જેવા લાલ ચન્દ્ર તરફ ઊડ્યે જતાં ફેલે-ડર્સમાં નહોતાં જોયાં ? દૂર દૂર એ દ્રશ્ય સરતું જાય છે. જંગલો જમીનમાં ઊંડા ઊતરી જાય છે ને રૂપેરી નદીઓના પ્રવાહો ખળખળ કરતા જમી ઊઠે છે. પેલી ઘોળી પાંખો તો ક્યાંય અદ્ધર ઊડતી જાય છે. ક્ષિતિજ પ્રકાશિત થતું જાય છે—દરિયો. દરિયાના ઉતારાની ઝલક ત્યાં ઝીલાય છે. હવે અચાનક એક કાળી ચીસ તેના ગળામાંથી ઊઠે છે. ખેલાન અન્યે જતા મગજની છેલ્લી શક્તિ ખરચાતી લાગે છે. તેણે ઊભા થવા પ્રયાસ કર્યો, એક લથડિયું ખાધું—તે ખેડો જ ન થઈ શક્યો. શરીરના એકેએક ભાગમાં નળનાઇ ફરીવળી હતી. બધું ચક્રર ચક્રર ધૂમતું ગયું, અસહ્ય અન્યું ને પહોળી પાંખોવાળું એક વિશાળકાય પંખી તેની તરફ ઊડતું આવ્યું, તેનાં કાળાં પીછાં પસાર્યાં. ને પછી ધીમેથી—જરાયે અવાજ વિના તેના ઉપર પાંખો સંકેલી દીધી.

કોઈનો હાથ મને દૂર ખેંચે છે. લેકો પાછાં ભેગાં થયાં છે. લડવિગને તે લઈ જવા માગે છે. એક જણને હું ધક્કો મારું છું. કોઈ તેને ઝડી તો જુએ ! પણ પછી એકદમ તેનો ચહેરો મારો મોજરે પડે છે—ઠંડો, બદલી ગયેલો, સખત ને વિચિત્ર—હું એને ઓળખતો નથી, એ ચીજને પિછાની નથી શકતો ને ગડથોલિયા ખાતો બહાર જઈ છું.

મારા ઓરડામાં હું કેવી રીતે પાછો ફર્યો તેનું મને જ્ઞાન નથી. મારું મગજ ખાલી છે. મારા હાથ નિર્જીવ બનીને ખુરશીના હાથ પર પડ્યા છે.

મેં પણ પૂરું કર્યું છે લડવિગ ! મારું પણ બધું ખતમ થઈ ગયું છે. શા માટે મારે રહેવું જોઈએ ? આપણે અહીં—આ ધરતીના છીએ જ નહિ. આપણા તો મૂળિયાં ઊંખડી ગયાં છે, બળી ગયા છીએ, રાખ થઈ ગયાં છીએ.—તું એકલો શું કામ ગયો ?

હું જિભો થાઉં છું. મારા હાથ ધગે છે, આંખો બળે છે. તાવ ચડ્યો હોય તેમ લાગે છે. મારા વિચારોના ગોટા વળે છે. હું શું કરું છું તેની પણ મને સમજ નથી. ‘મને લઈ જા!’ હું ગધડાઈ છું. ‘મને પણ સાથે લઈ જા!’

હંડીથી મારા દાંતની ડાકલી વાગે છે. મારા હાથ બીના છે. હું આગળ લથડાતો જાઉં છું. મારી આંખ સામે મોટાં કાળાં ફૂંડાળાં ધૂમરી ખાય છે. અચાનક હું કાંઈ વસ્તુ સાથે અથડાઉં છું—એ મારી છે કે બારણું? મારા અંગમાં એક ધુનરી પસાર થાય છે હું ડમ-ગતો જિભો થાઉં છું. ઉપલા બારણામાંથી ચન્દ્રનું અજવાળું પથરાય છે. તેના પ્રકાશમાં વાયોલિનની બાજુમાં દીવાલ ઉપર મારો લશ્કરી ક્રાટ દીંગાતો દેખાય છે. હું તેના તરફ ધીમે ધીમે ચૂપચૂપ જાઉં છું—તે મને જોઈ ન જાય એટલા માટે. હું તેને ઝડપી લઉં છું. એ ઝાંખા પડી ગયેલા ક્રાટના ચૂંથા કરી તેને બારોમાંથી ફેંકી દેવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે—તેણે અમારી કેટલી ચીજોનો બાંગોને જૂકા કરી નાખ્યો છે? આ મારી ભુવાની ને જન્દગીને આંગણે તેણે કેવો વિનાશ નોતર્યો છે! પણ તેના ઉપર હું હાથ ફેરવું છું, તેને પહેરું છું. ચામડી સોંસરવો તે મારા હાડ સાથે જડાઈ જતો લાગે છે. હું કંપું છું. હૃદય ધડકે છે. એક નોંધપોથી ખિસ્સામાંથી ધબનારી પડે છે. ભયભીત બની હું દીવાલ સાથે શરીરને બીંસી દઉં છું.

ઉઘાડા બારણામાંથી ફિક્કું તેજ વરસે છે ને તેમાં એક ઓળો સામે આવી જિભો રહે છે. તે આમતેમ ફરે છે. નજીક આવી મને ખોલાવે છે. આંખના કાળા ખાડાવાળો ચહેરો મોઢું ફેંડાવી અવાજ વિના કાંઈ વાત કરે છે. કાણુ છે એ? વોલ્ટર—? હું બચડું છું. વોલ્ટર વીલેનશોક તો નહિ? સત્તરની સાલના ઓગસ્ટ માસમાં મરાયો હતો તે. હું ગાંડો બની ગયો છું ત્યારે? મને સ્વપ્ન આવ્યું છે? હું મદિ તો નથી પડ્યો? પણ એની પાછળ બીજો એક જથ્થો મારમ

કરતો આવે છે. ફિક્કા, પાંગળો, વાંકો વળેલો—ફેડરિક ટામ્બેન્' તે જ્યારે રણના ખાડાની નીસરણી પર બેઠો હતો ત્યારે બામ્બની કસથી તેનો વાંસો ભાંગી ગયો હતો.

અને હવે તેઓ સંખ્યામાં વધતા જાય છે. બચકર કાળી, મૃત આંખો મારા તરફ માંડીને તેમનું ટાળું આવે છે—એક પછી એક આખે ચોરડો લરાઇ જાય છે. ફાન્કમેરીક—જેની અદારમી વસંત ન વાઈ ત્યાં પગના ઝખમથી જે પોઢી ગયો. સ્ટેનીશ સ્લેસ કેટ્રીન્સ્કી પણ ધસડતો આવે છે, માથું નમી પડ્યું છે ને તેમાંથી એક કાળી, ઝીણી ધાર ટપકે છે. જોર્ડાં ફેલ્ડકેમ્પ—એના તો હાડકાનો ચે પતો નથી. સીધાં બામ્બના ધાથી એના ફૂરચા ઊડી ગયેલ. પોલ બોમર ૧૯૧૮ના ઓક્ટોબરમાં તે માર્યો ગયો. ને પછી કેટલા ઓળખી શકાય ને ગણી પણ ન શકાય એટલા ઓળાઓ! એક લાંબી અનંત કતાર ઉંજરામાં થઈને આખા ચોરડાને બરી દેતી ચાલી આવે છે!'

પણ એકાએક આ ભયાનકતા, આ નિગૂઢ આશ્ચર્ય ઓગળે છે. ને તેની જગ્યાએ એક વધારે પડછંદ આકૃતિ જીવન ધરતી ખડી ચાય છે. હવે તો તેના ઊજળા દાંત પણ દેખાય છે. તેની આંખો ચે ઝગારા મારે છે, મગરમચ્છની—જેમ એ મોઢું ફાડી મારી તરફ સરકતો આવે છે. એ—! એ અંગ્રેજ કેપ્ટન! તેની પાછળ સ્વચ્છતા આવે છે—ચૂરા થયેલા પગની પાછળ અટવાતી પટ્ટીઓ કેડ નમાવી, એક ફેદકા સાથે તે મારી છાતી પર તરાપ મારે છે. ગળચી ચૂસવા હાથના આંગળાનો ભરડો લે છે.

‘લડ્ડવિગ ! લડ્ડવિગ !’ હું ચીસ પાડું છું. ‘લડ્ડવિગ મને સહાય કર ! મને બચાવ !’

હું ઢગલોએક ચોપડીઓ પકડી ‘તેના તરફ છૂટી ફેંકું’ છું.—
‘બામ્બ, લડ્ડવિગ !’ નાનકડું કાચનું ટપ્પ ઉપાડી તેને લગાવું છું.—

બારણા સાથે અથડાઈ તેના કટકા થઈ પડે છે. પતંગિયા રાખવાની પેટી, વાયોલિન—જે હાથ ચડ્યું તે ફગાવું છું. ખુરશીનો છૂટો બાકરું છું. ‘લડવિગ !’ હું ખૂબ પાડું છું. ‘લડવિગ !’ તેના તરફ ધસી જઈ છું. બારણા બહાર મૂકી વાળી હું દોડું છું. ખુરશી ધડાક દેતી પછડાય છે. મારી પાછળ ચીસો પડતી આવે છે, બચબીત, બિબીપણ ચીસો !—કાળજી થયરાવતી એ પાછળ આવે છે, વધારે મોટી થાય છે, વધારે નજીક સંબળાય છે. મારી પાછળ એ પગલું મિલાવતો પડ્યો છે. દાદર ઊતરી ફલાંગ મારતો હું શેરીમાં જઈ છું. ત્યાં પણ એ આવી ઊભો રહે છે. મકાનો ડોલે છે.

‘મદદ ! મદદ !’—ચોક, ઝાડવા, મારા ખભા પર કાઢનાં તીણા નખ ખૂંચે છે. મને એ પકડી પાડે છે. હું ચરજી છું, ચીસ પાડું છું, લથડું છું. યુનિફોર્મનો થરકાટ, કોષથી ઊછળતી મુઠ્ઠીઓ ને ધારદાર કુહાડીનો એક ચમકારો, ધબ્બનારો અવાજ ને મને એ ભાંસ ભેગો કરી દે છે.

પ્રકરણ સાતમું

શું એને વરસો વીતી ગયાં છે ? કે એ અઠવાડિયાં પહેલાંની જ વાત છે ? આછા ધૂમ્મસ જેવી, દૂરના વાદળદળ જેવી ભૂત-કાળની જાળી ક્ષિતિજ પર ઝળૂંબી રહી છે. ધણી વખતથી હું માંદો છું ને તાવ ઓછો થતાં મારી માતાનો ચિંતાતુર ચહેરો મારી પાસે જ હમેશાં દેખાય છે. પણ પછી તાવ તો નથી આવતો પણ એક જાતની અશક્તિ-જાગ્રત સ્વપ્ન જેવી—મને ઘેરી વળે છે. વિચારો કે નિર્ણયો કરવાની ને તેમને વ્યવસ્થિત ગોઠવવાની કશી ચેતના જાણે રહી નથી. બહાર કુદરતના અનેક રંગો ખીલી ઊઠે છે. તેમાં અને તેની સાથે કશા કારણ વિના અંદર ધમકો ઊઠતા નાનુકડા હૃદયને જાણે સમસ્ત મનનું સુકાન સોંપાઈ ગયું છે. બંનેના પ્રવાહો સાથે એ તાલ મેળવે છે.

આસરતા ઉનાળાનો સમય છે. ઘાસની વીડીઓ પર તેનો સોનેરી પ્રકાશ ફેલાય છે, ઘાસની બિંજાત પર જાણે લેટી પડીએ ! પવનની સાથે એ ડોલે છે. ને નાનકડી બંસી વાગતી હોય તેમ એમાં સૂર પૂરતો પવન વહ્યે જાય છે. શાંતિથી એનું સંગીત સાંભળી રહીએ એમ થાય છે.

એક વાર હું એમ જ આંખો મીંચી નિરાંતે પડ્યો રહું છું. પછી ઊભો થઈ કચરસાન તરફ જઈ છું. આ પહેલાં ત્યાં હું ગયો નથી. લડવિગના મૃત્યુ પછી એકલા બહાર નીકળવાની મેં આજે જ હિંમત કરી છે. લડવિગની કચર બતાવવા એક વૃદ્ધ સ્ત્રી મારો સાથે આવે છે. જમીન હજી પોચી છે. ને તેના પર કેટલાક કરમાયેલા ફૂલના ગુચ્છ પડ્યાં છે. ઉપરની તખ્તીના અક્ષરોનો ચળકાટ આંખો પડ્યો છે. અહીં આવતાં મને જરા ભય લાગ્યો છે. પણ આ શાંતિ કરી ખળભળાટ નથી મચાવતી. કચરો ઉપર પવન ધીરેથી વાય છે ને કોસની કતાર ઉપર સ્વચ્છ આકાશમાંથી સોનેરી તેજનો ધોધ પડે છે. મેદાનના વૃક્ષોની ડાળે કાચલ ટહુકે છે.

આહ લડવિગ! આજે પહેલી જ વાર મને ઘર અને શાંતિ જેવું કાંઈક લાગ્યું છે ને ત્યારે તું હાજર નથી. આજે પણ હું એ માનવાની હિંમત નથી કરી શકતો. મનમાં શંકા રહે છે કે નબળાઈ ને થકાવટને અંગે તો આ ભ્રમ નહિ થયો હોય!

પણ કદાચ એક દિવસ આપણને એ સમજશે. કદાચ આપણે ફક્ત રાહ જોવી પડશે. ને એની મેજે તેનાં તાળાં ઊઘડી જશે. કદાચ આપણા આ શરીરને આપણી આ જનેતા પૃથ્વીએ આપણને તજી ન પણ દીધાં હોય ને તેથી કાંઈ પણ કરવા કરતાં આપણે તેમના તરફ કાન માંડી તેમને અનુસરીએ તો યે બસ.

આહ લડવિગ! આપણે ત્યાં ખૂબ શોધ કરી, ખૂબ મથામણ કરી ને છેવટ રસ્તો જ ભૂલ્યા. આપણે એક જીવનધ્યેય તરફ કેવળ તાકી રહ્યા ને પગ નીચેના માર્ગમાં જ અટવાઈ મર્યા. આપણે ફરી સાચી કેડી પર ન ચડી શક્યા ને ત્યાં તો, એટલી વારમાં તો તું આ ધૂળ નીચે પોદી પણ ગયો! અને હવે, આ પવનનો ધીમો મોરખનિ. તેનો એક ઉશ્ખવાસ, સાંજને સમે ઝાડની ઘટ્ટામાં છુપાઈ

ગાતું આ પંખી આપણને ધરને મારગે ફરી દોરી જાય છે! ક્ષિતિજ ઉપર રહેલું એક વાદળું, ઉનાળાનું એક વૃક્ષ—શું તેમનામાં આપણી સમસ્ત ઇચ્છા કરતાં વધારે શક્તિ છે?

હું જાણતો નથી લડવિગ. મને એમાં ભરોસો નથી, કારણ કે મેં બધી આશા છોડી દીધી છે. પણ એ ખરું છે કે આપણે હજી પ્રકૃતિને ચરણે શરણુભાવ શીખ્યા નથી. એની શક્તિનો આપણને પરિચય નથી થયો. આપણે આપણા બળને જ ઓળખીએ છીએ.

પણ એ કદાચ મને મારગ બતાવે તોયે તેનો અર્થ શું લડવિગ! તેનો ઉપયોગ શું?—તારા ગયા પછી?

ઝાડની પછવાડે રાતના પગ પડતાં આવે છે. એની સાથે પાછી અશાન્તિ ને વિષાદ ઊતરતાં આવે છે. હું કબર તરફ નીચે તાકી રહું છું.

કબરસ્તાનની પથ્થરની લાદી પર કાઠનાં પગલાં પડે છે. હું ઊંચું જોઉં છું. જ્યોર્જ રાહે! તે મારા તરફ કાળજીથી જોઈ રહી મને ઘેર જવા વિનવે છે.

‘તને મળ્યાં ઘણો વખત થયો જ્યોર્જ,’ હું કહું છું. ‘તું ક્યાં હતો?’

‘મેં તો ઘણાંય ધંધા કરી જોયા!’...અસ્પષ્ટ નિશાની કરી કહે છે.

‘તું ત્યારે સૈનિક થયો? તારી ઇચ્છા તો સૈનિક બનવાની હતી.’

‘ના.’ તે કઠ્ઠરા સાદે કહે છે.

ઝાડની ઘટા તરફથી બે સ્ત્રીઓ શોકના વાજો પહેરી ચાલી

આવે છે. તેમના હાથમાં લીલારંગનો પાણીનો કુળો છે ને એક જૂની કબર ઉપર તેઓ પાણી સીંચે છે. મરવાનો મધમધાટ વાતાવરણમાં છવાય છે.

જ્યોર્જ જાંચે જુએ છે. ‘ મને થયું કે બાઇબીલીનો રહ્યો સહો અવશેષ ત્યાં જોવા મળશે. અન્ડર્ટ, પણ ત્યાં તો એક જંગલી ટોળાબંધી હતી. લડાઈનું પાંખું ને બચકર પ્રાંતચિત્ર જ જોઈ લે. ફક્ત એકબીજા તરફ અવિશ્વાસ ભરી સ્વાર્થી મનોવૃત્તિ ત્યાં પડી પાથરી લાગી. ’

તે શાંત બની થોડી વાર સામે જોઈ રહે છે. તીરછી નજરે હું તેના ચહેરાના ભાવ વાંચું છું. એ અસ્વસ્થ ને ભરમાઈ ગયા જવો લાગે છે. તેની આંખની આસપાસ કાળા ફૂંડાળા પડ્યા છે. પછી તે ટટાર ઊભો રહી કહે છે, ‘ હું સૈનિક કેમ ન રહ્યો તેની વાત કરું અન્ડર્ટ, એક દિવસ અમારે જરા ઝપાઝપી ખેલી. કોમ્યુનિસ્ટ સામે—તેમ એ લોકો કહે છે પણ પછી ત્યારે અમે મરેલા. ઓને, મજૂરોને જોયા ત્યારે—તેમાંથી કેટલાકે તો જૂનો લશ્કરી પોશાક પણ પહેરેલો—ત્યારે જૂની ભેરબંધી યાદ આવતાં મારી અંદર ક્રોધ સળવળી ઊઠ્યું, મારા એરોપ્લેનમાંથી મેં છ અગ્નિને તો એક ધડાકે સુવાડી દીધા હતા. ને તેની મને લેશમાત્ર અસર નહોતી થઈ. મને તેમ તો યે તે લડાઈ હતી. પણ જર્મનીમાં જ આપણા આ દોસ્તો તેમના મિત્રોને હાથે જ ગોળીથી વિધાઈ પડે—ના, એ મારા માટે નહોતું, મારું કામ નહોતું અન્ડર્ટ, ’

હું વેપલ ને હીલનો વિચાર કરી માથું હલાવું છું.

અમારા માથા ઉપર જ એક પાંખી ગાય છે, સૂર્ય નમે છે—વધારે ઝળકાટભર્યો. રાહે મોઢામાંથી તમાકુની પીચકરી મારતા કહે છે, ‘ હા, ને પછી—ને પછી અમારામાંથી બે જણા અચાનક ગૂમ થઈ

અમા. તેમણે અમારી રાઈફલેને ચોરાવવાનું કાવતરું રચેલું એમ કહેવામાં આવે છે. અને પછી જંગલમાં એક રાતે કંઈ પણ તપાસ કર્યા વિના અમારા સાથીદારોએ તેમને ધોકાઓ વતી મરણુતોલ માર્યા. એક જણો તેમાંથી મરી ગયો તે મોખરા પર મારી નીચે ફાપોરલ હતો. સો ટચનો આદમી હતો. ને પછી મેં સૈનિક જીવન ફગાવી દીધું. આમ છે અન્સ્ટર્ટ!—ને પેલા દિવસો સંભારીએ તો ? એ દિવસો આપણે સાથે મળી કેવા વિતાવ્યા છે તે સરખાવીએ તો ? તે સિગારેટ ફેંકી દેતાં કહે છે, ‘ એ ચીજ જ દુનિયામાં હવે નથી રહી. ’ અને થોડીવાર પછી શાંતિથી ઉમેરે છે, ‘ પણ આ ખીજ વસ્તુ એમાંથી કેવી રીતે ઊભી થઈ એ જ મને સમજતું નથી. ’

અમે ઝાંડની ઘટ્ટા નીચે થઈ કબ્રસ્તાનની બહાર નીકળીએ છીએ. ઝાંડના પાન પછવાડેથી ગળાઈને સૂર્યતેજ અમારા ચહેરાઓ પર રમે છે. એ બધું અવાસ્તવિક છે, ખોટું છે — અમે જે વાતો કરતા હતા તે ક્યાં ને આ મંદ વાયુ, પંખીનું મધુર આન ને સ્મરણનો ઠંડો ધીમે શ્વાસ ક્યાં ?

‘ અને હવે તું શું કરે છે જ્યોર્જ ? ’ હું પૂછું છું.

ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં તે પોતાની સોટી બાજુની વાડના કાંટાઓ પર અડકાડતો જાય છે. ‘ બહુ વસ્તુઓ જોષ કાઢી અન્સ્ટર્ટ, ધધોરોજગાર, આદર્શો, રાજકારણ-પણ ક્યાંયે આ પ્રદર્શનમાં આપણો મેળ ખાતો નથી એની કિંમત શું ? ન્યાં જુઓ ત્યાં નફાખોરી, શંકા, અતડાઈ ને નર્ચા સ્વાર્થની જ વાત—’

મને થાક લાગ્યો છે એટલે અમે રસ્તામાં પૂલ ઉપર બેસીએ છીએ. નીચે શહેરનાં મકાનો વિવિધરંગી લાગે છે ને મિલોના બૂંગળા-માંથી રૂપેરી ધુમાડો ચડે છે. એ તરફ આગળી ચીંધા જ્યોર્જ કહે છે. ‘ ત્યાં તેમની ઓફિસોમાં દુકાનોમાં, તેમના ધધામાં એ

કશાળિયાની જેમ જળ પાથરી બેઠા છે. કોઈ આવ્યો કે તેને ચૂસીને ખોખું બનાવવા એ હરધડી તૈયાર છે. અને તેમની ઉપર પણ બીજી ચીજ પાછી જળ પાથરીને પડી છે. કુટુંબકબીલા, સમાજના વાડા, સત્તા, કાયદો, રાજ્ય !—એક એકની જળ પર વળી બીજાનો ફાંસલો તૈયાર છે. વશ થાવ એને ઈચ્છો તો જીવન માણી શકો. ને એની વચ્ચે ચાલીસ કે વધારે વરસો ગાળવાનો ગર્વ પછી કરી શકો. પણ હું મોખરા પર એક વાત શીખ્યો છું કે વરસોની ગણતરીથી જીવન મપાતું નથી. ચાલીસ વરસોનો હિસાબ રૂબી હું વધી ન શકું. અત્યાર સુધી મારી જિંદગીની સમસ્ત મૂડી મારી હથેળીમાં રાખી મેં દાવ બેટ્યો છે ને હવે નાનકડા લાલા લાલ ગણી પાછપૈસાથી રમત ન કરી શકું. !’

‘છેલ્લા વરસસાંતું રણમેરચાંની ખાઈઓમાં ન હોતો જ્યોર્જ. હું કહું છું. ‘વિમાનીદળની વાત જુદી હશે પણ કેટલોક વાર મહિનાઓ સુધી અમે દુશ્મનોની નજીક નહોતા આવી શક્યા. ને ત્યારે કોઈ રમત નહોતી, કોઈ શરત પણ ન મારતું તે સૌ ગજવા દબાવી રાહ જોતા બેસી રહેતા મોતનું જેખમ તો દૂર સમસામ પડ્યું હતું, એટલે પછનું જેખમ વહોરવા પણ કોઈ તૈયાર ન હતું.’

‘હું લડાઈની વાત કરતો જ નથી. અન્ડર્-હું તો જુવાનીના પ્રાણની ને બિરાદરીની વાત કરું છું.’

‘હા. એની તો પૂર્ણહિતિ થઈ ગઈ.’

‘આપણે કોઈ સળગતી બકીમાં રહ્યા છીએ !’ જ્યોર્જ વિચારમાં પડી કહે છે. ને હવે આપણે ધરકાખમ બની ગયા છીએ. પણ એની ચે ચોખવટ કરી નાખવી જોઈએ. હું ફરિયાદ નથી કરતો. હું તો બનેનાં ત્રાજવાં જોખું છું. મારે માટે બધા રસ્તા બિડાઈ ગયા છે. ફક્ત બેઠાં બેઠાં વાગોળવાનું રહ્યું છે. ને એ કરવાની મને

જરાયે ઇચ્છા નથી. મારે મુક્ત થવું છે—મારે આ જાળાંખરા નથી જોઈતા. ’

‘છટ જ્યોર્જ’, તારા કહેવાનો અર્થ તો એ જ થયો છે બધી વસ્તુ હવે મરીપરવારી છે. પણ કોણ જાણે ક્યાંક તો આપણુ માટે નવેસરથી શરૂ કરવાનો માર્ગ રહ્યો હશે. મને લાગે છે કે આજે મને એની રહેજા ઝાંખી થઈ છે. લડૂવિગને એની પૂરી ખબર હતી. પણ એ કેટલો બિમાર હતો—’

જ્યોર્જ મારા ખભા પર હાથ મૂકે છે. ‘હા, હા, મને ખબર છે. તું કાંઈક ઉપયોગી થવાની વાત કરે છે અન્સ્ટ, —’

હું તેના તરફ વળી કહું છું, ‘તું જ્યારે એ શબ્દ બોલે છે ત્યારે તેમાંથી તિરસ્કાર ઝરે છે, એમ નહિ. પણ ક્યાંક પેલી બિદા-દરી છુપાઇને પડી હોવી જોઈએ—જ્યોર્જ, આપણને કદાચ તેની જાણ નહિ હોય.’

આજે વીડીમાં મેં શું અનુભવ્યું તે એને કહેવાનું મને મન આવે છે પણ શબ્દો નથી જડતા.

અમે પડખોપડખ શાંતિમાં બેઠા છીએ.

‘હા, ત્યારે તું શું કરવા માગે છે. જ્યોર્જ ?’ થોડી વાર પછી હું પૂછું છું.

તે મોં મલકાવે છે. ‘હું, અન્સ્ટ ?—હું ત્યાં કપાઈ ન મૂઓ એની જ મોકાણ છે. હું બધે હાંસીપાત્ર લાગું છું.’

હું તેના હાથ ખસેડી તેની સામે જ જોઈ રહું છું. ‘મને થાય છે કે ફરી એકવાર ત્યાં જઈ આવું.’ તે કહે છે. લાકડીને હાથમાં રમાડતાં સામે નજર રાખી તે આગળ બોલે છે. ‘તને યાદ છે ? એકવાર મીએસ્કેએ શું કહ્યું હતું ? ત્યાં માંડાની ઇસ્પતાલમાં ? ખબર

છે? એને પાછું ફોરો જવું હતું. ફોરો જવાથી એને રાહત મળે તેમ લાગતું હતું.

હું માથું હલાવું છું. 'તે હજી ત્યાં જ છે. ગઈ કાલે તેને જોવા મળ્યો હતો.'

પવનની મજની લહરી આવે છે. શહેર લણી બામ્બરની. લાંબી કતાર પડી છે. અમે નાના હતા ત્યારે ત્યાં બહારવટિયા ને સરદારની રમતો રમતા. જ્યોર્જ હમેશાં સરદાર થતો ને હું તેને ચાહતો—એક બાળકની જેમ. જે ચાહવું શું કહેતાય તે સમજતું નથી.

અમારી આંખો મળે છે. 'ફુટ લૂંટારા!' જ્યોર્જ ગંભીરપણે કહે છે. પછી હસી પડે છે.

'હા, સરદાર,' હું એમ જ શાંતિથી કહું છું.

[૨]

આલ્બર્ટના કેસનો દિવસ નજીક આવતો જાય છે તેમ એના વિચારોથી મારું મન ઘેરાઈ જાય છે. અને એક દિવસ મારી આંખો સામે—એક સુરેખ ચિત્ર ઊપસી આવે છે. ગારાની બનાવેલી એક દીવાલ, તેના કાણામાં રાખેલી રાષ્ટ્રફ્લગ ને દૂરની નથી દૂર દૂર નિહાળતી આંખો, ઠંડો, તીક્ષ્ણ આંખે જોતો, તંગ ચહેરો, જુનો મકેનહોપ્ટ—દુકડીમાં એના જેમ આત્માદ નિશાન ઝોછા તાકી ચકતા.

હું કૂદીને ખેડો થાઉં છું. અત્યારે એ શું કહે છે તે જોઈ તો ખરો.

લણાં માળવાળું એક મોટું મકાન દાદરાઓ બીના છે. આજે અનિવાર છે ને ઓઝો મકાનની છો ઘોષ રહી છે. હું બંટડી-વગાડું છું. બારણું ઊઘડે છે. જુનો વિષે હું પૂછું છું ને એક બાઈ મને અંદર દાખલ કરે છે. મકેનહોપ્ટ જમીન ઉપર ખેસી પોતાની પાંચ

છ વરસની છોકરી સાથે રમે છે. શેતરંજી ઉપર વાદળી કાગળની પટીઓ પાથરી તેણે નદી બનાવી છે ને તેમાં કાગળની હોડીઓ તરતી મેલી છે. ફેટલીકની ઉપર જૂંગળા છે ને સ્ટીમરો છે. ને તેમાં ચીંથરાના નાનકડા ઢીંગલાના બનાવેલા મુસાફરો ખેઠા છે. જુનો એક લાંબી, વાંકી ચુંગી સંતોષથી પીઈ રહ્યો છે. એક ખૂણામાં રહેલા મોટા કૂળ ઉપર નિશાન લઈ રહેલા સૈનિકોનું ચિત્ર છે ને નીચે સૂત્ર લખ્યું છે ‘પિતૃદેશ માટે આંખ અને હાથનો બરાબર ઉપયોગ કરો !’

‘હલ્લો અનર્ટ’ છોકરીનો વાંસો થાબડી, તેને એકલી રમવા દઈ જુનો કહે છે. અમે બંને બાબુની ખેઠકમાં જઈએ છીએ, સુંદર સોફા ને ખુરશીઓ પડી છે, હો એટલી લીસી છે કે મારા પગ લસરે છે. બધું યથાસ્થાને વ્યવસ્થિત છે. વચ્ચેના ટેબલ પર મખમલની ગાદી પર કાચ મઢાવી જુનોના ચાંદ રાખવામાં આવ્યા છે. બાબુ ફોટાઓ છે ને મોટાં સુંદર શંખ પડ્યા છે.

અમે જૂના વખતની વાતો કરીએ છીએ.

‘તારી પાસે હજી નિશાનબાજ તરીકે તારી નોંધની ચોપડી છે?’ હું પૂછું છું.

‘તું શું ધારે છે. બલા માણસ!’ તે ચીડાઈ જઈ કહે છે. ‘એ ચોપડી કાંઈ મામૂલી ચીજ છે? એનું સ્થાન મારે માટે હમેશાં માનભર્યું ને જીતું છે. મારી સિદ્ધિની તવારીખ છે, એ.’ એક ટેબલના ખાનામાંથી સંભાળપૂર્વક એ ચોપડી કાઢે છે. તેને જોતાં તેનું મોઢું હરખથી બરાઈ જાય છે. ‘ખરેખર, ઉનાળો એટલે મારો સર્વોત્તમ સમય—અધારું થતા સુધીય આંખો નિશાન બાળી શકે. અહીં જે—ના, જરા એકાદ મિનિટ—હા, અઢારમી જૂન, ચાર માથાં ઉડાવી દીધાં, ઓગણીસમીએ ત્રણ, વીસમીએ એક, એકવીસ-

મીએ બે, બાવીસમીએ એક, ત્રેવીસમીએ શૂન્ય—૬૨. ગધેડીનાવ ત્યારે વધારે સાવચેત બની ગયા હતા. પણ અડી, હવે જો, છત્રીસમી તારીખ—ત્યારે નવા માણસો આવ્યા હતા, તે જુનો વિષે તેમણે હજી સંભળ્યું નહોતું. એક સાથે નવ માથાં—! એ વિષે શું કહેવું છે તારું?’

તે ઉત્સાહિત બની મારી સામે જોઈ રહે છે. ‘અને એ પણ બે જ કલાકમાં. ગમ્મત પડે એવું છે નહિ? મનેય ખબર નથી કે એ કેમ બન્યું! એક પછી એક છાતી કાઢી ગિમા થયા ને બકરાની જેમ વઢાઈ ગયા. ને આ જો. મસ્કરી નથી કરતો હો અન્ડર્! ઓગણત્રીસમી જૂન. રાતના દસ ને બે મિનિટ, આખાદ નિશાન. મારી પાસે સાક્ષી પણ છે. નીચે સહી જો. ‘ખાતરીપૂર્વક બરાબર છે. સાર્જન્ટ મેજર—સ્કાઈલિ.’ રાતના દસ વાગ્યે! સાવ અંધારમાં એનું નામનિશાન તાક્યું કહેવાય સમજ્યો! ભાઈ, એ ય એક વખત હતો ને!’

‘હા, જુનો,’ હું કહું છું. ‘અફલુન નિશાનયાજી છે એમાં શંકા નથી. પણ છતાં, હું એમ કહું છું કે તને એ પાલક જાતુઓ માટે જરાય અફસોસ નથી થતો?’

‘શું કહ્યું?’ તે ચમકીને એકદમ કહે છે.

હું મારા શબ્દો ફરીથી કહું છું. ‘અલખત ત્યારે એ ટાંકણે કદાચ એ સાચું હશે જુનો! પણ આજે, અત્યારે એ જુદી જ વસ્તુ નથી લાગતી?’

તે ખુરશી પાછળ ખેંચે છે. ‘શું કહે છે? તું ત્યારે તો બોલ્સો-વિક લાગે છે. નક્કી જ વળી. આપણી એ ફરજ હતી, પિતૃદેશની આજ્ઞા—કેમ?’ તેને ખૂબ માહું લાગ્યું છે ને તેની નોંધપોથી એ પાછી કવરમાં મૂકી પેલા ખાનામાં ગોઠવી દે છે.

હું એક સરસ સીંગાર આપી તેને ખુશ કરું છું. થોડાક દમ

ઘૂંટી એ જરા શાંત પડે છે. પછી એ દર શનિવારે મળતી તેની 'રાઈફલ ક્લબ'ની વાત કરે છે. ત્યાં ફક્કડ ને વળી સસ્તો ખીર મળે છે. ને પછી પોતાની ચળકતી કાલરની પટ્ટી ખતાવે છે. તેના પર સોનેરી અક્ષરે લખ્યું છે. 'એમ્પિયન નિશાન'જાજ. સર્વપ્રથમ યુનો!' 'અચ્છી બાત, કેમ?' તે કહે છે.

પેલી નાની છોકરી અંદર આવે છે. તેની એક હોડી ખરાબ થઈ ગઈ છે. તેને સમી કરી આપી યુનો છોકરીના માથા પર હળવેથી ટપલાં મારે છે. કચકડાની રીઝનના ટચાકા બોલે છે.

પછી તેણે વાર્ષિક ઝંમેલન વખતે છતેલાં વિવિધ ઇનામો તે મને ખતાવે છે. તેણે ઘણી વસ્તુઓ પર નિશાન તાકેલ છે, કાચની રકાખીઓ, લાલ ટપકાં, ખાલા, ને મીણુગતીઓને સ્પર્શ્યા વગર તેની વાટ ચોલવી નાખવાનું પણ.

'સાંજ પડી ત્યારે મને કોઈ પણ હિસાબે અંદર દાખલ થવા જ ન દીધો ને!' તે ખૂબ રાહ થતો કહે છે, 'નહિ તો ખીજના હાથમાં ઇનામની એક ચીજ તો આવે! કોઈ હરીફ બિચારે મોં પણ ન ખતાવી શકે.'

રાત પડી ગઈ છે. તેની રજા લઈ હું અંધકારભરી શેરીમાં નીચે ઊતરી પડું છું. પાણીની ધાર ને પ્રકાશ આરણ્યમાંથી બહાર ઝળકે છે—યુનો ફરીથી તેની આળસી સાથે રમતો હશે, તેની પત્ની તેના માટે સ્વાદિષ્ટ વાળુ બનાવતી હશે ને પછી તે પેસો સસ્તો ને સુંદર ખીર પીવા ડોપડશે. શનિવારે કુટુંબને બહાર ફરવા લઈ જશે. તે એક પ્રેમાળ પતિ છે, લલો પિતા છે ને આબરૂદાર શહેરી છે. તેની વિરુદ્ધ એક અક્ષરેય કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

અને આદ્યર્ટ! અને અમે?

આદ્યર્ટના કેસની શરૂઆત થાય તે પહેલાં એક કલાકરી અમે

ક્રાઈની લોખીમાં બહાર ઊભા છીએ. છેવટે સાક્ષીઓનાં નામ બોલાવ છે. ધડકતે હૃદયે અમે અંદર જઈએ છીએ. આલ્બર્ટ ખૂબ જ ફિક્કો લાગે છે. તે ખુરશીમાં નીચી નજર ઢાળી બેઠો છે. અમે અમારી આંખોથી તેની સાથે વાત કરવા મથીએ છીએ. હિંમત રાખજે આલ્બર્ટ! બડકમદાર!—અમે તને અધવચ્ચ નહિ છોડી જઈએ. પણ તે ઊંચું જ નેતો નથી.

અમારા નામ બોલાઈ રહ્યા પછી અમારે ફરીવાર ક્રાઈનો ઝોરડો છોડી જવો પડે છે. જતી વખતે અમે જોડન અને વેલેન્ડીનને પ્રેક્ષકોની આગલી હરોળમાં બેઠેલા નેહએ છીએ. તેઓ અમારી તરફ આંખ મારે છે.

મને શપથ લેવડાવવામાં આવે છે. પછી મેન્જિસ્ટ્રેટ મને સવાલો પૂછવાનું શરૂ કરે છે. તે જાણવા માગે છે કે આર્ટસ્ટ્રેર સાથે હિસાબ પતાવ્યા પહેલાં આલ્બર્ટ એનું ખૂન કરવાનો ઇરાદો વ્યક્ત કર્યો હતો કે નહિ. હું ના પાડું છું એટલે તે કહે છે કે ખીજ કેટલાક સાક્ષીઓના તેના કહેવા મુજબ એ વેળા તેના વર્તનમાં ખૂબ ટાઢાસ ને નિશ્ચયાત્મકતા હતી.

‘તે હમેશાં એવો જ છે.’ હું કહું છું.

‘મક્કમ?’ પ્રોસીક્યુટર વચ્ચે પૂછે છે.

‘ના. ટાઢો’ હું જવાબ આપું છું.

મેન્જિસ્ટ્રેટ આગળ નમે છે ‘આવા સંજોગોમાં પણ?’

‘અલગત’ હું કહું છું. ‘આના કરતાં થે વધારે ખરાબ સંજોગોમાં એણે માથું ગુમાવ્યું નથી.’

‘કેવા ખરાબ સંજોગોમાં—દાખલા તરીકે પ્રોસીક્યુટર આંખળી ઊંચી કરી પૂછે છે.

‘બ્રોમ્માડિંગ વખતે.’

તે આંગળી પાછી લઈ લે છે. વિદી સતોષથી ધૂરકે છે. પ્રોસીક્યુટર કોષથી તેના તરફ જોઈ રહે છે.

‘ત્યારે એ શાંત જ હતો, કેમ?’ મેનિસ્ટ્રેટ ફરી વાર પૂછે છે.

‘અત્યારે શાંત છે એવો જ.’ હું જરા તીખાશથી કહું છું. તમે જોઈ શકતા નથી કે તેની અંદર બધું ખદખદી ઊઠે છે છતાં, ઊંઘળી ઊઠે છે છતાં એ કેવો પણ અદ્યવાળી બેઠો છે! એ સિપાહી હતો. કટોકટીની પણ લાળતાં આકાશ તરફ હાથ ઊંચા કરી, બડબડતાં ને નિસાસા નાખતાં એ ત્યાં શીખ્યો નથી. ને એમ હોત તો અહીં બેઠો ન હોત.’

ખરાવનો વકીલ કાંઈક નોંધ કરે છે. મેનિસ્ટ્રેટ એક ક્ષણ મારી સામે જુએ છે. ‘જો વાત એમ છે તો એણે ગોળી શા માટે ચલાવી? એ છોકરી એક વખત ખીજા માણસ સાથે હોટેલમાં જમ્યે એમાં એટલું બધું ત્રાસદાયક શું હતું?’

‘તેની પાંસળીમાં ગોળી વાગે એના કરતાંય તેને માટે એ વધારે ત્રાસજનક વસ્તુ હતી!’

‘કેવી રીતે?’

‘કારણ કે આ દુનિયામાં એ છોકરી જ તેનું સર્વસ્વ હતી.’

‘તેને એની મા ક્યાં નથી?’ પ્રોસીક્યુટર વચ્ચે ફૂબકી મારે છે.

‘એની મા સાથે એ પરણી ન શકે.’ હું સંભળાવું છું.

‘અને તેને લગ્ન કરવાની એટલી બધી જરૂર શું હતી? હજી એની ઉંમર ઘણી નાની નથી લાગતી?’

સૈનિક થવા માટે એને કાંઈએ નાનો નથી ગણ્યો.’ હું કહું છું.

‘અને તેને પરણવું હતું. કારણ કે લગ્ન પછી તેને કાંઈ આધાર

નહોતો રહ્યો—તેને પોતાની જાતનો જ ડર લાગતો હતો. તેના મનમાં વંટોળ મચાવતાં સ્મરણોને કાઢી રોકી શકે, કાઢી એને દૂર કરી આશ્વાસન આપી શકે એવી વ્યક્તિની તેને ભૂખ હતી. અને આ છોકરીમાં તેણે એવી દૃઢ વાંચેલી.

મૅનિસ્ટ્રેટ આદમર્ટ તરફ વળે છે, ‘કેદી, તું જવાબ આપવા ખુશી છે કે? આ સાક્ષી કહે છે તે શું સાચું છે?’

આદમર્ટ જવાબ આપતાં જરા વાર લગાડે છે. વિશી અને હું તેની તરફ સ્થિર રીતે આંખો માંડીએ છીએ.

‘હા,’ તે ગમગીન અવાજે કહે છે.

‘અને તું અમને જણાવશે કે તારી સાથે તું રિવોલ્વર શા માટે ફેરવતો હતો?’

આદમર્ટ મૂક ને શાંત છે.

‘તે એ પોતાની સાથે હમેશ રાખતો.’ હું વચ્ચે કહું છું.

‘હમેશ?’ મૅનિસ્ટ્રેટ પૂછે છે.

‘હાસતો. હાથરૂમાલ ને તેની ઘડિયાળની જેમ જ એ સાથે રાખતો.’

મૅનિસ્ટ્રેટ અચાંખે પામી મારી સામે જોઈ રહે છે. ‘પણ હાથરૂમાલ કરતાં રિવોલ્વર જુદી વસ્તુ છે.’

‘ખરું.’ હું કહું છું, ‘તેને રૂમાલ બહુ જરૂરનો ન લાગતો. ને ઘણી વાર તેની પાસે એક પણ રૂમાલ ન રહેતો.’

‘અને રિવોલ્વર—’

કેટલીયે વાર તેણે એની નિંદગી બચાવી હતી. તથા વરસ સુધી તે એને સાથે રાખતો આવ્યો છે ને અહીં પણ એ ટેવ તે બૂલ્ચે નથી.’

‘પણ તેને એની હવે જરૂર નથી. આ શાંતિના વખત છે એ તો ખબર છે ને?’

હું ખબા હલાવું છું. ‘અમને એમ નથી લાગતું.’

મૅનિસ્ટ્રેટ આલ્બર્ટ તરફ ફરે છે, કેદી, તારા હૃદયને તું હળવું નહિ બનાવે? તેં જે ક્યું છે તેના માટે તને પસ્તાવો નથી થતો?’

‘મુદ્દલ નહિ’ આલ્બર્ટ મક્કમ સ્વરે કહે છે.

બધે ધમાલ મચે છે. જ્યુરી સાંભળી રહે છે. પ્રોસીક્યુટર આગળ નમે છે. વિધી હમણાં આલ્બર્ટ પર ફૂદી પડશે એમ તેના તરફ જોઈ રહે છે. એના તરફ ટમકું માંડી રહું છું છું.

‘પણ તેં એક માણસનું ખૂન ક્યું છે.’ મૅનિસ્ટ્રેટ અસર પાડવા ભારપૂર્વક કહે છે.

‘મેં ઘણાય માણસનાં ખૂન કર્યાં છે.’ આલ્બર્ટ કશી પરવા વિના બોલે છે.

પ્રોસીક્યુટર બોલો થઈ જાય છે. આંગળા કરડે છે.

‘તેં શું ક્યું છે?’ મૅનિસ્ટ્રેટ દિગ્મૂઢ બની પૂછે છે.

‘એ તો લડાઈમાં’ હું વચ્ચે એકદમ કહી નાખું છું.

‘એ જુદી જ વાત થઈ.’ પ્રોસીક્યુટર નિરાશ બની કહે છે. આલ્બર્ટ માથું ઊંચું કરે છે, ‘એ જુદી વાત કેમ થઈ?’ પ્રોસીક્યુટર બોલો થાય છે ‘તેં જે કામ ક્યું છે તેને તું પિતૃદેશના રક્ષણઅર્થેની લડત સાથે સરખાવે છે?’

‘ના’ આલ્બર્ટ ટોણો મારે છે. ‘જેમનું મેં ખૂન ક્યું છે તે લોકોએ મારું કાંઈ નુકસાન નહોતું ક્યું.’

‘જંગલી.’ પ્રોસીક્યુટરની ઘણાનો પાર નથી. મૅનિસ્ટ્રેટ તરફ ફરી તે કહે છે. ‘મારે કહેવું જોઈએ કે—’

પણ મેનિસ્ટ્રેટ વધારે ગંભીર ને શાંત છે. ‘દરેક સૈનિક તમારી જેમ વિચારે તો આપણી સ્થિતિ કેવી કફોડી બની જાય ?’ તે કહે છે.

‘સાવ સાચી વાત છે.’ હું કહું છું. ‘પણ એ માટે અમે જવાબદાર નથી. આ માણસને જો. ’ આલ્મર્ટ તરફ આગળી ચીંધી હું કહું છું. ‘આ માણસને જો માણસો મારવાની વિદ્યા શીખવવામાં ન આવી હોત તો તેણે કાઈની હત્યા કરવાનો વિચાર પણ ન કર્યો હોત. ’

પ્રોસીક્યુટર ટમેટા જેવો લાલ બની જાય છે. ‘સાક્ષીઓ આમ પૂછ્યા વગર બખડ્યા કરે, આવું કાઈ દી સાંભળ્યું નથી. તેમને તો—’

મેનિસ્ટ્રેટ તેને ખેંસાડી દે છે, ‘હું ધારું છું કે હમેશનો સિરસતો છોડી આપણે એક વાર જીતી રીતે કામ કરવું પડશે. ’

એટલીવારમાં મને ખસેડી છોકરીની જુવાની લેવા ટામ ખોલાવવામાં આવે છે. આલ્મર્ટ સંક્રાન્તિ, હોક ખીડે છે. છોકરીએ કાળો રેશમી પોશાક પહેર્યો છે ને વાળ છટાથી ઝોળ્યા છે. તે આત્મવિશ્વાસભરી આગળ વધે છે. ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે કે તે પોતાની જાતને મહત્ત્વની વ્યક્તિ ધારે છે. મેનિસ્ટ્રેટ આલ્મર્ટ અને પાર્ટિસેર સાથેના તેના સંબંધ વિષે તપાસ કરે છે. એ આલ્મર્ટને કનિયાખોર અને ખીજ બાળુ બાર્ટિસેરને સુશીલ સન્નિહન તરીકે વર્ણવે છે. આલ્મર્ટ સાથે લગ્ન કરવાનો તેણે વિચાર સુદ્ધાં નથી કર્યો, જ્યારે પાર્ટિસેર ને તે બંને વચ્ચે તો તેને માટે કાલ પણ થઈ ગયેલ.

‘હેર ટ્રોસ્કે હજી એ માટે ઘણા નાના છે. ’ તે શરીરને જુલાવી કહે છે.

આદ્યર્થના કપાળ પર પરસેવાના રેલા આલ્યા જાય છે, પણ એ જરાયે સળવળતો નથી. વિલી હાથની જોરથી મુઠી વાળે છે. અમારાથી આ સહન નથી થવું.

આદ્યર્થ સાથેના તેના સંબંધ વિષે મૅન્જિસ્ટ્રેટ તેને પૂછે છે. 'તદ્વન નિર્દોષ.' તે કહે છે, 'અમારે માત્ર ઓળખાણ હતી.'

'એ વખતે આરોપી ઉફેરાઈ ગયો હતો ?'

'ચોક્કસ' તે બાર દર્ષ જવામ આપે છે, ને ખુશ થતી લાગે છે.

'એના કારણ માટે તમે શું કહી શકો તેમ છે ?'

'એ તો એમ કે-' તે ધીમું હસે છે ને જરા બાબુમાં હલી કહે છે, 'મા...મારા ઉપર તેને અતિશય મોહ હતો ને !'

વિલી જોરથી 'હો હો' કરી ખૂબ મારે છે. પ્રોસીક્યુટર ચશમામાંથી તેના તરફ ડોળા ધૂરકાવે છે.

'રાંડ કૂતરી !' કાર્ટરમાં એક મોટો પડયો પડે છે. બારે ધમાલ મચે છે. 'કાણુ બોલ્યું એ ?' મૅન્જિસ્ટ્રેટ પૂછે છે. જેડન અવધી જિભો થાય છે.

કાર્ટના અપમાન માટે તેનો પચાસ માર્ક દંડ થાય છે.

'મહુ સસ્તું ! તે ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢતાં કહે છે, 'મારે પૈસા અત્યારે જ જરી દેવા પડશે ?'

તેના બીજા વધારે પચાસ માર્ક દંડ થાય છે ને તેને કાર્ટમાંથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે.

છોકરીનો ચહેરો ઝાંખો પડી ગયો છે.

'એ રાતે તમારો અને બાર્ટરચેર વચ્ચે શું બન્યું હતું ?' મૅન્જિસ્ટ્રેટ આગળ તપાસ ચલાવે છે.

'કશું નહિ ! છોકરો-જરા અસ્વસ્થ બની કહે છે, ! 'અમે દ્વંત સાથે બેઠા હતા.'

જળ આલ્મર્ટ તરફ ફરે છે, 'તમારે કાંઈ કહેવું છે ?'

હું આલ્મર્ટ તરફ તાકી રહું છું. 'ના' એ શાંતિથી કહે છે.

'ત્યારે આ જીવાની સાચી છે ?'

આલ્મર્ટ 'તીખાશબયુ' હસે છે. તેનો ચહેરો જૂખરો બની ગયો છે. ઓકરી, મેન્જિસ્ટ્રેટની ઉપર દીવાલ પર કાષ્ટરના ચિત્ર સામે એકબીજાની જોઈ રહે છે.

'કદાચ એ સચા હોય' આલ્મર્ટ કહે છે, 'આજે હું એમને પહેલી જ વાર ખોલતા સાંભળું છું. મારી ભૂલ હતી.'

ઓકરી નિરાંતજો શ્વાસ લે છે. પણ તેણે જરા ઉતાવળ કરી વિલી કેકડો મારી બોલો થાય છે, જૂઠું છે જૂઠું, હરામખદીએ હડહડતું જૂઠાણું કહ્યું છે. ચોલા સાથે એને સંબંધ હતો ને બહાર નોકળી ત્યારે પણ અરધી નાગી હતી.'

બચંકર ધમાલ. પ્રોસીક્યુશનનો વકીલ વાંધો ઉઠાવે છે. મેન્જિસ્ટ્રેટ વિલીને ચેતવણી આપે છે પણ એનો મિત્રજ હવે કાજુમાં નથી રહ્યો. આલ્મર્ટ તેના તરફ નાખુશીથી જોઈ રહે છે. 'તું મને હવે પગે પડને તો ય સાચી વાત હું જરૂર કહીશ.' વિલી એના તરફ ખૂબ મારી કહે છે.

'એને બાર્ટરેસર સાથે પડેલી કેદીએ જોઈ ને પૂછ્યું, તો કહે કે પેલાએ તેને દારૂ પાયો હતો. ને પછી એણે જાન ભૂલી બાર્ટરેસર ઉપર ગોળીચાર કર્યો હતો. પોલીસને પોતે સોંપાવા ગયો ત્યારે આલ્મર્ટ જ મને આ વાત કરી હતી.'

અચાવપણનો વકીલ આ મુદ્દો બરાબર પકડે છે, 'તેણે એમ ક્યું હતું. એમ ક્યું હતું' ઓકરી જાન ગુમાવી ખોલી નાખે છે. પ્રોસીક્યુટર હાંફો બની ઓચો નીચો થાય છે. 'કાર્ટનું માન, કાર્ટનો મોભો—'

વિલી એની ઉપર આખલાની જેમ ઊછળે છે. ‘ચૂપ કર, પંકિતાબ્દિના ડોળવાળુ ઘરડા ખચ્ચર! લવારી બંધ કર. તું શું એમ સમજ છ કે તારી આ જનાવરી વાતના ગૂંચળાની ઝળઝા પટ્ટાની અમે દરકાર કરીએ છીએ? અમારા વિષે તું જાણે છે પણ શું? પણ રહેલો છોકરો કેટલો નરમ ને શાંત છે તે એની માને પૂછી જોજો! પણ આજે તે બેધડક ગોળી ચલાવે છે—એક દિવસ છીપલાં ફગાવતો તેમ ગોળી ફેંકે છે. પરતાવો? એ પશ્ચાતાપ કરે એમ? પશ્ચાતાપ એ શેનો કરે? ચાર વરસ સુધી નિર્દોષોનું લોહી રડ્યા પછી તેની નિંદગીનું બધું ય ખતમ કરી દેનારને એ ગોળીથી વીંધી ન નાખે તો શું ચાટે? એણે ભૂલ એ કરી કે પેલા ગંધડાને તેણે વીંધી નાખ્યો. ખરી રીતે તો આ છોકરીને તેણે હુલાવી દેવી જોઈતી હતી. તમે એમ સમજો છો કે ચાર વરસ સુધી માણસોને ફૂંકી દેવાનો જ ધંધો ક્યાં પછી ‘શાંતિ’ સ્ખન્દનું બીનું પોતું ફેરવતાં બધું મગજમાંથી ભુંસાઈ જાય એમ? અમને ખબર છે કે અમારા અંગત દુશ્મનને અમે ફાવે તેમ મારી. નાખી શકીએ પણ એકવાર અમારા અંગમાં આળ વ્યાપી જવા દો! અમારું અંતર વલોવાઈ જવા દો ને પછી એ અમને ક્યાં ઢસડી જાય છે તે જોઈ લ્યો!’

કોર્ટમાં અનહદ ધાંધલ મચે છે. મૅજિસ્ટ્રેટ વ્યવસ્થા જાળવવા મથે છે—પણ નિર્રર્થક.

અમે ખલા મિલાવી ઊભા રહીએ છીએ. વિલી ભયંકર દેખાય છે. કાસોલ મુકકી વાળી ઊભો છે. અત્યાર પૂરતું એ અમને કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. અમે તેમના માટે સારી પેડે ભયરૂપ છીએ. એક પોલીસ અમારી સામે થવાની હામ બીડી શકે તેમ નથી. હું ફૂંકા મારી ન્યુરી બોલે છે તેની પાટલી સામે ઊભો રહું છું.

‘અમે એક દોસ્ત માટે સાચી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવીએ છીએ’ હું ખૂબ પાડું છું. ‘તેનો પણ રજૂ કરીએ છીએ. તેને અન્યાય ન

કરશે, ઉતારી ન પાડશે. જીવન અને મૃત્યુ વિષે તેને એટલા બધા બેદરકાર બની જવાની ઇચ્છા નહોતી--અમારામાંથી કોઈને નહોતી. પણ અમારે ત્યાં આવાં સહુ મૂલ્યો તદ્દલ દેવાં પડ્યાં હતાં ને અમે પાછા ફર્યા ત્યારે પણ અમને સહાય કરવા કોઈએ હાથ લાંબાવ્યો નહિ. દેશપ્રેમ, ફરજ, ધર--આ બધી ચીજો વારંવાર અમે રટયા કરી--તેના આધાર મેળવી ટકી શકાતું હોય તો. પણ એ સહુ હવાઈ વસ્તુઓ બની રહી. અમારી આંખ સામે ધખધખ વહેતી લોહીની નીકા એ બંધ ન કરી શક્યાં, ઝેરકુટુંબોમાં એ તણાઈ ગયાં, ધસડાઈ ગયાં.

એકાએક વિલી મારી પડ્યો આવી ગયો રહે છે.

‘એ બનાવને એક વરસ પણ નથી વીત્યું. ન્યારે આ માણસ--’ તે આલ્મટ્ ટરફ આંગળી ચીંધે છે. ‘તેના બે સાથી મેજા મશીનગનના થાણામાં પડ્યો હતો. અમારા આખા વિભાગમાં એ એક જ મશીનગનનું થાણું હતું. અને એના પર હુલો થયો. પણ ત્રણે જણુ ખરાબર શાંત હતા, એમણે નિશ્ચાન ગોઠવી અકળાયા વિના, ચડકયા વિના રાહ જોયા કરી. એમણે સમય પહેલાં ઉતાવળ કરી બહાર ન કૂર્ચો પણ સામાવાળાના પેટનું નિશાન લઈ હલાને આવતો નિરખ્યા ક્યો. ને પછી તેમના સામેની કતારે ધાયું કે બધું શાંત છે, માર્ગ ખુલ્લો ને ચોખ્ખો છે એટલે તેમણે કદમ ઉપાડ્યા. ને ધસારે તેમની મશીનગનની મર્યાદામાં આવ્યો કે તેમણે ગોળીઓ વહોડી. ને વારંવાર હલ્લાને પાછો વાળ્યો. મદદ આવતાં સુધી એ ત્રણ જણુએ ટકાવ ક્યો ને અંતે પેલાને હાંકી કાઢ્યા. અને પછી મશીનગનથી વિધાઈ ગયેલાને અમે એકઠા કર્યા. સત્તાવીશ ફકડ--સીધા ને આખાદ પેટના બા હતા. એકએક રતિભાર પણ ચૂક્યા વિના ધારેલે સ્થળે ચોટ ચારતા ગયા હતા. ને તે ઉપરાંત છાતી, માથું ગરદન બંધ--એના બાની તો ગણતરી જ નહિ. આ એકલા માણસે--તે ફરી વાર આલ્મટ્ ટરફ આંગળી ચીંધે છે--તેના બે દોરતો સાથે આખી

ઈસ્પિતાલ બરામ એટલાની બરદાસ કરી હતી— જોકે પેટના ધાથી પોઠી ગયેલને કાંઈ ઉઠાડી શકે તેમ નહોતું. ને એ માટે તેને પ્રથમ નંબરનો બહાદરીનો ચાંદ એનાયત થયેલ. અને કર્નલે તેની પીઠ ચાબડી હતી. તમને સમજ પડે છે કે હવે આ માણસ તમારા કાયદા કાનૂનોથી બંધાયેલો નથી ? એનો ન્યાય તોળવાનું તમારું કામ નથી. એ સિપાહી છે. એ અમારા માયલો છે. અને અમે તેને નિરપરાધી ઠરાવીએ છીએ.’

પ્રેસીક્યુટરની રેવડી થાય છે ‘આ બચંકર અરાજકતા—’ તે બબડે છે. ને વિલીને પકડવા પોલીસને હાક મારે છે,

ફરી વાર ગડબડાટ થાય છે પણ વિલી પોલીસને ધક્કો મારી કહે છે, ‘અરાજકતા છે એમ ? ત્યારે એમાં વાંક કોનો છે ? તમારો— હું’ કહું છું તમારો. તમારામાંના દરેકને અમારી ટ્રીબ્યુનલ પાસે ખડું થવું પડશે. તમે જ તમારી લડાઈ વડે અમારો આ સ્થિતિ કરી છે. એની સાથે અમને પણ તાળામાં પૂરી લો એટલે પત્તું. અમે પાછા ફર્યા ત્યારે તમે અમારા માટે શું કયું ? કાંઈ નહિ—હું તમને કહું છું. કાંઈ પણ નહિ. ‘વિજય’ માટે તમે લડાઈના સ્મારકો ખુલાં મૂક્યાં. બાઝી મર્યાં, વીરત્વની વાતો પર થૂંક ઉડાડ્યું ને તમારી ફરજની અવગણના કરી.

‘અમારી મદદમાં તમારે આવવું જોઈતું હતું. પણ ના, તમે અમારા સૌથી કડણ કાળમાં અમને છોડી દીધા—ત્યારે અમારે ભાંગેલે કાળજે ધરને મારગે વળવાની વેળા આવી ત્યારે જ તમે પીઠ ફેરવી નાસી ગયા. અમને છૂટા કરવામાં આવ્યા ત્યારે તમારે દરેક જગ્યાએ, ઠેકાણે ઠેકાણે ઊભા થઈ કહેવું જોઈતું હતું કે, ‘આપણે બંધાએ ગજબની ભૂલો કરી છે. આપણે ફરી વાર આપણો મારગ શોધવો પડશે. હિંમત રાખો ! તમારે માટે એ કપરો માર્ગ છે, કારણ કે તમારી પાછળ તમે કાંઈ રાખ્યું નથી. ધીરજ ધરો !’

જીવન શું છે એ તમારે અમને ફરીથી બતાવવું જોઈતું હતું. અમને ફરીથી જીવતાં તમારે શીખડાવવું જોઈતું હતું. પણ ના, તમે તો અમને ચીથરેહાલ છોડીને પલાયન કરી ગયા. અમને કૂતરાંની જેમ રખડતા છોડી દીધા. લાગણી, વ્યવસ્થા, સંસ્કાર, પ્રેમ વગેરેમાં વિશ્વાસ રાખવાનું તમારે અમને જ્ઞાન આપવું જોઈતું હતું. પણ એને બદલે તમે જૂઠાણાં વહેતાં કર્યાં, વધારે ઈર્ષ્યા ને તિરસ્કાર ઊભા કરી તમારા કાયદા અમારા પર ઠોકરી બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યાં ! અમારામાંના એક તેની નીચે પિસાઈ મરવા ગયો છે. અને આ બીજો હવે આવે છે. ’

અમે ખળભળી ઊઠ્યા છીએ. બધો ક્રોધ, કટુતા ને બ્રમણીનો પડો ચીરી ઊઠતી જગૃતિએ અમારામાં ઉકળાટ મચાવ્યો છે. ચોરડામાં ગજબની અશાન્તિ છે. લાંબા વખત સુધી એ ચાલે છે ને પછી વાતાવરણ કાંઈક ઠંડું પડે છે. અમને સહુને કોર્ટની બેઠકથી માટે એક દિવસની કેદની સજા થાય છે ને કોર્ટ છોડી તરત જ આઢ્યા જવાનું ફરમાન થાય છે. અત્યારે, હજી પણ પોલીસના કબજામાંથી અમે આસાનીથી છટકી શકીએ તેમ છીએ. પણ અમે તેમ કરવા માગતા નથી. અમારે આદ્યર્ષની સાથે જેલમાં જવું છે. અમે તેની સાવ નજીક ચાલીએ છીએ.—અમે સૌ તેની સાથે જ છીએ તેની એને ખાતરી આપવા.

પાછળથી અમને ખબર પડે છે કે તેને ત્રણ વરસની સજા થઈ છે. ને એ હુકમ સામે તેણે એક હરફ પણ કાઢ્યો નથી.

[૩]

ન્યોર્જ રાહેના મનમાં એક વિચારે ધર ધાવ્યું છે. અને સગી આંખે પોતાનો ભૂતકાળ જોવાની ઇચ્છા છે. એક પરદેશીના પાસ-પોર્ટની જોગવાઈ કરી તે સરહદ ઓળંગી જાય છે. શહેરો અને

ગામડાંઓ વીધી, નાનાં મોટાં સ્ટેશનો પસાર કરી રાત પડતાં એ પોતાની નિર્ધારિત જગ્યાએ પહોંચી જાય છે. વધારે ખોટી થયા વિના એ ગામમાંથી પર્યારો ટેકરાઓ તરફ ચાલ્યો જાય છે. ગેસના દીવાને અજવાળે છોકરાં રમે છે, ખેડૂતો ધરભણી પાછા વળતા સામે મળે છે. એકાદ એ મોટરો ધૂળ ઉડાડતી ચાલી જાય છે, ને પછી અધું શાંત બને છે.

હજી ઝાંખું ઝાંખું ભાળી શકાય એવી સંખ્યા છે. ને મમે તેમ પણ રાહેની આંખો અધારામાં પણ જોઈ શકે છે. રસ્તો છોડી તે આડેબંડ જાય છે. થોડી વાર પછી તેના પાટલૂમાં કાંટાળો તાર ભરાય છે ને કાણું પાડે છે. તે એને છોડવા ઝમોરડે છે. જૂની ખાઈ ફરતી વિંટાળેલી કાંટાળી-વાડના એ અવશેષ છે. રાંડે ટટાર ખડો થાય છે. સામે જ લડાઇનું વેરાન, વિશાળ મેદાન સૂતું છે.

અસ્થિર ને અસ્પષ્ટ સંખ્યાના પ્રકાશમાં અતિશય વેદના ઉછળાટ પછી થીજી ગયેલા સમદર જેવું, તોફાનના વિચ્છિન્ન થઈ પડેલા દેહ જેવું, એ ઢાળે છે. લોહી, દારૂ ને પૃથ્વીનો વિચિત્ર ખિન્નભરી જળે છે. ભયાનક ગંધ, હજીયે સામ્રાજ્ય જમાવી ચઢી એકા છે. અનાથસ રાહેનું માથું નમે છે, ખજા સંકોચાય છે, હાથ નીચા વળે છે—શહેરની ચાત્ર નહિ—હાથ ખોડી, પ્રાણીની જેમ ચૂપચાપ દોડી જશ એ મથે છે. સિપાહીની ચારેકાર નજર ફેરવતી ચપળતા પાછો તેના અંગમાં આવી વસે છે.

તે આખું મેદાન તપાસે છે. એક કલાક પહેલાં તેને હજી તે અપરિચિત હતું. પણ હવે તેને એ ફરી ઓળખી કાઢે છે—જમીનની એકએક ચિરાડ, એકએક ખાઈ-ખાડી તેનાથી અજાણી નથી રહેતી. તેનાથી એ કદી દૂર નથી ખસ્યો, સ્મરણો સળગ બની ગઈ છે ને તેના પ્રકાશમાં વીતી ગયેલા દિવસો ચીણુની જેમ પીગળી જાય છે ફરી એવાર લેફ્ટનન્ટ રાંડે થોડી માટે રાત્રે ફરવા નીકળે

છે—એ પહેલાં જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી. તેની આસપાસ નિરતબ્ધ રાત પથરાઈ રહી છે ને વાસની ઉપર પવન સસરે છે—પણ તેના કાનમાં ફરી લડાઈ ગાળી ગઈ છે. તેને ધડાકા થતા સંભળાય છે, વિમાની છત્રીઓ ઊતરતી દેખાય છે. આકાશ લાલચોળ બની ગયું છે, ધરતી ધણેણે છે.

રાહે દાંત ભીડે છે, કચડે છે, એ તરંગી આદમી નથી પણ સ્મરણના વટોળ પાસે એ અસહાય બની ઢળી પડે છે. અહીં શાંતિ નથી. દુનિયાએ બનાવી કાઢેલી શાંતિ અહીં નથી. પણ અહીં તો હજી એ સંગ્રામ ખેડાય છે. બચંકર વિનાશની છાંત લગતે છે. આકાશ ને ધરતીને અંગારાની જેમ દહાડતી, ચાટતી.

તે ધરતીના કાળા પડથાર પર દોડે છે. પવન વધારે ભેરથી ફુંકાય છે, વાદળોંઓ ઝડપથી સરકે છે. અને કોઈ વાર આખા ભૂમિપ્રદેશ પર ચંદ્રનું ફિક્કું પીળું તેજ વરસે છે. પ્રકાશ છવાતાં રાહે ખડો ચર્મ જાય છે. અને અચળ, કોઈ મૃત દૂંડા સમો-તેનાં હૃદયના ધમકાર જાણે અંધ પડે છે. એ પછી દૂદે છે ને જમીન સામે જકડાઈને પડ્યો રહે છે. તેને ખબર છે કે કાંઈ નથી—છતાં ફરી વાર પણ એ ખાડામાં શરીર છુપાવી પડે છે. ઉઝાડી આંખે ને જાગ્રતપણે પણ એ આ ભૂમિના નિયમને વશ બની જાય છે—કોઈ અહીં ટટાર જાતી કાઠી ચાલી નથી શકતું.

ચંદ્ર કોઈ રાક્ષસી વિમાની છત્રી લાગે છે. દૂરના આડની હરોળ કાળી જેવાન ઊભી છે. રાહે એક ખાઈમાં ખેસે છે. કમરબંધના કટકા પડ્યા છે. ટીનનું ભાંગી ગયેલ ડમકું, એક ચમચો, કાદવ-ખરડાયેલા આમ્મની કરચ ને તેની પડખે ભીના ભૂખરા લીલા મણુળીના ચીંથરા કોઈ સેનિકના અવશેષ છે એ. તે ઘણી વાર સુધી જમીન પર પડ્યો રહે છે. અને પછી આ ઘેર શાંતિ તેના કાનમાં વાત કહેવા માંડે છે. પૃથ્વીના પેટાગમાં કોઈ ભયાનક ગોળો ગર્જના

કરતો, ગડગડાટ મચાવતો દોડે છે. તે જમીનમાં નખ ખુંતાડી કાન માંડી સાંભળે છે તેને લાગે છે તે અવાજને ને ચીસો જાહે છે. તેને પૂછવાનું મન થાય છે, બોલવાનું મન થાય છે, ચીસ પાડી ક્યાંકથી જવાબ મેળવવાની અમળખા નાગે છે, તે સાંભળે છે, રાહ જુએ છે. ક્યાંયથી જવાબ મળે છે ? જીવનના પ્રશ્નનો જવાબ.

પથુ ફક્ત પવન ધુંફળિયું ખાય છે. વાદળો નીચાં વળી દોડે છે, ખેતરની ઉપર પડછાયા એકખીજાને પકડવા હડિયું કાઢે છે. રાહે ઉભો થાય છે ને દિશાશૂન્ય બની ચાલ્યે રાખે છે. જેવટ કોસની લાંબી કાળી કતાર પાસે તેના પગ અટકે છે. એક પછી એક તેમની હાર ગોઠવાયેલી છે,—કોઈ ટુકડીની જેમ, કોઈ પથ્થરની જેમ, કોઈ લશ્કરની જેમ.

અને એકદમ તેના મનમાં અજવાળું થાય છે. આ કોસની કતાર પાસે મળના ને મહાન શબ્દોનું જાળું તૂટી પડે છે. અહીં અપૂર્ણ, અધભૂખી જિંદગીના દિવસો જાલા છે. અહીં એક આખી જીવાન પેઢી, હજી જાલી થાય તે પહેલાં જ જમીનમાં જાંડારાઈ ગઈ છે. તેની મૂક ચીસ વાતાવરણને ભેદે છે. જેમનો દિવસ જાગે તે તે પહેલાં જ જેમનાં પર અધારાં લગ્યાં છે એમનું અફાટ કંદન રાત્રીની સીમાને ભરી દેતું આ કોસની ભીતરમાંથી જાહે છે.

રાહેના શરીરમાં કંપ વ્યાપી જાય છે. એક ચીસ પાડતાં તે જોઈ શકે છે કે કોના જડબામાં, એક પેઢીનું સત્ય, શૌર્ય ઓરાઈ મથું છે. એ વિચાર તેનું ગળું દબાવે છે, તેની ડોક ખેડવી નાખે છે.

‘ખિરાદરો!’ તે પવન ને રાતને ખૂમ પાડે છે.

‘ખિરાદરો ! આપણી સામે દગો રમાયો છે. આપણને છેલ્લે દેવાણો છે. આપણે ફરી કૂચ કરવી જોઈએ, એની સામે, એની સામે, મારા ભેરુઓ !’

કોસની સામે તે ઊભો રહે છે. ચંદ્ર પાછો વાદળમાંથી નીકળે છે ને તે બધાં ચમકી ઊઠે છે. એ શસ્ત્રો ખણખણાવતા જમીનમાંથી ઊભા થાય છે. તેમના તાલગદ્દ પગલાં પડે છે. તે એમની સામે આવી જ્યોર્જ રાહે ખડો થાય છે. સમય માપે છે ને આગળ હાથ લંબાવે છે—‘દોરતો, કૂચકદમ !’

અને તે ખિસ્સામાં હાથ નાખે છે, હથિયાર કાઢે છે ને એક ખહાર થાય છે, થાકથી ઢળી પડતા એના અવાજને પવન પીઠ પર ઉપાડી એકલો વલ્લો જાય છે.

રાહે લથડિયું ખાય છે, પડે છે. હાથ ખોલી શરીરને ઢસડે છે ને કોસ તરફ મુખ ફેરવે છે. તેમને કૂચ કરતા એ જોઈ રહે છે. એ ઊભા રહે છે ને આગળ વધે છે. ધીમે ધીમે એમના કદમ ઊપડે છે. એમનો મારગ લાંબો છે. વખત ઘણો લાગશે પણ એ આગળ લઈ જશે. એમની આખરી લડાઈ એ લડી લેશે—જીવન માટેની લડાઈ શાંતિથી એ કૂચ કરે છે, કાળું સૈન્ય, લાંબો અનંત મારગ—હૃદયને કઠિ દોરી જતો એ શૂન્ય રસ્તો. એમને પહોંચતાં ઘણાં વરસો લાગશે પણ એમની પાસે વખત એ શું ચીજ છે ? તેમણે ડેરાં-તંખૂ ઉડાવ્યા છે. એ તો કૂચ કરતા જ જાય છે.

જ્યોર્જ રાહેનું માથું ઢળી પડે છે. તેની આસપાસ અંધકાર વિંટળાઈ વળે છે. એ પણ તેમની સાથે કૂચ કરતો જાય છે. મોડો મોડો જાણે ઘેર પહોંચ્યો હોય એમ એ શાંતિથી જમીન પર પડ્યો છે, હાથ પહોળા છે, ઘૂંટણ તણાઈને તંગ બન્યા છે, આખોમાં આંખાશના પડદા પડે છે. એક વાર શરીર ખેંચાય છે પછી બધું સ્વપ્નમાં, ઊઘમાં, નિદ્રામાં સમાઈ જાય છે. એકલો પવન પછી આ વેરાન, ઉજ્જડ ધરતી પર માથાં પછાડતો ધૂમે છે, ધૂમે છે ઉપર વાદળાં ને આકાશ, નીચે ખેતરો, અનંત વિસ્તરેલું મેદાન, ખાઈઓ ખાડાઓ, કોસની કતારો—પવન ત્યાં એકલો આંટા મારે છે.

ઉપસંહાર

માર્ચ મહિનો છે. પૃથ્વી ફૂલોથી લચી રહી છે. ઝાકળના બિંદુઓ પથરાયાં છે. ને સુગંધ વેરાય છે.

અમે એક ઝાડની ષટા નીચે ચાલ્યા જઈએ છીએ. વિલી અને કોસોલ આગળ છે. વેલેન્ટીન અને હું પાછળ ચાલીએ છીએ. મહિનાઓ પછી અમે પહેલી જ વાર આજે મળ્યા છીએ. હમણાં અમને એકબીજાને મળવાનું બનતું નથી.

આજના દિવસ માટે કાર્લે અમને તેની નવી મોટર આપી છે. તે અમારી સાથે આવ્યો નથી. તેને વખત પશુ નથી. થોડા વખતથી તેને બેહદ કમાણી થાય છે. માર્કની કિંમત ઘટતી જાય છે ને તેના ધંધા માટે એ લાભદાયક છે. એટલે એકલો તેનો શોફર જ સાથે આવ્યો છે.

‘વેલેન્ટીન, તું હવે શું કરે છે?’ હું પૂછું છું.

‘ફરવા લઈ જવા માટેની નાની હોડીઓ ચલાવું છું.’ તે કહે છે.

તેના તરફ આશ્ચર્યથી હું જોઈ રહું છું. ‘એ વળી ક્યારથી ?’
‘અરે, બણે વખત થયો. હું જે નૃત્યકારને ત્યાં જતો તેને તો તું
ઝોળખે છે ને ? એણે હવે રેસ્ટોરાંમાં નાચવાનું શરૂ કર્યું છે ને
અમારો સાથ છૂટી ગયો. મારાથી એ થઈ શકે તેમ નહોતું.’

‘આ હોડીમાંથી તને કાંઈ વળતર રહે છે ?’

તે માથું ધુણાવે છે. ‘એની વાત જ કર મા. જીવવા માટે
પૂરું નહિ પણ મરવા માટે તો બધું કહેવાય. ને હંમેશાં પાછું
ચક્કર મારતા જ રહેવાનું. આવતી કાલે ઊપડવાના છીએ. હા,
ન્યુપનું થું થયું તને ખબર છે ?’

હું ખબા હલાવું છું. ‘શહેર છોડીને ક્યાંક ગયો છે.—એડોલ્ફની
જેમ જ. તેમના હમણાં કાંઈ સમાચાર નથી.’

‘અને આર્થર ?’

‘એ હવે લખપતિ થવાની તૈયારીમાં છે.’

‘એને એક બે ચીજ આવડે છે ખરી.’ વેલેન્ટીન ગમગીન
ખી માથું હલાવે છે.

કોસોલ અટકીને હાથ લાંબાવે છે, ‘ઠીક, છોકરાઓ, ફરવાનું
છે તો ખૂબ સરસ—પણ કામધંધા વગર માણસને એ એકલું
ફરવાનું જ ન રહે તો.’

‘થોડા વખતમાં જ તને કાંઈ ધંધો મળી જશે એમ નથી
લાગતું ?’ વિલી પૂછે છે.

ફર્ડીનાન્ડ માથું ધુણાવે છે. ‘એ સહેલું નથી. ને મારું
નામ શંકારપદ આદમીઓની યાદીમાં છે એ તને ખબર છે ?
અધું સરળ નથી. છતાં માણસ તંદુરસ્ત છે ત્યાં સુધી ફિકર નથી.’

હું જેડન પાસેથી ઉછીના પૈસા લઈને રોડવું છું. એ ઠીક માંસના પીપમાં ખૂંતી ગયો છે. '

જંગલમાં એક ઉધાડી જગ્યા આવતાં અમે ત્યાં બેસીએ છીએ. વિલી, સિગારેટની પેટી કાઢી બધા આગળ ધરે છે—કાલે તે એને આપી છે. વેલેન્ટીનનો ચહેરો ઉજ્જવળ બને છે. અમે બેસીને ધુમાડા કાઢીએ છીએ.

ઝાડની ટચલી ડાળીઓ પવનમાં અથડાય છે ને અવાજ કરે છે. સૂર્ય બહાર ચડતો જાય છે. વિલી એક જોરથી બગાડું ખાઈ એમના ઓવરકોટ ઉપર લંબાવે છે. કાસોલ પણ ટૂટેલી ડાળ પર વિચારમગ્ન બેઠો રહે છે. હું દરેકના પરિચિત ચહેરા તરફ જોઈ રહું છું. પળમાં લાગે છે કે બધું બદલાઈ ગયું છે. પહેલાં ઘણી વાર બેસતા તેમ અહીં ફરી વાર સાથે મળી બેઠા છીએ—અમારામાંથી કેટલા થોડા ? —પણ અત્યારે યે અમે સાથે જ છીએ શું ?

કાસોલ બેઠો થઈ કાન માંડી સાંભળે છે. દૂરથી કલબલાટ થતો સંભળાય છે. નાના બાળકોના અવાજો. આજના મળના દિવસે તેમના શિક્ષક સાથે તેઓ રક્ષાઉટિંગ કરવા નીકળ્યા લાગે છે. લડાઈ પહેલાં અમે એમ જ નીકળતા. લડવિગ બેચર, જ્યોર્જ રાહે ને હું—હું પાછળ ફરી એ વખતનો વિચાર કરું છું: કેમ્પફાયર આસપાસની રાત, લોકગીતો, દોરવણી આપી શીખવતા શિક્ષકો ને તંબૂને માથે તારાઓથી પ્રકાશિત મળનું આકાશ. અમારી ઊમતી જુવાનીનો એ દિવસ હતો. ને એની રોમાંચકતા, રમણીયતા, મોખરા પરની ખાંધોમાં જતાં પણ અમારામાં થોડાં વખત માટે તાજ ને તરવરતી રહી હતી. પછી ૧૯૧૭માં યંત્રોની ભયાનક સંહારલીલા ચાલી ને એ ખેદાનમેદાન થઈ ગયું.

અવાજો નજીક આવતા સંભળાય છે.

હું કોણી પર હાથ ટેકવી તેમના સરધરને જતું નિહાળવા મડખું કરું છું. એ વિચિત્ર છે કે થોડાં વરસો પહેલાં અમે એમના-માંના જ એક હતા ને આજે તેઓ એક નવીજ પેઢી હોય તેમ લાગે છે. અમારી પાછળ ચાલી આવતી પેઢી—અમે છોડી દીધેલી વસ્તુઓને જે ફરી વાર ઊંચકી લેશે ને જગતને આગળ ચલાવશે.

એકીસાથે જૂમ ગઈ છે, તાલ મેળવી ધણાં કાંક સાથે ગરજી ગઈ છે ને પછી એકલો જ અવાજ સંભળાય છે, આજો અસ્પષ્ટ. શું બોલે છે તે સંભળાતું નથી. ઝાડની ડાળખીઓ ભાંગવાનો અવાજ આવે છે, એકસાથે પગલાં પડતાં સંભળાય છે. ફરી વાર પેલી જૂમ. પગના ધમકાર બોલે છે. ફરી શાંતિ પછી તીણા ને સ્પષ્ટ ટુકમ સંભળાય છે, ‘ઘોડેકી ટુકડી આતી હૈ ! દો કતાર ! ઘૂમ જાઓ ! — ડબલ માર્ચ !’

કાસોલ ફૂદકો મારી ઝીભો થાય છે. હું પણ. અમે એકબીજા તરફ તાકી રહીએ છીએ. અમને કોઈ વળગાડ તો નથી થયો ? આનો અર્થ શું ?

અમારી સામેના ઝુંડ નીચે તેઓ એકદમ ધસે છે. જમીન પર સૂઈ જાય છે, ‘ચારસો વાર પર’ અવાજ ફરી ગરજે છે. ‘ગોળી ચલાઓ !’ એકસાથે તડતડાતી થતી સંભળાય છે. સોળથી સત્તર વરસના છોકરાની લાંબી કતાર જંગલને છેડે પડખોપડખ સૂતી છે. તેમણે બધાએ વોટરપ્રુફના જાકીટ પહેર્યાં છે. ને સૈનિકોની જેમ ચામડાના પટ્ટા કમરે બાંધ્યા છે. બધાનો પોશાક સરખો છે. એકસરખા પોશાક પર બાર દઈને તેમના પર એ લાદવામાં આવ્યો છે. દરેક પાસે એક લોઢાની કુંડલીવાળી લાકડી છે, ને તે ઝાડના થડ સાથે સૌ એકસાથે અથડાવે છે—મશીનગનની તડતડાટીના અનુકરણમાં.

પણ તેમના થોડાના ટોપ નીચે જુવાન છોકરાઓના લાલ ગાંભીરતા અહોરોગ દેખાય છે. આનુભવિક ને ઉશ્કેરાટ ધરી એ આવતી ઘોડેસ્વારીની શોધમાં આંખો ખેંચે છે. એ અહીં ખીલેલાં નાજુક ફૂલો ને પાંદડાંઓની રહસ્યમયતા નિહાળતા નથી. ખેડાયેલા ખેતરોની પાછળ ચાલી આવતી વસંતના પગલાં નથી સંભળાતા. ને પેલી વાડની પાછળ, સુંવાળી પીઠ છુપાવતું સસલાંનું બચ્ચું પણ એ જાણતા નથી. ના એ સસલાને જુએ છે ને પોતાની સોડીઓ એના તરફ તાકે છે. ફરી તડતડાટીનો શોર મચે છે. ને તેમની પાછળ એક ઝંચો, મજબૂત, ફાંદવાળો આદમી ઝભો છે. એણે પણ પોટરપુકતું જાકીટ ને ચામડાનો પટ્ટો લગાવ્યાં છે. એ હુકમ છોડે છે, ‘ બસો વાર પર ! ધીમે ચલાઓ ગોળી ! ’ એની પાસે જસૂસી અશ્મા છે ને દુશ્મનોને તે એનાથી નિહાળી રહ્યો છે.

‘ અરે બગવાન ! ’ હું ત્રાસ પામી પુકારી ઊઠું છું. કાસોલને કંઈકિય વળી છે.

‘ આવા માલ વગરના, નકામા ખેલ વળી શું માંડ્યા છે ? ’ તે ધૂરકે છે.

પણ એથી મુશ્કેલી વધે છે. પેલા આગેવાન સાથે બે જોડીદાર તાળા છે ને સામે જોઈ એ ગરજે છે. વસંતની કોમળ હવા બચકર અર્જનાથી ખળભળી ઊઠે છે. ‘ ડાચું બંધ કર અલ્યા, સાલા બાગેડું, પિતૃદેશના દુશ્મન, દેશદ્રોહી ! ’

છોકરીઓ પણ આતુરપણે તેની સાથે બળે છે. એક જણો પોતાની નાની મુઠ્ઠી ઉગામે છે, ‘ તમને અમારે બરાબર સ્વાદ ચખાડવો પડશે, ’ તે બોલી શકાય એટલે ઝંચે સાદે કહે છે, ‘ બાયલાઓ ’ ખીજો રાક પાડે છે, ‘ શાંતિવાળાવ, ન જોયા હોય તો ! ’ ત્રીજો બોલે છે.

‘આ બોલશેવિકોને તો મારી મારીને હાંકી કાઢવા જોઈએ. નહિ તો જર્મની કોઈ દિવસ આઝાદ નહિ બને.’ એક ચોથો ખાસ માનીતો લાગતો છોકરો કહે છે.

‘બરાબર છે.’ પેલો આદમી તેનો વાંસો થાપડે છે ને અમારા તરફ છોકરાઓને દોડાવે છે. ‘એને હાંકી કાઢો બચ્ચાઓ !’

એ જ પળે વિલી નગી નય છે. અત્યાર સુધી તે ઊંઘતો હતો. એ બાબતમાં હજી પણ તે સારો સૈનિક છે. જરાક તે આડો પડ્યો કે ઊંઘ આવી જ ગઈ છે.

તે ઊભો થાય છે. છોકરાઓનો ઉપરી એકદમ અટકી નય છે. વિલી પોતાની આસપાસ આશ્ચર્ય પામી જુએ છે ને પછી ખડખડાટ હસી પડે છે.

‘શું છે આ ? વેષ કાઢ્યો છે કે શું ? તે પૂછે છે. પછી એ પરિસ્થિતિ પામી નય છે. ‘ખરું, ખરું, ત્યારે તમે જ છો એમ ?’ તે પેલા ઉપરી તરફ ઘૂરે છે. ‘અત્યારે તમે ક્યાં મરી ગયા હતા એ જ અમને સમજાણું નહોતું. હા, હા, મને ખબર છે. પિતૃદેશ આખો તમારો જ છે. લખત કરાવી આવ્યા લાગે છે ? ને બીજો દરેક જણ દેશદ્રોહી જ છે કેમ ? વાહ, રૂડી વાત છે. ત્યારે જર્મન સૈન્યનો પોણો ભાગ દેશદ્રોહીઓનો જ બનેલો હતો ! અહીંથી ચાલતી પકડો હવે બંદરમુખાવ આ છોકરાઓને હજી આવી વાતો સાંભળવાનો વાર છે ત્યાં, એમને જે થોડાં વરસો મળ્યાં છે તેમાં સુખેથી રમવા કેમ નથી દેતા !’

પેલો પોતાના સૈન્યને દોરીને રવાના થાય છે. પણ આ જંગલની જગ્યા અમારે માટે હવે ઝેરી બની ગઈ છે. અમે પાછા ગામડાંમાં જઈએ છીએ. અમારી પાછળ તાલબદ્ધ અવાજ સંભળાય છે ફન્થેઇલ, ફન્થેઇલ.

‘હં.’ કોસોલ ખટાશભર્યાં અવાજે કહે છે. ‘પાછું’ એ ફરીથી શરૂ થયું.—’

ગામડાંની બહાર એક ખીરનો નાનકડો બગીચો છે, ને થોડાક ખાલી ટેબલ ખુરશી પડ્યાં છે. વેલેન્ટીનને એક કલાકમાં જ પોતાની હોડીઓ તરફ પાછું ફરવાનું છે. છતાં અમે જરાક સાથે બેસવાનો મોહ છોડી શકતા નથી—કોને ખબર વળી પાછા ક્યારે મળીએ !

ઝાંખો ફિક્કો સૂર્યાસ્ત આકાશમાં રંગો પૂરે છે. પેલો જંગલનો બનાવ ફરી મારા મનને આવરી લે છે, ‘હેં વિલી,’ હું કહું છું. ‘આપણે અહીં છવતા બેઠા છીએ ને જરા દૂર હડયા ત્યાં જ એ વસ્તુ ફરી આદરનારા આવા માણસો ક્યાંથી ફૂટી નીકળતા હશે ?’

‘આવા માણસો તો કાયમ રહેવાના જ.’ વિલી જવાબ દે છે. આવો વિચારમગ્ન ને હૃદયના ઝાંડા તલમાં પ્રવેશતો વિલીને મેં કદી નથી જોયો. તે આગળ કહે છે. ‘પણ તેથી આપણને બૂલી જતો નહિ. આપણે પણ અહીં હાજર છીએ. અને આપણી જેમ વિચાર કરનારા પણ ઘણા માણસો છે.—તેમાંના કેટલાક તો ખરા જ. એ વખત પછી—તને કહું, કે લડવિગ ને આદમર્ટ—એ પછી મારા મગજમાં બધી જાતની વસ્તુ ઘૂમ્યા કરતી હતી. છેવટે હું નિર્ણય પર આવ્યો કે દરેક જણપોતાની રીતે કાંઈક તો કહી જ શકે છે.—પછી બલે એનું મગજ કૂતરાં ખાઈ ગયાં હોય. એની પાસે ઝાઝી વિચારશક્તિ ન હોય પણ તેથી એ સાવ બિન—ઉપયોગી નથી બની જતો. આવંતે અકવાડિયે મારી રગ્ગઓ પૂરી થાય છે ને હું ફરી મારા ગામડાંમાં માસ્તર તરીકે જઈશ. અને તને ખબર છે ? એ માટે મને સાચે જ આનંદ થાય છે. હું મારાં બાળકોને શીખવીશ કે તેમનો ખરો પિતૃદેશ કેવો છે, તેમની ઘર-ભૂમિ એ કોઈ રાજકીય પક્ષ નથી. એ તો તેમનાં વૃક્ષો, વાડીઓ, આલ ઉલાડાં ખેતરો ને છલછલ વહેતી નદીઓમાં પ્રેમાળ આંખો

નિતારીને પડી છે.—તમારા જૂઠા ભલકાભર્યા શબ્દોની જાગૃત્ત્યભીમાં એનું અસ્તિત્વ નથી. મેં—એ બધી વાતનો, ઘણા વખતથી વિચાર કર્યો છેને નક્કી કર્યું છે કે કાંઈક કામ કરવા માટે અપણે હવે નાના કીકલા નથી રહ્યા. અને મેં કહ્યું તે મારું કામ છે. એ મોટું નથી, મહાન નથી તે કબૂલ કરું છું પણ મારા માટે પૂરતું છે ને હું કાંઈ ગેર નથી.’

હું માથું હલાવી ઘણી વાર સુધી એની સામે જ જોઈ રહું છું. પછી અમે ઊપડીએ છીએ.

શોકર અમારી રાહ જોતો હોય છે. ધીમે ધીમે સંખ્યા ખીલતી આવે છે. ને મોટર એના અંજવાસમાં સરકતો જાય છે. અમે લગભગ શહેરની નજીક આવીએ છીએ ત્યારે કોઈ કોઈ દીવા ટમકે છે. ને મોટરના પેડાના અવાજ સાથે એક દીર્ઘ ઘેઘૂર ખ્વનિ સાંભળાય છે.—કોઈ અસંખ્ય કુંડમાંથી જાણે એ વહેતો આવે છે.—સાંજને સમે, પૂર્વાકાશમાં ત્યારે બીજના આકારમાં એક પંક્તિ ઊડતી જાય છે—જંગલી હંસોનું ટોળું.

અમે તેના તરફ આંખો માંડીએ છીએ. કોસોલ કાંઈક કહેવા જાય છે. પણ પછી ચૂપ રહે છે. અમે સૌ એક જ વિચાર કરીએ છીએ. પછી શેરીઓ નેધમાલભર્યા શહેર આવે છે. વેવેન્ટીન મોટરમાંથી ઊતરી પડે છે. પછી વિલી, જી કોસોલ—

[૨]

આજે આખો દિવસ હું જંગલમાં હતો. અત્યારે થાકીને ગામડાની એક વીંશીમાં મેં રાત પૂરતો ઉતારે રાખ્યો છે. પથારી તૈયાર છે પણ સૂવાની ઈચ્છા થતી નથી. હું બારીમાં બેસી વસંતની રાત્રીના ધખકાર સાંભળી રહું છું.

વૃક્ષોની ઘટામાં પડીયા તરે છે ને તેમની પાછળથી જાણે ધવાયેલાઓની ચીસો આવે છે, હું શાંતિથી ને સ્વસ્થતાથી અંધકાર ભણી નિહાળું છું, કારણ કે હવે જૂતકાળનો ડર મને નથી લાગતો. એને મળવા માટે પણ હું દોડ્યો જાઉં. રણમોખરાની ખાઈઓ ને અંધારા જંગલ તરફ પણ મારાં વિચારો ઊડતા જાય છે ને પાછા ફરે છે પણ એમની સાથે ભયાનકતા કે ત્રાસ નથી દેખાતા. નવા સંકલ્પબળની ઝાંખી લઈને એ આવે છે.

મને પોતાના અંકમાં લઈ, તૃણ-પાંદડાંની જેમ ચક્રર ચક્રર ધુમાવી તે દૂર ઉડાડી મૂકતા તોફાનની હું રાહ જોતો હતો. અને હવે એણે ધીમેથી મને ખચર પણ ન પડે એમ પ્રવેશ કર્યો છે. એ અહીં જ છે. દરેક વસ્તુ ગુમાવી ખેડાના શોકમાં હું મગ્ન હતો ત્યારે એ શાંતિથી વિકાસ પામતું હતું. હું માનતો હતો કે વિપ્લવ પડવામાં-વિચ્છેદમાં હમેશાં વસ્તુઓનો અંત રહેલો છે. હવે લાગે છે કે વિકાસમાં પણ વિચ્છેદ રહ્યો છે, વિકાસ એટલે જ પરિત્યાગ. અને વિકાસને કદી અંત નથી.

મારા જીવનનો એક ભાગ સર્વનાશની સેવામાં વીત્યો છે. ધિક્કાર, દુઃખનાવટ ને ખૂનામરફી એના અંગ હતા. પણ મારામાં જીવન ટકી રહેલું જીવનસત્ત્વ હણાયેલું નહિ. અને એ એક જ બસ છે. એ જાતેજ બંને સાધ્ય ને સાધના, ધ્યેય ને માર્ગ બનવા માટે પૂરતું છે. હું મારી જાતે જ કાર્ય કરીશ ને સદા તત્પર રહીશ. મારા વિચારો ને હાથને જન્યત રાખીશ. મારી જાતને હું બહુ ગંભીર ને કાવધી નહિ બનાવી નાખું ને મને થોભવાનું દિલ થશે ત્યારે તેને ધક્કો મારી હડસેલી આગળ દોડાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરું. ઘણી વસ્તુઓનું નવસર્જન કરવાનું છે ને લગભગ દરેકની મરામત કરવાની છે. બોમ્બના મશીનગનના રમખાણમાં જે દટાઈ ગયું છે તેને ફરી ખોદી કાઢીશું તો યે બસ. દરેક જણને આઘપ્રણેતા થવાની જરૂર

નથી.—નબળી અને નાની શક્તિઓવાળા મારે પણ કામ પડ્યું છે. મારું સ્થાન હું ત્યાં શોધીશ. ત્યારે મૃતાત્માઓ શાંત થશે ને ભૂતકાળ મારો પીઠો નહિ પકડે—જિલ્લો એ મને સહાય કરશે.

કેવી સાદી વાત છે ! અને છતાં એને સમજતાં કેટલી વાર લાગી છે ! અને કદાચ અત્યારે પણ હું કાંટાળા તારના ગૂંચળામાં અટકાતો કે સૂરંગબરી કોઈ બેચેન, બયાનક ધરતીમાં આથડતો હોત—જો લૂવિગનું મૃત્યુ ખરતા તારાની જેમ તેજનો લીસોટો પાડતું, માર્ગ દર્શાવતું મારી આંખ આગળથી પસાર ન થયું હોત તો. અમારામાં એક નવો જીવનપ્રવાહ નગ્રત ગયો હતો. બધી બૂલો ને મૂર્ખાઈઓને ઘોષ કાઢી, મૃત્યુને આંગણેથી ફરી એ પુનર્જીવિત થયો હતો ને સામેનો અર્ધસત્ય ને સ્વાર્થનો નાશ નાશ કરી એ એક નવો ચીલો પાડી આગળ વધવા માગતો હતો. પણ અફસોસ : સુંદર શબ્દોની લુલુલામણીમાં ધંધારોજગારને ને વિરમૃતિની ધૂળમાં ઢકામાં એને માર્ગ નહોતો સૂઝતો. એ મૂંઝાઈ મરતો હતો ને અમે અસહાય બની વેદનામાં બડથું થતા હતા. પણ આજે મને સમજાય છે કે દરેક વ્યક્તિમાં વિકાસ પામવા તત્પર જીવનસત્ત્વ રહેલ છે. પોતાની રીતે એ આગળ વધવા ઉત્સુક છે. જો તેને જાંચે ચઢવામાં અંતરાય ન નાખીએ તો એક દિવસ એ મહાન વૃક્ષમાં પરિણમી શકે. એ વિકાસમાં સહાયભૂત થવાનું મારું કાર્ય છે. એ વિકાસને સાધવાનું મારું કર્તવ્ય છે.

અમારી જીવાનીમાં ને તે પછોના દિવસોમાં કલ્પેલ કાંઈ સર્વજક્ષી અંતની આમાં વાત નથી. આ તો ખીજ મારગોની જેમ એક મારગ છે—પથરાળો ને લાંખી મજલબર્યો, જમીનનો લગ્ન દુકડાઓ-વાળો, ગામડાંઓ ને ખેતરોને સાંકળતો—જહેમતને પળે પળે નોતરતો એક અનંત મારગ. અને તેના પર કોઈ સાથી વિના, મારે એકલાએ પગલાં પાડવાં પડશે, કદાચ રસ્તામાં થોડે સુધીનાં એકાદ જણને.

સથવારો મળી જશે-પણુ દેડ લગી તો કદાચ એકલે પડે જ ધરતી ખૂંદવાની રહેશે.

અને મારે ખભો થાકી જાય ત્યારે સામાનને સરખો ગોઠવવા થોભવું પડશે, રસ્તાઓ ફંટાય ત્યારે કે સરહદો ઓળંગવી પડે ત્યારે મારું મન આનાકાની પણુ કરી ઊઠશે. મારી પાછળ મારે કાંઈ ને કાંઈ છોડી દેવું પડશે. લથડિયા ખાતો પડીશ પણુ ખરો-છતાં હું ઊભો થઈને ફરી ચાલતો થઈશ. ત્યાં પડ્યો નહિ રહું. પાછળ નજર પણુ નહિ નાખું, કદાચ હવે ભવિષ્યમાં હું ખરેખર સુખી પણુ ન બનું—કદાચ યુધ્ધે એનો નાશ કરી નાખ્યો હશે, ને હમેશાં મારે બેખ્યાન ને થોડું બેચેન રહેવાનું પણુ આથે છતાં હું સાવ દુઃખી પણુ નહિ બનું. કારણ કે મને ટકાવી રાખવા, મને સચેત બનાવવા કાંઈ ને કાંઈ મારી સામે જ હાજર હશે-એ પછી મારા જ હાથ હોય, અથવા કોઈ એકાકી વૃક્ષ, અથવા તો શ્વાસલેતી પ્રશાંત ધરતી.

અંધકારભરી આ એકલ ઓરડીમાં વિકાસના સ્વરો સંભળાય છે. ચંદ્રનું ઝાંખું તેજ હવે પથરાતું જાય છે ને વિકાસનું ગાન ઊંચે ચડે છે. આખી ઓરડીમાં જીવનના ધબકાર છવાતા જાય છે. ખારી પાસેના લીમડાના ફૂંદા પર કોલ બેસવો શરૂ થયો છે. લીલા કુંભળા પાનની ડાળખીઓ ઝુલે છે. વસંતનો મંદમંદ વાયુ લહેરાય છે. એ ઘેઘૂર બની ઊઠશે ને થોડા વખતમાં એની સુવાસથી આખું યે સ્થળ મધમધી ઊઠશે.

વિશ્વસાહિત્યમાળાનાં

પુસ્તકો

૧. સરતી (Good Earth) પર્લ યક ૨-૮
૨. પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત (Scarlet Letter) નેથેલિયન હૉર્થોર્ન ૩-૮
૩. અહંકાર (Thais) આનાબ ક્રોસ ૨-૦
૪. કાંટાની વાડ (Barbed Wire)
ગર હોલ ક્રેઇન ૨-૮
૫. પશ્ચિમને સમગ્ર ગળે (All Quiet
on the western front)
ઝેરિશ મેરિયા રેમાર્ક ૩-૦
૬. યશી નતી (The Moon is
Down) બહાન રટેક્રિંગેક ૨-૦
૭. ક્ષોદાના મણી (Virgin Soil)
ક્રિયાન રટેક્રિંગેક ૪-૮
૮. પ્રથમ પત્ની (First wife &
other stories) પર્લ યક ૨-૮
૯. નવત્રી (Ninty three)
વિકટર જૂગો ૩-૮
૧૦. સરતે મારગે (Road Back)
ઝેરિશ મેરિયા રેમાર્ક ૪-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

પોસ્ટ બોક્સ ૬૭૮ • મુંબઈ-૧

પોસ્ટ બોક્સ ૭૩ • અમદાવાદ

નૂતન ગ્રંથાવલિ

જીવનસ્પર્શી શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો આપતી શ્રોણી

લવાજમ કશું નથી છૂટકે કિંમતે મળે છે

૧ કાયાકુલ્પ ભા. ૧-૨	પ્રમથંદ્રજી	૪-૦-૦
૨ કાયાકુલ્પ ભા. ૩	પ્રમથંદ્રજી	૩-૦-૦
૩ જનમટીપ	ઈશ્વર પેદલીકર	૩-૦-૦
૪ આવતીકાલ	રા. ના. પાઠક	૩-૦-૦
૫ માનવતાનાં મૂલ	રા. ના. પાઠક	૪-૦-૦
૬ પચાસ વર્ષ પછી	રા. ના. પાઠક	૩-૦-૦
૭ સત્તાવનની કલ્પેઆમ	વિ. મ ભટ્ટ	૨-૫-૦

ખીજાં નવાં પુસ્તકો માટે સૂચિપત્ર મંગાવો

અધ્યાનું ટપાલખર્ચ અલગ

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મીમરાજ પ્રિન્ટિંગ . ૪૦૫ કાલખાદેવી . મુંબઈ ૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે . ગાંધી માર્ગ . અમદાવાદ

